

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

На правах рукопису

ГАЗІЗОВ Михайло Михайлович

УДК 32 (477) (09) «15/17»

ПОЛІТИЧНІ ІДЕЇ У ЛІТОПИСАХ ДОБИ ГЕТЬМАНЩИНИ

23.00.01 – теорія та історія політичної науки

ДИСЕРТАЦІЯ

на здобуття наукового ступеня

кандидата політичних наук

Науковий керівник:

ОБУШНИЙ Микола Іванович,

доктор політичних наук, професор

Київ – 2009

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ I	
СТАН ВИВЧЕННЯ ТА ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ	
ЛІТОПИСІВ ДОБИ ГЕТЬМАНЩИНИ.....	9
1.1. Козацькі літописи як предмет політологічного аналізу	9
1.2. Концептуальні засади обґрунтування ідеї автономності у літописах доби Гетьманщини	28
1.3. Концепт ідеї незалежності в «Історії Русів».....	52
РОЗДІЛ II	
АНАЛІЗ ПОЛІТИЧНИХ ВІДНОСИН У КОЗАЦЬКИХ	
ЛІТОПИСАХ.....	71
2.1. Інтерпретація політичних відносин у літописі Самовидця	71
2.2. Доба Хмельниччини в політичній оцінці Г.Грабянки.....	94
РОЗДІЛ III	
ІДЕЯ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ У ПОЛІТИЧНІЙ	
ІНТЕРПРЕТАЦІЇ С.ВЕЛИЧКА.....	124
3.1. Інтерпретація політичних ідей українських гетьманів С.Величком.....	124
3.2. Роль українського козацтва в утвердженні ідеї української державності	154
ВИСНОВКИ	165
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	170

ВСТУП

Актуальність теми. Поступ національної політичної науки на початку ХХІ століття ставить на порядок денний теми, які сприяють здійсненню нових відкриттів у галузі вітчизняної політичної науки, а також інтегрують її у світовий контекст. Політичні ідеї в літописах доби Гетьманщини – тема, котра протягом тривалого часу залишалася поза увагою політологів. Інтерес до доби Гетьманщини, що посилюється з проголошенням незалежності України, спричинив нові наукові дослідження джерел цього періоду. Відтак, до сфери політологічних досліджень потрапляють літописи Самовидця, Г.Грабянки, С.Величка та праця «Історія Русів», актуалізуючи нові наукові пошуки, які стосуються проблем формування і розвитку політичної думки за часів існування Козацької держави, а вивчення міжнародної політики гетьманів може становити певний внесок у розвиток теорії політичних міжнародних відносин.

Протягом тривалого часу більшість дослідників кваліфікували літописи як синтетичні праці, події в яких подано за хронологічним принципом, що написані з певних суспільних позицій. У працях істориків увага зосереджується на подіях та фактах у ретроспективі. У філософських дослідженнях проводиться аналіз літописів з певних світоглядних позицій. Політологічний аналіз козацьких літописів надає можливість дослідити їх як політичні документи Козацької держави, в яких містяться відомості про тогочасні проблеми державності, ідеологію, правління та політичну владу.

Доцільність вивчення даної теми зумовлюється кількома чинниками. По-перше, дослідження політичних ідей у літописах доби Гетьманщини значною мірою розширює джерельну базу сучасної політичної науки. Дослідники отримують нові тексти для аналізу генезису і розвитку історії національної політичної думки. По-друге, введення козацьких джерел у контекст політичної науки дає змогу представити нові характеристики та визначення аналізу політики й ідеології Козацької держави.

Дослідження політичних ідей козацьких літописів відкриває новий ракурс розуміння ідеї автономності у добу Козацької держави, показує особливості її розуміння літописцями. Аналіз еволюційного розвитку ідеї автономності в ідею незалежності визначається необхідністю глибокого вивчення процесів, що відбуваються після проголошення державної незалежності України.

Більшість досліджень літописів доби Гетьманщини, які проводилися до цього часу, були присвячені історичним, літературним, філософським, юридичним, духовним проблемам тощо. У даному дисертаційному дослідженні акцент зроблено на історико-політологічному вивченні ідей літописів, визначенні їхнього внеску у становлення і розвиток Козацької держави.

Актуальність означеної теми посилюється й тим, що політичні ідеї, проголошені у літописах доби Гетьманщини, стали тією основою, на якій формувалася подальша національна традиція в Україні, що є важливим як для розуміння сьогодення, так і прогнозування майбутнього.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження є складовою частиною комплексної наукової програми Київського національного університету імені Тараса Шевченка «Наукові проблеми державотворення України», науково-дослідних тем філософського факультету «Філософська та політична освіта в Україні на перетині тисячоліть» (01БФ041-1) та «Дослідження соціокультурних перетворень в історичному досвіді та сьогоденні української спільноти» (06БФ-34-01).

Мета дослідження полягає в історико-політологічному аналізі ідей у літописах Самовидця, Г.Грабянки, С.Величка та в «Історії Русів», зокрема розкритті змісту і сутності ідей державності та автономності України в поглядах гетьманів, у внутрішній і зовнішній політиці тогочасної Козацької держави, а також вивченні визначальних факторів формування виокремлених ідей та їхньої ролі в тогочасних політичних процесах.

З огляду на поставлену мету визначено наступні **завдання дослідження**:

- провести аналіз теоретико-методологічних підходів дослідження літописів доби Гетьманщини та розглянути козацькі літописи як джерела суспільно-політичного характеру;

- з'ясувати зміст та характер політичних відносин, відображених у козацьких літописах, визначити особливості їх інтерпретації у літописах Самовидця і провести аналіз доби Хмельниччини, спираючись на політичну оцінку Г.Грабянки;

- проаналізувати період Козацької державності у політичній інтерпретації С.Величка, зокрема дослідити вироблену ним концепцію козацтва і оцінку політичних ідей гетьманів;

- дослідити ідею автономності у літописах доби Гетьманщини та проаналізувати еволюцію ідеї автономності в ідею незалежності в «Історії Русів».

Об'єктом дослідження є козацькі літописи доби Гетьманщини.

Предметом дослідження є політичні ідеї, пов'язані з розкриттям змісту і розумінням української державності, представлені у літописах Самовидця, Г.Грабянки, С.Величка, праці «Історія Русів», а також їх обумовленість тогочасними політичними процесами.

Методи дослідження. Дисертація ґрунтується на методологічних засадах сучасної політичної науки, зокрема було використано наступні методи: діалектичний з метою розкриття факторів становлення і розвитку змісту козацьких літописів як суспільно-політичних джерел; проблемно-хронологічний з метою дослідження еволюції політичних ідей у літописах доби Гетьманщини; порівняльно-історичний для аналізу політичних ідей різних епох та проведення між ними паралелей; структурно-функціональний для дослідження взаємовпливу політичних ідей на тогочасні політичні процеси, а також на взаємодію різних станів та верств українського

суспільства; контент-аналіз та інтерпретаційний синтез з метою представити аналіз джерел.

Застосування зазначених методів дозволило створити цілісну картину еволюції політичних ідей, що панували в період Козацької держави, від ідеї автономності в ідею незалежності України та дозволили ввести у контекст політології козацькі літописи, які раніше розглядалися як суто історичні джерела гетьманської доби.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що до існуючого визначення літописів як синтетичних творів, побудованих за хронологічним принципом та створених у конкретну історичну добу, додається теза про те, що літописи – це праці суспільно-політичного характеру, котрі творилися у конкретну історичну епоху на замовлення правителів тогочасних державних утворень і відображали їх ідеологічні позиції та визначальні політичні тенденції свого часу. У цьому контексті обґрунтовано ряд положень, які відзначаються науковою новизною та виносяться на захист:

1. Вперше в українській політичній науці обґрунтовується думка про те, що козацькі літописи - це документи, в яких відображено тогочасні політичні інститути і політичні процеси, що дозволяє кваліфікувати їх як джерела суспільно-політичного змісту, джерела політичної думки.

2. На новому теоретичному рівні проведено аналіз літописів Самовидця, Г.Грабянки, С.Величка, що дало можливість виявити генезис ідеї автономності, яка еволюціонує в ідею незалежності в праці «Історія Русів». Наголошується, що особливості інтерпретації ідеї автономності залежали від політичного становища у тогочасній Козацькій державі та власних поглядів певного гетьмана щодо засад зовнішньої та внутрішньої політики.

3. Спираючись на літопис Самовидця, підтверджено позицію, що політичні відносини в епоху Гетьманщини будувалися у системі «гетьман – козацька старшина – козацтво» і визначалися тим, що головні важелі влади знаходилися у руках гетьмана, проте він приймав рішення, зважаючи на думку

козацтва, зокрема його старшини. Це є свідченням глибокого демократизму влади у Козацькій державі, відсутності авторитаризму і тиранії.

4. Обґрунтовано думку щодо політичної заангажованості позицій Г.Грабянки, які відобразилися в його оцінках доби Хмельниччини. Зокрема доведено, що літописець був прихильником автономного статусу України під протекторатом Москви.

5. Запропоновано бачення феномену українського козацтва в політичній інтерпретації С.Величка, яке ґрунтується на аналізі політичних ідей українських гетьманів і зумовлене політичними позиціями та переконаннями самого літописця. Наголошується, що С.Величка обґрунтував концепцію «вільної республіки», втіленням якої вважав Козацьку державу, водночас виступаючи прихильником автономного статусу України під протекторатом Москви.

Практичне значення результатів даного дисертаційного дослідження визначається тим, що воно вводить до наукового обігу нові джерела доби Козацької держави - козацькі літописи як такі, що містять певні політичні ідеї. Результати даного дослідження можуть бути використані для проведення інших наукових розвідок, присвячених аналізу доби Гетьманщини. Здобутки дисертації, можуть бути використані у сучасному житті української держави, зокрема аналіз міжнародної політики гетьманів, може бути використаний при формуванні дипломатичних відносин України.

Систематизований матеріал дисертації може бути використаний при укладанні навчальних програм, написанні підручників, посібників тощо. Результати дослідження можуть бути використані у навчальному процесі на філософських, історичних та політологічних факультетах вищих навчальних закладів при укладанні та читанні курсів з політології, історії політичних учень, історії політичної думки України, історії України, українознавства, спецкурсів з історії української політичної думки XIV–XVII століть тощо.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та результати дослідження обговорювалися на засіданнях та науково-методичних семінарах

кафедри політології філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка і були викладені автором та обговорені під час Міжнародних наукових конференцій: «Дні науки філософського факультету – 2007» (Київ, 2007) та «Поведінкові типи в українському соціокультурному середовищі: історичний досвід та аналіз тенденцій» (Київ, 2007).

Публікації. За темою дисертації опубліковано 6 наукових праць, з них 4 – у фахових виданнях ВАК України, 2 – у тезах наукових конференцій.

РОЗДІЛ І

СТАН ВИВЧЕННЯ ТА ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ ЛІТОПИСІВ ДОБИ ГЕТЬМАНЩИНИ

1.1. Козацькі літописи як предмет політологічного аналізу

У X–XI століттях, в епоху Київської Русі, була закладена традиція творення літописів як джерел, завданням яких було представити державну політику та ідеологію. Протягом тривалих років існування наукових студій вивчення літописів у науці сформувалася традиція, відповідно до якої літописи інтерпретуються як праці синтетичні, в яких поєдналися риси джерел політичних, філософських, публіцистичних, історичних, літературних. Фактично головна риса літописів – подача історичних подій у хронологічній послідовності, що здійснюється з певних політичних позицій.

До існуючого визначення літопису, на нашу думку, слід додати тезу про те, що літописи – це праці й суспільно-політичні, котрі творилися у конкретну історичну епоху на замовлення існуючої влади та відображали її ідеологічні позиції, визначальні політичні тенденції доби. Тому цілком доречним і необхідним є вивчення літописів сучасною політичною наукою.

Специфіка осмислення літописів політологами полягає у тому, що їхнє завдання – визначити ту суспільно-політичну мету, з якою творилися літописи, акцентувати увагу на їхній політичній значущості як для епохи їх написання, так і сучасної політологічної науки. Політологи покликані вивчати літописи суто як політичні джерела, в яких бачимо зародження і розвиток тих політичних ідей, котрі будуть наявними у політичних працях пізніших часів.

Так, в епоху Київської Русі літопис «Повість минулих літ», Київський і Галицько-Волинський літописи не лише представляли історію Русі, а й відображали політику держави, були її головними державницькими

документами та політичними деклараціями. Дослідники давньоруських літописів, зокрема І.Франко, М.Максимович, М.Костомаров, Б.Рибаков, Д.Ліхачов, П.Толочко, М.Брайчевський, В.Яременко та ін., наголошують на суспільно-політичній функції цих джерел, відзначають їх роль у становленні та розвитку Руської держави. Власне, літописи, як документи державницького спрямування, були свідченням існування держави, зокрема на міжнародному рівні.

Традиція творення літописів як державницьких документів була продовжена і розвинена у часи Гетьманщини. Відтак, ідеологію та політичні орієнтації Козацької держави представляють літописи Самовидця, Григорія Грабянки та Самійла Величка. Визначальна їх ідея – ідея автономності України. Саме ця ідея визначається у літописах як домінуюча, а також у політиці гетьманів даного періоду.

З огляду на державницьке значення літописів та їхню суспільно-політичну функцію ці джерела повинні стати предметом вивчення політичної науки. Політичний аналіз цих документів дає змогу вирішити кілька важливих для сучасної української політології завдань. По-перше, політичний аналіз козацьких літописів представляє політику держави у певний період її існування, зокрема доби Гетьманщини. По-друге, дослідження кожного літопису дозволяє проаналізувати політичні позиції його автора, зокрема Самовидця, Г.Грабянки, С.Величка. По-третє, аналіз козацьких літописів дозволяє виявити оцінку політичної діяльності різних історичних діячів, зокрема гетьманів. Так, всі козацькі літописці містили власну політичну оцінку діяльності Б.Хмельницького, І.Виговського, П.Дорошенка, І.Мазепи, І.Самойловича, І.Скоропадського та ін. гетьманів. На думку сучасних науковців, політичний аналіз «формулює основні, об'єктивні вимоги до вивчення конкретних проблем, пошуку шляхів найбільш прийнятних для розв'язань і визначення необхідних для цього технологічних засобів і прийомів» [84, с. 11]. Це надає нам змогу розглянути козацькі літописи як

невід'ємну частину українського політичного процесу, а відтак кваліфікувати їх як пам'ятки і джерела політичні.

Національно-визвольна війна 1648–1654 рр. під проводом гетьмана Б.Хмельницького стала важливим імпульсом для розвитку козацького літописання. Відтак, виникнення козацьких літописів не було явищем спонтанним. Ці пам'ятки політичної думки з'являлися на вимогу Козацької держави, як свого часу літописи доби Київської Русі, тому стали її політичними та ідеологічними документами. Козацькі літописи постають із другої половини XVII століття, тобто разом із виникненням Козацької держави, а занепадають після того, як сама держава втратила свою чинність. Відомий український філософ Д.Чижевський цілком правомірно назвав козацькі літописи дзеркалом національного світогляду, оскільки саме ці джерела вперше відображають національне усвідомлення українців. Високу оцінку козацьким літописам надавав і відомий український вчений С.Єфремов, який вказував на те, що ці ідеологічні праці наблизили політичне відродження України.

Появі козацьких літописів передували монастирські та регіональні літописи (Густинський, Львівський, Чернігівський та ін.), козацькі діаріуші (щоденник Самійла Зорки та ін.), історичні праці («Хроніка» Феодосія Софоновича, «Синопис») тощо. Але козацькі літописи, на відміну від інших праць, відрізнялися загальнодержавним значенням, оскільки представляли політику та ідеологію Козацької держави, визначали її зовнішні та внутрішні орієнтири. Певно, головним національним джерелом для творення козацьких літописів стала «Хроніка із літописців стародавніх, із святого Нестора Печерського та інших, також із хронік польських про Русію, звідки Русь почалася, і про перших подальших князів, що по них наступали, і про їхні справи» Феодосія Софоновича. Ця компілятивна праця, створена 1672 року ректором Києво-Могилянської Академії та ігуменом Київського Золотоверхого монастиря, відіграла важливе значення для формування світогляду козацьких літописів. Пам'ятка виникла у рік падіння гетьмана

Дем'яна Многогрішного та за часів гетьманування Івана Самойловича. То були часи утвердження російської орієнтації у політиці Козацької держави. Але, крім акцентування уваги на такій політичній позиції, автор ставить собі за мету представити усвідомлення власної позиції українцями та виявляє прагнення поширювати історичні знання про свою землю, бо саме вони сприяють вирішенню першого завдання.

Відомий український історик М.Марченко цілком доречно зазначав: «Софонович зв'язав стародавню історію Русі з пізнішою українською і намагався розкрити ряд сторін історичного розвитку у взаємному зв'язку стародавнього з новішим аж до його сучасності, до другої половини XVII століття.» [75, с. 58]. Для Софоновича є важливою історія як Київщини, так і Галичини й Волині. Історію України він подає у контексті історії російських та білоруських земель, таким чином обґрунтовуючи проросійську політику тогочасної Козацької держави. Мислитель пише про спільне походження росіян та українців, хоч не акцентує уваги на цьому, бо головне його політичне завдання – описати минуле українського народу та його інтереси. Саме звернення до цього минулого дає змогу акцентувати увагу читача на актуальних проблемах тогочасного життя в Україні. Певно, джерело писалося на замовлення котрогось із гетьманів – Д.Многогрішного чи І.Самойловича, позиції яких були подібними – проросійськими, але виразно автономістичними. Саме виходячи з цих двох позицій – проросійської орієнтації та одночасного національного самоусвідомлення – формується козацьке літописання.

Аналізуючи сутність козацького літописання цього періоду відомий український дослідник В.Шевчук цілком резонно зазначає: «Явище літописання цього часу називають «козацьким», тобто воно є витвором Козацької держави, що почала встановлюватися на початку XVII століття і протривала до знищення інституту гетьманства, розорення Запорозької Січі й перетворення України у провінцію кількох держав – Росії та Польщі, а після розділів Польщі – Австрії. Однак явище літописання має ширший характер:

одне те, що воно творилося й поза межами Козацької держави, а друге, що охоплювало інтереси не тільки козацтва, а й інших станів: шляхетства, міщанства, духовенства ...

І все-таки козацьке літописання – основа ... історіографічного мислення українців того часу, і це знову-таки зв'язано з характером державотворення тієї доби» [125, с. 296]. Безперечно, розвиток козацького літописання був безпосередньо пов'язаний із тогочасними державницькими процесами. Крім того, ці джерела ставили собі за мету створити панораму національної історії, зафіксувати та осмислити її. Політична функція літописів у поєднанні з історичною засвідчує процес національного самоусвідомлення українців у добу розквіту Козацької держави. Тут слід погодитися з думкою С.Єфремова про те, що козацькі літописи «саме проблиском національної свідомості ... відрізняються від історичних творів першої половини цього періоду, що мали на увазі переважно фактичну сторону нашої історії. Боротьба з Польщею за волю України, потім змагання з московським централізмом за «старожитні вольності козацькі» – усе те, що найвиразніше виявилось в козаччині, найдужче захоплює цих ідеологів нового ладу на Україні. Козаччина під час найбільшого свого розквіту застуге їм попередні події рідної бувальщини, і через те більшість із них Хмельниччину – оту кульмінаційну точку національних змагань бере за вихідний пункт і початок для своїх історичних домислів» [43, с. 206].

Загалом козацьке літописання відображає етапи становлення, розвитку і занепаду Козацької держави. То ж цілком правомірним є твердження відомого українського вченого Д.Багалія про те, що «козацькі літописи з'явилися саме тоді, коли козацтво в державному, національному, релігійному та соціальному житті українського народу почало відігравати важливу роль» [6, с. 11]. Отже, козацьке літописання стало виявом прагнення українського народу витворити і зафіксувати національну історію, що було свідченням національного самоусвідомлення, а також підтвердженням існування державного утворення на теренах України. На межі XVII–XVIII століть відомий мислитель Феофан

Прокопович писав: «Мета історії приносить користь, але користь таку, очевидно, щоб ми з чужих прикладів так як з власного досвіду знали, що слід робити, а що уникати» [98, с. 148]. Тобто, козацькі літописи були покликані не лише представити національну історію та дати її політичну оцінку, а й зробити висновки з неї, актуалізувати ті історичні події та факти, котрі сприяли б вирішенню нагальних питань сучасності. Так, боротьба Козацької держави за збереження давніх прав і вольностей сприяла новому осмисленню національно-визвольних змагань під проводом Б.Хмельницького.

Отже, на нашу думку, козацькі літописи доби Гетьманщини, як політичні джерела, ставили перед собою два визначальних завдання. Перше – дати історичний опис життя української нації у світлі політичної оцінки часу, в який літопис творився. Друге – представити офіційну політику та ідеологію Козацької держави певного періоду, того, в який літопис писався. Традиційно козацькими вважають три літописи – Самовидця, Г.Грабянки, С.Величка. Перші два репрезентують добу розквіту Козацької держави, актуалізують її ідеї в часи, коли цей розквіт почав поступово переростати в Руїну. Літопис С.Величка за своєю масштабністю та монументальністю є найвищим виявом козацького літописання, вершиною його розвитку. Створений на початку Руїни він репрезентував політику Козацької держави як того періоду, так і часів розквіту. «Історія Русів» не є козацьким літописом, але вона тісно пов'язана з традицією козацького літописання. Перш за все, цей зв'язок бачимо у тому, що джерело підсумувало традиції козацького літописання, резюмувало його здобутки переосмислило їх з огляду на нову політичну ситуацію. Слід наголосити на тому, що проголошена у козацьких літописах ідея автономності України переросла в «Історії Русів» у ідею незалежності.

Відповідно до названих вище особливостей і визначено порядок аналізу літописів у даному дисертаційному дослідженні.

Літопис Самовидця був відкритий відомим українським політичним діячем XIX століття П.Кулішем, котрий і дав джерелу таку назву. Літопис потрапляє у науковий обіг у другій половині XIX століття після того, як

вчений О.Бодянський зробив першу публікацію пам'ятки під назвою «Летопись Самовидца о войнах Богдана Хмельницкого и междоусобиях, бывших в Малой России по его смерти. Доведена продолжателями до 1734 года» у виданні «Чтения в Обществе истории и древностей российских» (Москва, 1846). Слід підкреслити, що текст було надруковано фактично без наукових коментарів та оцінок. Наступним етапом в осмисленні джерела стала публікація відомого історика О.Левицького «Летопись Самовидца по новооткрытым спискам» (Київ, 1878). Вчений вперше з наукових позицій доводить важливість літопису для суспільно-політичної думки України. Зокрема, стверджує, що літопис Самовидця був створений на Сіверській землі, у місті Стародубі, а його автором був шляхтич українського походження, один із тих, хто в часи національно-визвольної війни Б.Хмельницького стали на його сторону й пізніше зберегли свої права та привілеї.

Подальші студії над літописом Самовидця зосереджуються навколо питань його політичної спрямованості, авторства, джерел, специфіки висвітлення образів та діяльності гетьманів, оцінки національно-визвольної війни під проводом Б.Хмельницького тощо.

Щодо проблеми авторства літопису Самовидця, то відомий громадський діяч та вчений М.Костомаров наголошував на тому, що літопис Самовидця представляє політику тогочасної Козацької держави, котра ще не була остаточно підпорядкована Москві, а автором літопису називає генерального обозного Федора Коробку [54, с. 381–382]. Проблему авторства досліджував також учений В.Модзалевський («Перший військовий підскарбій (1663–1669) Роман Ракушка» (1908)), котрий називав творцем літопису політичного діяча того часу Романа Ракушку-Романовського. М.Петровський автором літопису називає також Романа Ракушку-Романовського.

У 20-х роках ХХ століття ряд дослідників (В.Романовський, О.Оглоблин та ін.) незалежно один від одного на основі аналізу автобіографічного матеріалу літопису Самовидця прийшли до висновку, що автором його був

Роман Ракушка-Романовський – генеральний підскарбій часів гетьманування І.Брюховецького. Пізніше цю думку підтримали більшість дослідників (Д.Багалій, М.Грушевський, Д.Дорошенко, І.Крип'якевич). Безперечно, встановити точно авторство літопису неможливо. Акцентування уваги рядом дослідників на постаті Р.Ракушки-Романовського має певне політичне забарвлення. Адже він був відомим політичним діячем свого часу, котрий відстоював козацько-старшинські інтереси, а саме вони є домінуючими у літописі. Так само авторство Р.Ракушки обстоює й дослідник Л.Окиншевич у праці «До питання про автора літопису Самовидця». М.Возняк у розвідці «Хто ж автор так званого літопису Самовидця?» (1935) автором літопису називав корсунського полковника Федора Кандибу. Але аргументи вченого не є переконливими, тому дана гіпотеза фактично більше ніким не була підтримана.

Щодо авторства літопису відомий український історик і громадський діяч М.Грушевський зазначав: «В результаті всієї проробленої праці можна вважати за безсумнівне, що літопис був твором Романа Ракушки – настільки точно збігаються біографічні дані про нього з усіма вказівками літопису і наскільки ясно, яскраво й переконливо вирішує це біографія, відгомони авторських переживань і вражень, збережені в цьому творі: усе те, що можна винести з його змісту, цілком і до решти покривається тим, що ми знаємо тепер про Ракушку і сливе неможливо уявити собі, щоб якісь нові дані могли повалити чи захитати цю ідентичність» [29, с. 161]. Так само й Л.Махновець у виданні «Українські письменники: Бібліографічний словник» (1960) називає автором Романа Ракушку [76, с. 505].

В.Шевчук, визначивши літопис Самовидця як працю, що написана із суто старшинських позицій, зробив висновок, що автор належав до верхів тодішнього українського суспільства, тобто до старшинського стану, можливо, навіть до шляхти. Саме тому до козацької еліти він ставиться дуже добре, а «до простого козацтва, запорожців, поспільства, міщанства та

нижчого духовенства наладнаний він із погордою, а то й негативно» [130, с. 290]. Автором літопису В.Шевчук називає Романа Ракушку-Романовського.

Новий етап студій над літописом Самовидця починається третім науковим виданням літопису, що було здійснене 1971 року сучасним дослідником Я.Дзирою. Вчений аналізує суспільну значущість джерела, визначає його політичні ідеї, автором вважає Романа Ракушку. 1972 року літопис було видано при Гарвардському університеті у серії «Harvard Series in Ukrainian Studies». Тут найбільш імовірним автором літопису також називається Роман Ракушка-Романовський.

З огляду на наведені вище дані щодо авторства літопису Самовидця, вважаємо, що остаточно з'ясувати проблему авторства неможливо. Але, на нашу думку, найбільш обґрунтованою є гіпотеза про те, що автором літопису Самовидця був Роман Ракушка-Романовський, котру ми підтримуємо.

Російський історик В.Іконников поділяв думку тих дослідників, котрі виходили з того, що літопис Самовидця започатковує традицію власне козацьких літописів, став тим джерелом, на основі якого постав монументальний літопис С.Величка. Вчений писав: «...На чолі власне «козацьких літописів» варто поставити літопис Самовидця, як найдавніший із відомих літописів, оригінальний за своїм змістом і який відзначався простотою й об'єктивністю викладу» [46, с. 1561]. Можна сперечатися з дослідником щодо об'єктивності викладу у літописі Самовидця, оскільки джерело є політичним за своїм характером, тому всі події подаються у ньому з огляду на інтереси та позиції певної суспільної верстви, у даному випадку козацько-старшинської, котра мала і послідовно відстоювала власні чіткі політичні ідеї. Але про це мова піде у наступному розділі дисертаційного дослідження.

І.Франко назвав літопис Самовидця одним із найважливіших джерел XVII століття, що було викликане Хмельниччиною та подіями другої половини XVII століття. Тобто, дослідник акцентує увагу саме на політичній функції літопису, зазначаючи: «Із українських писань про сі часи –

найважливіші записки безіменного Самовидця, літопис Г.Грабянки і літопис С.Величка» [116, с. 74]. Вчений визначає суспільну значущість літопису Самовидця, наголошує на тій важливій ролі, котру він відіграв в утвердженні національної ідеї та збереженні традицій Козацької держави.

Важливе значення у дослідженні літопису Самовидця має розвідка вченого М.Петровського. Він, зокрема, акцентує увагу на його політичному спрямуванні, суспільній значущості та проблемі авторства джерела. На думку дослідника, літопис має яскраво виражене політичне спрямування, котре визначають ідея автономності України та козацько-старшинська ідеологія. Цікавими є міркування М.Возняка щодо підходу автора літопису до оцінки тогочасних подій. Зокрема, вчений стверджував, що головним своїм політичним завданням автор вважав акцентування уваги на постаті Б.Хмельницького та актуалізації здобутих ним прав і свобод. З цього приводу він пише: «Літопис Самовидця оповідає об'єктивно про події й фотографічно змальовує предмети, стаючи безпосереднім учасником описаних подій. ... Головним завданням Самовидця було переказати грядучим поколінням події блискучої доби Богдана Хмельницького по 1702 р.» [21, с. 368].

Заслуговують на увагу міркування М.Возняка про те, інтереси якої соціальної верстви відстоює автор. Дослідник вважає Самовидця представником і виразником інтересів української шляхти, зазначаючи: «У боротьбі між городовиками й запорізьким військом були симпатії Самовидця на боці городовиків. Тому не дивно, що він співчував шляхті, проти якої звернулася головно народна революція за Б.Хмельницького, й що чужі були для нього почування народної маси. Він не згадав про економічні причини української революції, тільки про гніт православ'я з боку поляків і тягарі реєстрових козаків. Автор не запротестував проти безправного, закріпаченого становища українських народних мас під владою польських панів. На його думку, становище українських селян було невігідне тільки тим, що дідичі не самі управляли своїми маєтками на Україні, а при посередництві старост і

жидів-орендарів, що від них, на його думку, походило все лихо для українського народу» [21, с. 370].

Відомий український вчений та громадський діяч М.Грушевський, досліджуючи літопис Самовидця, зосереджував увагу на тому, що дане джерело мало колосальний вплив на розвиток подальшої традиції козацького літописання. Також важливим здобутком літопису Самовидця М.Грушевський вважав актуалізацію ідею автономності України без чіткої вказівки на російський протекторат.

Грунтовний аналіз літопису Самовидця здійснено В.Шевчуком. В.Шевчук вважає, що у літописі представлено інтереси козацько-старшинської верстви. Крім того, заслуговує на увагу теза В.Шевчука про літопис Самовидця як такий, що продовжує попередні літописні традиції, виконує функцію державницького документу. Але в основі цього джерела лежить не формальне наслідування традиції своїх попередників, а «традиція національного літописання, яку закладено ще в літописанні Київської держави, що мала розвиток у Литовсько-руських літописах» [130, с. 48].

Отже, попередні наукові студії вивчення літопису Самовидця свідчать про те, що найменш дослідженим є джерело з позицій політичної науки, хоча більшість дослідників зауважували на його політичній значущості. Відтак, літопис Самовидця повинен стати предметом вивчення політології, зокрема заслуговують на особливу увагу такі аспекти, як політична спрямованість джерела, оцінка автором державницької діяльності гетьманів, національно-визвольної війни під проводом Б.Хмельницького, ідеї автономності України, протекторату над нею іншої держави тощо. Всі ці аспекти буде висвітлено у наступних розділах нашого дисертаційного дослідження.

Менш глибоко, ніж літопис Самовидця, досліджений літопис Г.Грабянки. Джерело охоплює події від найдавніших часів до початку XVIII ст., тобто вибору гетьмана І.Скоропадського в 1709 році. Але головний інтерес автора полягає у змалюванні подій Хмельниччини. Г.Грабянка користувався літописом Самовидця як одним із головних джерел для своєї

праці. Але політичні позиції літописців значною мірою відрізняються, перш за все у змалюванні ними національно-визвольної війни під проводом Б.Хмельницького. Якщо Самовидець не є абсолютним апологетом гетьмана та його діяльності, то Г.Грабянка оцінює цей феномен в історії українського народу виключно позитивно, значною мірою ідеалізуючи постать Б.Хмельницького, представляючи його як приклад наступним правителям Козацької держави.

Вперше літопис Г.Грабянки був опублікований істориком Ф.Туманським у часописі «Российский Магазин» 1793 року, де не було вказано ім'я автора. Цей журнал швидко став бібліографічною рідкістю, що засвідчило про інтерес до опублікованого джерела. 1854 року Київська Археографічна Комісія підготувала до друку повний текст джерела під назвою «Дії превеликого і від початку поляків найкривавішого небувалою брану Богдана Хмельницького, гетьмана Запорозького, із поляками, за найясніших королів польських, Владислава, потім і Казимира, який відправлявся в році 1648 і за літ десять після смерті Хмельницького не закінченого. З різних літописців і із діаріуша, на тій війні писаного, у місті Гадячу, працею Григорія Грабянки зібрано і свідченнями самобутніх старожилів утверджено. Року 1710».

Одним із перших вчених, хто звернувся до студій над літописом, був І.Франко. Він подав оцінку того, як відображені в інтерпретації Г.Грабянки події національно-визвольної війни під проводом Б.Хмельницького. Дослідник наголошує на ідеалізації автором постаті Б.Хмельницького та його діяльності, що є свідченням того, що офіційна політика Козацької держави часів Г.Грабянки була спрямована на актуалізацію прав і свобод, здобутих Б.Хмельницьким. І.Франко цілком правомірно зазначає, що «в козацьких літописах Самовидця, Г.Грабянки, С.Величка і їхніх наступників і компіляторів, таких як Боболінський, Лукомський, Рігельман і т.п., було б інтересно прослідити зріст тієї легенди про Хмельниччину, що в значній мірі заслонила перед нами правдиву дійсність. ... се було явище дуже цінне, здібне

будити запал у широких масах народу; аж у ХІХ віці ми побачили його значення для національного відродження і формування наших політичних ідеалів... Отся грандіозна конструкція Хмельниччини ... є головною заслугою козацьких літописів.» [116, с. 93].

Дійсно, у літописі Г.Грабянки ми бачимо не правдиву історію, а політично заангажовану її інтерпретацію. Проте саме такий підхід визначив те, що літопис став важливим чинником у процесі національного відродження українського народу. Відомий український вчений Д.Багалій виокремлює важливість літопису Г.Грабянки у формуванні традицій, у тому числі політичної, на теренах України [6].

Один із сучасних дослідників Ю.Луценко, з думкою якого погоджується й автор дисертації, цілком слушно зауважує, що «центральна постать літопису Григорія Грабянки – Богдан Хмельницький. Це головний герой твору, в якому автор поєднує риси реальної історичної особи та ідеального вождя. В зображенні Григорія Грабянки він залишається недосяжною вершиною, прикладом для наступних поколінь. За переконанням автора, Богдан Хмельницький має дві основні заслуги – визволення України від «дуже тяжкого ярма лядського з допомогою козацької мужності» та воз'єднання України з Росією. Богдан Хмельницький виступає в літописі як «преславний вождь запорозький», «муж хитрий у військовій справі і дуже розумний» [72, с. 7]. На думку вченого, Г.Грабянка виступає як «прихильник автономії України в союзі з Москвою ... він вибирає цей критерій – ставлення до Росії – як основний, і виходячи з нього, наділяє різних осіб тими чи іншими якостями. Всі постаті у Григорія Грабянки – Василь Золотаренко, Яким Сомко, Іван Самойлович, Дем'ян Многогрішний, Іван Виговський, Іван Брюховецький, Петро Дорошенко та інші мають певні риси історичних осіб» [72, с. 7]. Слід додати, що ці постаті висвітлюються не об'єктивно, а з певних політичних позицій, зокрема тих, яких дотримувався автор, їхня політична діяльність не трактується Г.Грабянкою як самостійна, а лише як така, що пов'язана з діяльністю Б.Хмельницького.

Більшість сучасних дослідників не розглядають літопис Г.Грабянки як науково достовірну працю, а більшою мірою політичну, завданням якої було нагадати сучасникам про колишню козацьку славу, здобуту Б.Хмельницьким та повернути її у політику тогочасної Козацької держави. Козацькі права та вольності все більше обмежувалися, тому ідеологи Гетьманщини прагнули не лише осмислювати національну історію, а й актуалізувати ті її події, котрі нагадували тогочасному суспільству колишню славу українців. З огляду на це козацьке літописання можна визначити не тільки як фіксацію тогочасних історичних подій, а, й, насамперед, як представлення офіційної політики Гетьманщини. Все це свідчить про те, що козацькі літописи були офіційними документами Гетьманщини, її ідеологічними програмами. Крім того, звернення до історичного минулого є яскравим підтвердженням національного самоусвідомлення українців, їх прагнення відстоювати власні державницькі та політичні позиції. Як правило, козацькі літописи творилися за сприяння тогочасних лідерів Козацької держави, на їхнє замовлення, оскільки послідовно відображали офіційну ідеологію гетьманів.

Заслуга В.Шевчука як дослідника літопису Г.Грабянки полягає у тому, що він розглянув детально біографію Г.Грабянки, котрий був гадяцьким полковником, служив у І.Мазепи, потім І.Скоропадського та П.Полуботка. Саме аналіз біографії дає підстави вважати, що Г.Грабянка писав літопис після поразки І.Мазепи. На думку В.Шевчука, писав його із двох причин: «1) нагадати про війну Б.Хмельницького і про ті права та вольності, якій той для України та козаків виборов ...; 2) підкреслити правильність позиції І.Скоропадського та П.Полуботка в тому часі при їхній зраді своєму володарю (І.Мазепі) і залишенні в російській орієнтації, тобто літопис став ніби висловом ідеології Козацької держави в післямазепиські часи.» [130, с. 436]. Коментуючи дану позицію дослідника, слід зазначити, що актуалізація ідей Б.Хмельницького була викликана необхідністю у нові часи відстоювати затвержені гетьманом права та вольності Козацької держави. Зокрема, прагненням наголосити на тому, що нові гетьмани І.Скоропадський і

П.Полуботок виступають продовжувачами цієї політики, є гідними наступниками Б.Хмельницького. Г.Грабянка наголошує на російській орієнтації, вважаючи її найбільш ефективною для Козацької держави.

Літопис Самійла Величка – найбільш монументальне джерело серед козацьких літописів доби Гетьманщини. За своїм характером це праця синтетична, оскільки поєднала у собі риси політичних, публіцистичних, історичних, філософських джерел.

Розгляд літопису як політичного джерела вимагає зробити акценти на самій постаті автора. С.Величко був козацького походження, працював у гетьманській канцелярії, зокрема перебував на службі у Василя Кочубея. Щодо його походження, то воно мало безпосередній вплив на формування політичної позиції та світогляду мислителя. Військові канцеляристи, до яких належав С.Величко, набиралися з дітей козацької старшини. Саме з військових канцеляристів виходили головні кадри державного життя. Як зазначає Я.Дзира, «до військових канцеляристів нелегко було потрапити, належало мати достатні докази чесної поведінки і доброї моралі, і про здобуту науку в Київському колегіумі: достатнє знання граматики, синтаксису, риторики і хоча б першої основи знань філософії, особливо логіки» [33, с. 199–200]. Як військовий канцелярист, автор літопису сформувався в особистість з певними політичним поглядами, котрі знайшли своє вираження у літописі. Отже, С.Величко був високо освіченою людиною свого часу. 1708 року був страчений патрон С.Величка - В. Кочубей. У жовтні цього ж року І.Мазепа перейшов на сторону шведського короля Карла XII, виступивши проти Петра I. Після того С.Величко був ув'язнений, а коли вийшов із темниці 1715 року за сприяння сина В.Кочубея, жив у його помісті в селі Жуках на Полтавщині. Певно, і писав свій літопис мислитель під патронатом Василя Васильовича Кочубея – українського шляхтича, що стояв на автономістських позиціях проросійського спрямування. С.Величко був очевидцем тієї руїни, в якій опинилася тогочасна Україна, то ж як свідомо і мисляча особистість намагався збагнути її причини. Для цього збирав матеріали до історії України

за сімдесят років, а також різні документи. Отже, С.Величко був високопатріотичною особистістю, «істинним Малої Росії сином» – як сам він себе назвав. Він був, як відзначав учений Д.Багалій, «істориком свого часу» [6, с. 68]. Тому його історія написана з огляду на політичні реалії того часу, зокрема офіційні позиції Козацької держави.

Введення літопису у науковий обіг відбулося 1840 року, коли джерело було куплене на аукціоні російським істориком М.Погодіним і передане ним у Київську археографічну комісію. Перша публікація джерела стала вагомим кроком у його дослідженні. Так, 1-й том побачив світ 1848 року, 2-й том – 1851 року, 3-й том – 1855 року, 4-й том – 1864 року. Перший том було перевидано ВУАН 1926 року у Києві, а повний переклад літопису на сучасну українську мову із науковим коментарем побачив світ 1991 року.

Повна назва джерела «Сказання про війну козацьку з поляками, що через Зіновія Богдана Хмельницького, гетьмана військ Запорозьких, вісім літ точилася, а близько дванадцяти літ тяглася з іншими державами у поляків, якою він, Хмельницький, при всесильній Божій допомозі, з козаками і татарами з тяжкого лядського іґа вибився і під великодержавне пресвітлого монарха Олексія Михайловича володіння добровільно піддався». Далі називаються три головні джерела, якими користувався літописець: праці німецького історика Самійла Пуфендорфа, козацького Самійла Зорки, польського Самійла Твардовського.

Літопис С.Величка складається з двох книг, котрі охоплюють події від 1648 року по 1700 рік. Друга книга має власний заголовок («Повість літописна про малоросійські та частково інші події, зібрані і тут описані»), окрему передмову, розподіл за розділами. У першій книзі висвітлено події 1648–1659 років, у другій – 1660–1700 років.

Вже перші дослідники літопису, зокрема К.Лазаревська, С.Соловйов, О.Левицький та інші, цікавилися історичною достовірністю джерела та його суспільно-політичною значущістю. Так, О.Левицький з огляду на ці два критерії ставив працю С.Величка вище за інші козацькі літописи. Відомий

український історик XIX століття В.Антонович у праці «Джерела до історії Південно-Західної Росії» (1881) писав, що хоч у літописі С.Величка і є запозичення, але їх небагато, а головна його частина складається переважно з особистих спогадів автора, документів чи розповідей очевидців, що дає змогу говорити про політичні позиції Козацької держави у часи створення джерела. В.Антонович з приводу цього зазначав: «У свій твір С.Величко ввів величезну кількість політичних документів, узятих із канцелярії та архіву, а це складає неоціненний матеріал. Крім особистих спогадів, він уніс записки сучасників, його знайомих» [3, с. 21]. Тобто, літопис є не суто індивідуальною працею, а такою, що синтезувала в собі світоглядні позиції різних верств тогочасного суспільства.

У XIX столітті літопис вивчали дослідники М.Максимович, П.Куліш, М.Костомаров, О.Бодянский, М.Погодін та ін. Головна увага вчених зосереджувалася на літописі як суспільно-політичній та історичній пам'ятці доби Гетьманщини. Так, В.Іконников здійснив фаховий аналіз переважної більшості попередніх студій літопису, розглянув широкі проблеми: особистість літописця, структура праці, достовірність використаних у ній джерел, суспільно-політична значущість. В.Іконников називав літопис С.Величка з одного боку компілятивним твором, з іншого – своєрідно науковою працею, акцентуючи увагу на тому, що мислитель «писав систематичну історію України і притому не так завдяки власним спостереженням і спогадам, як за письмовими матеріалами» [46, с. 1589].

І.Франко дав якісно нове осмислення літопису. Як і О.Піпін, І.Прижов, О.Огоновський, він називав твір синтетичним, тобто таким, що виконував свого часу роль джерела історичного і суспільно-політичного. Також І.Франко наголошував на тому, що літопис С.Величка відіграв велику роль у національному відродженні українського народу, формуванні українських політичних ідеалів у XVIII–XIX століттях.

Досліджував літопис С.Величка і М.Грушевський. Вчений наголошував на тій політичній ролі, котру відіграв літопис у національному відродженні

українського народу, зазначаючи, що він прийшов «на зміну духовних представників київської схоластики першої половини XVIII ст. та загальноросійських ухилів її епігонів другої половини: він підготував національне українське відродження XIX століття» [29, с. 216]. М.Грушевський підкреслював, що неувага до козацьких літописів стає причиною багатьох неточностей, прогалин у наших уявленнях про ті шляхи, якими прийшло українське відродження XIX століття. А саме літописи показують шлях національного відродження, оскільки у них досить сильно прозвучала українська ідея. На думку М.Грушевського, «історичні перекази, ідеалізації національної боротьби за визволення, козацька романтика, старшинський автономізм, краєзнавчі зацікавлення відіграли в ньому величезну роль – це річ загальноновизнана» [29, с. 223]. М.Грушевський першим заперечив традиційно сформовану думку про літопис С.Величка як козацько-старшинський, осмислив причини того, чому літопис протягом тривалого часу залишався невідомим. Вчений стоїть на тому, що літопис С.Величка не відображав поглядів старшинського кола, тому вона не була зацікавлена в його поширенні. Автор літопису «поставив собі за мету прославити, на шкоду городовому козацтву, Запорозьку Січ, як охоронця справжніх козацьких переказів» [29, с. 220]. Отже, С.Величко був виразником інтересів, перш за все Запорозької Січі, що була для нього втіленням незалежної України.

Історик Д.Багалій, досліджуючи літопис С.Величка, цікавився ним як джерелом, автор якого прагне осмислювати історичні події, про які пише, аби на основі них зробити потрібні для свого часу висновки. Вчений наголошував на тому, що літопис С.Величка має характер наукової праці: «З С.Величка був дуже вчений письменник супроти, хоча б, Самовидця: він тямив мову латинську, польську, німецьку. Але літопис його має надто компілятивний характер, як це ми були бачили, перелічуючи акти, грамоти й листи, що їх Величко позаносив до свого літопису. Їх така сила, що читачеві часом важко стежити за авторовим оповіданням» [6, с.67]. Слід зробити коментар до такого висновку вченого. Так, С.Величко не прагнув створити достовірну історію

України. Його завданням було подати цю історію з певних політичних позицій, зокрема при цьому автор прагнув враховувати дві визначальні позиції. Перша відповідала ідеям тогочасної офіційної політики Козацької держави та її керівників. Друга співвідносилася з інтересами і позиціями Запорозької Січі, козацтва, котре фактично було рушійною силою як розбудови Гетьманщини, так і актуалізації прав і свобод Б.Хмельницького у нову добу.

Історик М.Марченко наголошував на прагненні С.Величка перевіряти всі факти, що було свідченням його прагнення до об'єктивності. Дослідник пише: «С.Величко не бере на віру звісток про ті чи інші факти, що ставали відомі йому, а співставляє і перевіряє. Це ще не було критичним ставленням істориків до джерела в науковому розумінні, але вже характеризувало великий поступ в розвитку історичної науки» [75, с. 72]. Слід підкреслити, що ця об'єктивність була певною мірою відносною, оскільки визначалася офіційною політичною позицією тогочасної Козацької держави, виразником інтересів якої був літописець.

Таким чином, більшість дослідників оцінювали літопис С.Величка як джерело не тільки історичне, історіографічне, але й насамперед суспільно-політичне. Вони зазначали, що літописи виконували «національно усвідомчу та пропагандистську функцію» [125, с. 314]. Зазначали, що у праці глибоко розкрита політична ідея С. Величка, в основу якої була покладена політична програма тогочасної гетьманської держави. Тому джерело слід оцінювати з позицій сучасної політичної науки і вписати його у контекст української політичної думки. Політичні ідеї, проголошені у літописі С.Величка, стали складовими частинами тогочасного політичного процесу, репрезентують офіційну позицію Козацької держави.

Отже, літописи Самовидця, Г.Грабянки і С.Величка перебувають у полі зору дослідників з другої половини ХІХ століття. Зазвичай, вивченню цих джерел більше уваги приділяли історики, філософи, філологи, культурологи. Значно менше політологи. Але нині необхідно не тільки з теоретичної, а й з

практичної точки зору в умовах незалежності України переосмислити значення козацьких літописів для сучасної політичної науки, визначивши їх політичну та суспільну значущість. Слід чітко визначити коло утверджених ними політичних ідей та ввести літописи у контекст політичної думки України. На нашу думку, козацькі літописи повинні стати важливим об'єктом політологічного аналізу, що збагатить українську політичну науку новими джерелами.

1.2. Концептуальні засади обґрунтування ідеї автономності у літописах доби Гетьманщини

У політичному сенсі категорія «автономія» означає право певного суб'єкта встановлювати для себе закони чи правила. Повну автономію мають цілком незалежні держави, котрі встановлюють для себе, своїх органів, населення закони і правила життєдіяльності. Перші прояви автономії на українських теренах вбачаємо у життєдіяльності князівств, що входили до складу держави Київська Русь. Всі удільні князівства підлягали владі великого київського князя, але водночас мали і власні закони. Так само елементи автономності бачимо у життєдіяльності українських земель, що до кінця XIV століття входили до складу Литовсько-Руського князівства. Певною мірою власну самоуправу (так звані «вольності») мали козаки у часи перед національно-визвольною війною Б.Хмельницького. А в деякі періоди вони навіть здобували право бути фактичними господарями на південній частині Київського воєводства. Це давало змогу козацтву разом із духівництвом і міщанством провадити свою церковну та релігійну політику.

Після підписання Переяславської угоди 1654 року про союз Козацької держави з Московською державою розпочався тривалий процес боротьби українського народу за збереження державної незалежності. Москва

намагалася знищити відмінності українського державного устрою, руйнуючи таким чином ті риси автономії, котрі ще існували на теренах України. У добу Руїни (кінець XVII–XVIII століття) поряд зі спробами відновити повну незалежність України, що знайшли своє втілення у політиці гетьмана І.Мазепи, було зроблено спробу реалізувати ряд проектів української автономної держави. Зокрема, ідею автономії відстоювали Гадяцький договір І.Виговського з Польщею 1658 року, договір Ю.Хмельницького з Польщею 1660 року, Буцацький договір П.Дорошенка з Туреччиною 1672 року, угода П.Іваненка (Петрика) з Кримом 1691 року. Слід підкреслити, що Запорозька Січ до самого її знищення російським урядом у 1775 році мала автономні права щодо самого гетьманського уряду та Речі Посполитої.

Після поразки І.Мазепи наступ на Україну з боку Москви суттєво посилювався. Перш за все було обмежено владу гетьмана І.Скоропадського в результаті призначення резидента для контролю над його діяльністю. 1722 року було створено Малоросійську колегію, котра фактично контролювала всі сфери українського життя, особливо політичну та економічну. За часів гетьманування К.Розумовського (1750—1764) Україні було повернено на короткий час автономні права, але після того вся реальна влада перейшла до Малоросійської колегії на чолі з П.Рум'янцевим. Також Москва скасувала полковий устрій на Слобожанщині, було створено Слобідсько-Українську та Новоросійську губернії 1764 року, знищено Запорозьку Січ 1775 року, заведено російські адміністрації на Гетьманщині 1781 року, скасовано козацьке військо, закріпачено селян, перетворено українську шляхту на дворянство 1785 року. Всі ці заходи ставили собі за мету повну ліквідацію автономії України. Не зважаючи на такий колосальний тиск на Україну з боку Москви, автономістичні прагнення переросли у змагання за незалежність. Про це свідчать накази українським депутатам до скликання російським урядом комісії для складання проекту «Нового уложенія» 1767 року, подорож В.Капніста до Пруссії 1791 року з метою знайти міжнародну підтримку для

утвердження незалежності України, написання «Історії Русів». Всі ці процеси привели до національного відродження у ХІХ столітті.

Ідея автономності як визначальна політична ідея доби Гетьманщини знайшла своє теоретичне обґрунтування та практичне пояснення у козацьких літописах Самовидця, Г.Грабянки, С.Величка. Творці літописів обстоювали автономний статус Козацької держави під протекторатом іншої, як правило Росії. При цьому протекторат розумівся як «1) форма залежності, при якій країна (слабша), формально зберігаючи свій державний устрій, фактично підлегла сильнішій державі; 2) країна, що знаходиться в такій залежності» [84, с. 520].

Ідеологію та політику доби розквіту Козацької держави репрезентують козацькі літописи Самовидця і Г.Грабянки. Обидва є «державницькими документами того типу української автономії, який у часи постання літописів домінував, і відбивали, зрештою, не особисті погляди Самовидця чи Г.Грабянки, а певною мірою суспільної, на той час, можна сказати, офіційної формації; цілком можливо, що виготовлялися літописи не з приватної ініціативи, а з державного доручення й потреби» [125, с. 305]. Тут слід додати, що подекуди ми все ж бачимо у літописах прояви авторської позиції, адже і Самовидець, і Г.Грабянка були визначними діячами свого часу, активними учасниками політичного процесу, тому прагнення представити офіційну ідеологію Козацької держави синтезувалося із вираженням власної політичної позиції. Звичайно, що ці позиції фактично були ідентичними, крім того, що інколи мислителі прагнули засвідчити своє ставлення до того чи іншого гетьмана.

Визначальною політичною ідеєю в літописах Самовидця та Г.Грабянки є ідея автономності Козацької держави. Саме ці джерела дали найбільш детальне і ґрунтовне розуміння даної політичної категорії. На думку авторів літописів, автономний статус Козацької держави є найбільш оптимальним для її існування на даному історичному етапі. Водночас автори обох літописів не виступають за повну та абсолютну залежність України від іншої держави, а

бачать її рівноправним партнером із державою, котра є протектором. Вони акцентують увагу на збереженні давніх прав і вольностей українського народу, стверджують ідею про право українського народу розпоряджатися своїми історичними землями, розвивати власні політичні, економічні, культурні традиції та мати власних володарів.

Відповідно до автономістичних позицій оцінює дослідник М.Возняк ставлення Самовидця до національно-визвольної війни під проводом Б.Хмельницького. На його думку, «автор схилився бачити в постанні Б.Хмельницького тільки низку жорстокостей свавільної черні супроти своїх державців, а самі війни Б.Хмельницького уважав Божою карою за гріхи. Тому й в «Літописі» не знайти якогось вдоволення автора з приводу блискучих перемог Б.Хмельницького. Ідеї злиття козацтва в масою поспільства автор не співчував, будучи втім усім послідовним прихильником шляхетсько-роялістичних традицій, які по переяславським союзі переніс із польського короля на московського царя. Все-таки дивно, що автор ніде не зазначив і того, як він ставиться до таких наслідків переяславського союзу, як московські воєводи по українських містах і московські податки, що не висловив своєї думки про автономію України, про залежність української церкви від московського патріархату й такі інші пекучі справи українського національного життя. Літописець був рішучим ворогом магометанських народів, татар і турків, на що вплинули два чинники: вплив народних поглядів і особистий релігійний настрій автора» [21, с. 370–371]. Коментуючи таку оцінку М.Возняка, слід зазначити, що Самовидець все ж висловлює позицію щодо політичного статусу України, вважаючи найбільш оптимальною політичною формою існування для неї автономію під протекторатом іншої держави. Говорячи про своє лояльне ставлення спочатку до Польщі, а потім Росії, Самовидець таким чином вказує на ту державу, під протекторатом котрої має перебувати Україна. Крім того, про автономістські позиції Самовидця свідчить також його негативне ставлення до простого народу і виключно позитивне до еліти. Адже саме козацька еліта була прихильником

автономного статусу Козацької держави, тоді як просте козацтво у своїй більшості виступало за незалежність, оскільки влада іншої держави над Україною означала для нього подвійний економічний та соціальний гніт – з боку власної еліти та іншої держави.

Аналізуючи політичну позицію літопису Самовидця, зокрема його автономістичні прагнення, В.Шевчук вважає, що літопис Самовидця є суто офіційним козацьким літописом, де «повстанню Б.Хмельницького відведено особливу увагу, автор справедливо трактує його як визвольне, але засуджує тих, що пустошили країну, тобто обстоює лад супроти сваволі. Автор є прихильником думки, що реєстрове козацтво має посісти в Україні стан, що його посідає шляхетство, до Запорозької Січі ставиться неприхильно, як до свавільників, зате до польського короля, – з пошаною. До кримського хана має негачію, як взагалі до татар і турків; загалом був прихильник цивілізованої згоди з поляками... До Москви та московського царя автор так само ставиться прихильно. Взагалі він бачить Україну під протекторатом якогось володаря; дразливі питання свого часу, особливо російський гніт, намагається оминати. Він противник союзу з бусурманами (позиція Б.Хмельницького та П.Дорошенка)» [130, с. 100]. Отже, на думку В.Шевчука, визначальною для Самовидця є ідея автономності.

Літопис Самовидця охоплює події 1648–1702 років. Перша частина – від найдавніших часів і до 1672 року – суто історична. Друга частина – від 1672 року і до завершення – має літописний характер, містить багато власних спогадів автора. Обидві частини літопису мають яскраво виражене політичне спрямування. Подані тут історія та сучасність оцінюються з точки зору політичних позицій автора та обґрунтування ідеї автономності. Загалом же літопис Самовидця має характер офіційного козацького літопису, тобто відображає не особисті позиції автора, а позиції Козацької держави та її гетьманів часів творення літопису.

Більшість дослідників сходяться на думці про те, що літопис Самовидця творився у часи гетьманування І. Мазепи, на його безпосереднє замовлення. У

літописі бачимо відображення позицій І.Мазепи до його розриву з Московою, але вже проявляються риси незгоди з політикою утисків щодо України. Самовидець ще не заявляє про це відкрито, але наводить низку фактів, котрі свідчать про акцентування уваги на політичному тиску з боку Москви. Але загалом ставлення до російського царя позитивне. Самовидець, згадуючи статті Б.Хмельницького, наголошує на необхідності дотримуватися їх. Зокрема, наголошує на правах козацької еліти, а реєстрове козацтво, на його думку, повинно посісти шляхетний стан. На відміну від інших літописців, зокрема Г.Грабянки і С.Величка, Самовидець не творить культ гетьмана Б.Хмельницького. Він намагається дати об'єктивну оцінку цієї постаті. Відомо, що сам автор брав участь у війні Б.Хмельницького. Але оцінює її з політичних позицій української шляхти, наголошуючи не стільки на визвольних змаганнях, скільки на спустошеннях, грабежах, збитках, яких зазнали заможні верстви суспільства під час війни. Так, Самовидець пише: «Зараз од боку того козацтва по різних місцях розійшовшись, полковників, сотників собі понаставляли і де тільки знайшлася шляхта, слуги замкові, жида й уряди міські – усіх забивали... Рідкий у тій крові на той час рук своїх не умочив і того графлення добр не чинив. І на той час туга велика людям всякого стану значним була і наруга від посполитих людей, а найбільше від гультяйства, тобто від броварників, винників, могильників, наймитів, пастухів, що либонь якийсь би чоловік значний і не хотів прив'язуватися до того козацького війська, але мусив, щоб позбутися того насміху й нестерпних бід у побоях, напоях і кормах незвичайних, і тії мусили приставати у військо до того козацтва» [70, с. 52]. Водночас Самовидець засуджує і здирства, котрі чинили Д.Многогрішний та І.Самойлович по відношенню до простого люду. Автор літопису виявляє риси політичної поміркованості та розважливості. Він є противником будь-яких міжусобних воєн, розрух, бо все це веде до спустошення України. Він закликає українських гетьманів до мирної політики.

На нашу думку, політичний статус України Самовидець бачить виключно під протекторатом іншої держави. Він розглядає можливості російського, турецького, польського, шведського протекторату. Слід підкреслити, що найбільш позитивно він ставиться до російського та шведського протекторату. Негативна оцінка польського протекторату проявляється у критиці діяльності гетьмана І.Виговського. Так само негативно оцінює діяльність Ю.Хмельницького, І.Брюховецького, І.Самойловича, оскільки їхня політика породила внутрішні протиріччя в Україні, а боротьба за владу вела до послаблення позицій Козацької держави. Позитивно оцінює Самовидець політичні позиції І. Мазепи, Я.Сомка, І.Сірка. Як уже говорилися, позитивно оцінює діяльність Б.Хмельницького, особливо схвалює його акт військового союзу з Москвою. Загалом же такі політичні симпатії та антипатії автора літопису відображають типовий комплекс мислення козацької старшини, котрий був визначальним для тогочасної України. А головною політичною ідеєю проголошується ідея автономності.

Автор Літопису Самовидця є патріотом України, хоча національно-визвольні ідеї звучать у цьому літописі подекуди та не є визначальними. Певно, найвищим виявом у прагненні відстоювати права України є акцентування уваги на необхідності «при стародавніх вольностях своїх козацьких залишитися». Це той політичний максимум, котрий репрезентує Літопис Самовидця. Загалом же «автор «Літопису Самовидця» відбивав досить точно старшинську ідеологію на загал проросійську, ту, якої на зламі століть дотримувався І.Мазепа (до 1705 року), відтак відбивав, можна сказати, ідеологію тодішнього лівобережного уряду кінця XVII – початку XVIII століть» [125, с. 302].

Літопис Самовидця став одним із головних політичних та історичних джерел для літопису Г.Грабянки «Дії превеликого і від початку поляків найкривавішого небувалого брану Богдана Хмельницького, гетьмана запорозького, з поляками» (1710). Це джерело цілком правомірно можна назвати маніфестом козацького автономізму, в якому бачимо детальне

тлумачення категорії політичної автономності та її застосування у політиці Козацької держави. Слід зважати на те, гадяцький полковник Г.Грабянка був політичним діячем Козацької держави з проросійською орієнтацією. Ідея автономності у літописі Г.Грабянки фактично не досліджувалася вченими. Але вона є визначальною у політичній позиції автора.

Після 1709 року, поразки І.Мазепи під Полтавою гетьманом став Іван Скоропадський – ставленик Москви. Новий уряд потребував нового літопису як документу, котрий репрезентував би нову державну ідеологію. Такий літопис і був створений Г.Грабянкою. Автор прагне нагадати про події війни Б.Хмельницького, про ті права та вольності, котрі він виборов для України та необхідності дотримуватися їх. Г.Грабянка, наголошуючи на правильності позицій І.Скоропадського та П.Полуботка, виступає виразником ідеології Козацької держави у часи після І.Мазепи, коли головною політичною ідеєю була ідея автономності.

У літописі Г.Грабянки описано події від найдавніших часів до 1709 року. Основна частина праці – оцінка й аналіз національно-визвольної війни 1648–1654 років під проводом Б.Хмельницького. Її події висвітлені з політичних позицій козацької старшини часів І.Скоропадського, тому головний акцент зроблено на протистоянні з Польщею та союзу з Московією. Суть політичної позиції літопису зводиться до утвердження необхідності існування в Україні гетьманського устрою на правах автономії під протекторатом Росії. Така позиція є фактично безальтернативною та єдино правильною в інтерпретації Г.Грабянки. Водночас, говорячи про автономний статус України, Г.Грабянка наголошує на тому, що українці – народ, котрий має такі ж самі права на власний розвиток, як і інші народи. Такий політичний статус підтверджується численними офіційними документами, котрі автор використовує у літописі, – актами, листами, записками очевидців.

У передмові до літопису Г.Грабянка визначає мету своєї політичної праці – прагнення зафіксувати славні дії козаків під проводом Б.Хмельницького, оскільки не повинні забуватися славні сторінки історії. Але

мета автора не стільки історична, скільки політична. Адже опис війни Б.Хмельницького потрібен Г.Грабянці для обґрунтування автономного статусу Козацької держави під протекторатом Москви. Політичні акценти літописця виявляються в оцінці діяльності інших гетьманів. Так, він негативно ставиться до І.Виговського через його симпатії до Польщі. Неоднозначно оцінює Г.Грабянка Гадяцькі пакти, діяльність гетьмана І.Брюховецького з його постановням проти Москви, І.Золотаренка, котрий був опонентом Я.Сомка, П.Дорошенка та його союз із турками. Однозначно позитивним є ставлення до Б.Хмельницького, котрого Г.Грабянка представляє як переконаного прихильника російської орієнтації. Так само позитивно оцінюється політична та військова діяльність М.Пушкаря та І.Самойловича з їх російською орієнтацією, М.Палія, котрий був переконаним москвофілом. Цікаво, що ставлення Г.Грабянки до І.Мазепи є об'єктивним, але без емоцій. Він пише, що І.Мазепа «змінив», але «не зрадив» одного протектора на іншого [69, с. 175].

Політичне навантаження містять вірші Г.Грабянки, де висловлено квінтесенцію його ідейних позицій. В одному із віршів він звеличує герб малоросійський і не згадує герб козацький. Натомість Г.Грабянка схвалює місію козака – «воїна знаменитого», котрий повинен стояти на сторожі та боронити свій край, тримати зброю напоготові завжди, навіть коли немає поряд ворогів, оскільки «не хоче підлягати на землі нікому» [69, с. 201]. Такий підхід певною мірою суперечить проросійській позиції, тому можна говорити про те, що Г.Грабянка, як і багато українських гетьманів, зокрема Б.Хмельницький, думав про ідеал незалежної України, але виходив із реального розуміння неможливості його практичної реалізації.

Г.Грабянка неодноразово звертав увагу на те, що все написане ним для того, аби не забулася боротьба за Україну, приклади з історії виховують пошану до національних героїв, формують молоде покоління у дусі патріотизму та відданості Козацькій державі. Вплив проросійської ідеології у літописі Г.Грабянки проявляється у тому, що російські царі представляються

ним як спадкоємці Київської Русі. Тому, на думку автора, Б.Хмельницький не лише звільняв Україну, а «російському монархові із столяними містами у первобутність привів». Г. Грабянка пише, що не тільки самі російські монархи власною мужністю підкорили багато країв, але й раби їхні, тобто малоросіяни, за вітчизну своїх государів, за образу росіян можуть і найбільш сильних чужих монархів своїми військовими силами побороти. Така позиція є виявом відчуття свого рабського становища щодо Росії, позицією колаборанства, що виправдовує антимазепинські дії І.Скоропадського та П.Полуботка. Тому, на нашу думку, можна говорити про синтез у політичному світогляді Г.Грабянки двох тенденцій: української загальнокозацької та колаборантської, що було результатом тогочасного політичного становища України.

Специфічним є підхід Г.Грабянки щодо генеалогії козаків. Він виводить козаків від «праотця свого Гомера, внука Ноєвого» і від хозарів, ведучи малоросійський народ від скіфів та аланів. Князя Володимира Великого називає «монархом і самодержцем всієї Росії», а розпад Києворуської держави є наслідком князівських суперечностей, що призвело до руїни, за яку Бог покарав Русь руками Батия. Відтак, знищення Київського князівства з переведенням його на воєводство, хоч і зі збереженням українських прав і вольностей, – це результат міжкнязівської боротьби. Козацька держава для Г.Грабянки, як і «Річ Посполита вільна», хоч такою насправді вона не була. Звичайно, що він хотів для своєї держави максимум прав і вольностей, хоч розумів, що реально це неможливо. Г.Грабянка категорично виступає проти церковної унії. Козацькі повстання під проводом К.Косинського та С.Наливайка називає визвольними, оскільки велися за утвердження православної віри.

Головною причиною національно-визвольної війни Б.Хмельницького Г.Грабянка називає польський гніт. Відтак, ставлення мислителя до Польщі є виключно негативним. Негативно він ставиться і до військового союзу України з Кримом, оскільки, на його думку, він є безнадійним. Багато уваги автор літопису приділяє аналізу діяльності Генеральної Ради (2 жовтня 1656

року), де було проголошено незалежність України. В той же час він нічого не говорить про зрадницький щодо України договір Москви та Польщі (серпень 1656 року) у Вільно, після якого Б.Хмельницький фактично розірвав союз із Москвою. Натомість Г.Грабянка пише, що на Раді було вирішено надіслати листа царю Олексію Михайловичу, де висловитися за прийняття України під протекторат царя, а малоросійські землі оголосити такими, що підпорядковуються волі та владі царя, отже «залишаться під великодержавною його царської пресвітлої величності правицею, у вольностях і свободах своїх добро надійними завжди перебувати» [69, с. 144].

На нашу думку, таку позицію Г.Грабянки можна назвати колаборантською, оскільки вона витримана у дусі імперіалістичної доктрини російського царизму. Мислитель відображає ситуацію, котра склалася в Україні після поразки І.Мазепи, представляючи таким чином позицію гетьмана І.Скоропадського. Г.Грабянка оминає достовірні історичні факти про військові союзи Козацької держави зі Швецією, Семигородом, Пруським князівством проти Польщі та Росії. Така позиція свідчить про те, що автор літопису упереджено, з політичних позицій підходить до відбору та оцінки історичних фактів, подаючи їх у світлі певної ідеологічної доктрини.

Таким чином, літопис Г.Грабянки є не стільки історичним твором, скільки багато в чому політичним трактатом. Він не ставить собі за мету відобразити політичну історію України, а представити певну політичну позицію, суть котрої полягає в утвердженні необхідності російського протекторату над Україною. То ж літопис Г.Грабянки є цілком політичним трактатом. Підтвердженням цього є матеріали старшинської ради 1657 року, де було затверджено наступником Б.Хмельницького його сина Юрія. У матеріалах цієї ради спостерігається історична неточність: Богдан ніби то заповідає сину, щоб він ніколи не відступав від «раз заприсяженої вірності» російському цареві, хоча насправді Б.Хмельницький тоді сказав наступне: «Я присягав московському цареві, але як король віддасть гетьманство моєму синові, той може чинити, як хоче, бо цареві на вірність не присягав» [23, с.

59]. Г.Грабянка знав, що Переяславська угода була чинна до кінця життя Б.Хмельницького, але правду сказати не міг з огляду на тогочасну політичну ситуацію в Україні.

Безперечно, «центральна постать літопису Г.Грабянки – Б.Хмельницький. В ньому автор поєднує риси реальної історичної особи та ідеального вождя. У зображенні Г.Грабянки Богдан Хмельницький є прикладом для наступних поколінь. За переконання автора, Хмельницький має дві основні заслуги – визволення України від «дуже тяжкого ярма лядського з допомогою козацької мужності» та воз'єднання України з Росією. Б.Хмельницький виступає в літописі як «преславний вождь запорозький», «муж хитрий у військовій справі і дуже розумний», «від природи розумний і в науці мови латинської вправний» [72, с. 7]. Г.Грабянка протиставляє Б.Хмельницькому І.Виговського, котрого оцінює негативно. Водночас він вводить до складу літопису «пункти пактів із козаками», тобто Гадяцьку угоду, які, на його думку, встановлювали в Україні «Велике князівство Руське», а його політичну сутність мислитель визначає як «щастя козацьке».

Слободищенський трактат, підписаний Ю.Хмельницьким, Г.Грабянка подає як вимушений акт, Юрій «не мігши ніяким чином з тієї облоги звільнитися, примушений був із ляхами змиритися» [69, с. 173]. Він нічого не пише про Полтавську битву, уникаючи будь-яких оцінок цієї події. Завершує літопис тезою про те, що Мазепа, ідучи до шведів, «клейноти ... із собою забрав» [69, с. 257].

Загалом же, як правомірно зазначає вчений М.Возняк, «мета Г.Грабянки була змалювати улюблену добу так званих козацьких літописів – Хмельниччину та звеличити її найбільшого героя – Богдана Хмельницького задля його великої, чистої, безкорисної, щирої любові до України та його геніального проводу у воєнних вправах» [21, с. 373].

Як бачимо, політична позиція Г.Грабянки дуже часто є неоднозначною та подвійною. Він прагне, аби Козацька держава залишалася при своїх давніх правах і вольностях, але водночас змушений був представляти офіційну

позицію проросійськи налаштованого гетьмана. У цьому контексті незаперечною виглядає теза В.Шевчука про те, що на той час у «душах прихильників автономії за російської орієнтації з'явилася видима роздвоєність: з одного боку, залишалися патріотами своєї землі, з іншого – служками режиму..., адже козацька старшина, котра прихилилася до І.Скоропадського та П.Полуботка, поступово втрачала цільність політичного мислення, бажаючи зберегти свої маєтки і привілейоване становище; відтак приватний інтерес поступово переважав над інтересом загальнонаціональним, через що козацька старшина згодом не тільки почала настійливо домагатися зрівняння з російським дворянством, а й посилати своїх дітей навчатись у Росію, вливалася в те дворянство, а отже, переймала імперський спосіб мислення, зрештою й винародовлювалася або ж витворювала таке явище, як мало русизм» [130, с. 444–445].

Отже, Г.Грабянка був автономістом російської орієнтації, котрий розумів, що така орієнтація приносить Козацькій державі багато бід, у тому числі й обмеження стародавніх прав і вольностей. Його політичні погляди споріднені з політичною позицією гетьмана П.Полуботка та його послідовників, котрі змагалися за дотримання царським урядом Березневих статей 1654 року. Водночас вони не допускали думки про можливість існування України без протекторату іншої держави. Важлива риса політичного світогляду Г.Грабянки – усвідомлення державної традиції України від скіфів через Київську Русь до Козацької держави. Таким чином, Козацька держава представлена ним як спадкоємиця давніх державницьких традицій.

Відтак, можна говорити про те, що літописи Самовидця і Г.Грабянки є політико-державницькими джерелами доби Гетьманщини. Вони репрезентують тип української автономії тих часів, відображають домінуючі інтереси українського суспільства, зокрема козацької еліти.

Найбільш монументальним літописом доби Гетьманщини є праця С.Величка. Його автор був людиною свого часу – часу занепаду Козацької

держави. Політичний світогляд, суспільні позиції С.Величка формувалися під впливом певних постулатів, зокрема тих, що визначали офіційну ідеологію тогочасної Гетьманщини. Роки занепаду Козацької держави характеризуються суспільною диференціацією козацького середовища, що було неминучим процесом соціально-економічного розвитку. Після національно-визвольної війни під проводом Б.Хмельницького відбулося своєрідне змішання таких суспільних станів, як шляхта, козаки, посполиті, міщани, духовенство, але з часом ці стани диференціюються, кожен заявляє про свою соціальну позицію та економічні й політичні права. Так, ще за часів гетьманування Б.Хмельницького серед козацької старшини було багато шляхти. Свідченням цього є те, що, посилаючи до російського царя послів у 1654 році, козаки просять дві грамоти. Перша призначена для козаків і гарантує їхні права й вольності, а друга – для шляхти, де забезпечуються права та привілеї цього суспільного стану. Так само й духовенство, міщанство виступають як окремі суспільні стани, заявляючи про свої права. Також неоднорідним було і козацьке середовище. Спочатку сформувалися реєстрові й нереєстрові козаки, а пізніше визначилися старшина і просте козацтво. Суспільна межа між козаками і посполитими, тобто простими людьми, також існувала. Вона не була настільки вираженою, як межа між іншими суспільними станами, але козацтво мало значно більше прав і привілеїв, ніж звичайні посполиті.

Отже, козацька старшина заявляє про своє прагнення мати рівні права зі шляхтою, а соціальна грань між нею та простим козацтвом стає все більш відчутною. Водночас поряд із черню, селянами тощо представники всіх козацьких груп є шляхтою. Саме такий погляд на козацтво обстоює С.Величко. Він з пошаною ставиться до всіх козаків, зважаючи перш за все не на посаду у структурі Запорозької Січі, а на моральні якості особистості. Величко гостро критикує тих гетьманів та полковників, котрі поставили собі за мету збагачення. І у цьому контексті автор літопису виступає як політичний філософ, що дотримується демократичних, гуманістичних засад у своїй діяльності. Позаяк, політичні погляди С.Величка не можна назвати

загальнодемократичними, бо він дуже часто негативно висловлюється про чернь, тобто тих, що не належать до козацтва, водночас він не захищав її інтересів козацької старшини. Відтак, можна зробити висновок, що мислитель є виразником суспільних інтересів козацтва як стану загалом, тобто тієї соціальної верстви, котра була рушійною у національно-визвольних змаганнях, захищала демократичні права та вольності.

На погляд С.Величка, ідеальний суспільний лад – вільна республіка, де кожен її член мав право бути вільним у своїх діях і вчинках, хоч і підпорядковувався загальній дисципліні. Важливо, що кожен член такого суспільства має право голосу. Втіленням такої суспільної структури була Запорозька Січ, а ідеальним виразником поглядів С.Величка бачимо козацького ватажка Івана Сірка.

С.Величко виступає як патріот України, але й до кожного іншого народу ставиться терпимо і з повагою, навіть до поляків і татар, котрі принесли немало лиха українському народові. Також із пошаною ставиться до всіх монархів, включаючи російського царя, польського короля, турецького султана. Власне, такою була вимога тогочасної етики, від котрої автор літопису намагається не відступати. Отже, політичним ідеалом для мислителя, втіленням найкращого суспільного організму для С.Величка була Запорозька Січ. Водночас і в її життєдіяльності він бачив ряд недоліків, на котрі вказував. Зокрема, критично ставився до вивищення козацької старшини над простим козацтвом, вбачаючи у цьому прояви соціальної несправедливості. С.Величко ідеалізує постать козацького ватажка І.Сірка, для нього він є втіленням класичного запорожця. У той же час С.Величко критично ставиться до гетьманів-запорожців, котрі піднімали повстання проти російського царя, зокрема П.Суховія, І.Брюховецького тощо.

Загалом політичну позицію С.Величка можна визначити як загальнокозацьку. Історичні події у його літописі подано більше чи менше об'єктивно, але політичні уподобання автора та позиції офіційної гетьманської влади є домінантними. С.Величко бачить Україну під протекторатом Москви,

тому його можна назвати автономістом російської орієнтації. Але така позиція не мислиться ним як ідеальна, оскільки мислитель засуджує М.Пушкаря за його безоглядну службу російському цареві, наголошує на російських зловживаннях в Україні, на експлуатації Росією простого українського народу. Незважаючи на прояви самостійного політичного мислення, С.Величко не піднімає ідею «неутральства», тобто незалежності. Ця ідея далека для нього, він переконаний, що Україна сама не зможе втриматися на міжнародній арені, їй загрожуватиме поневолення з боку сильнішої держави. Також С.Величко гостро засуджує гетьманів та полковників польської орієнтації, вважаючи, що така політика веде до політичного, релігійного, економічного поневолення українського народу. Негативно ставиться С.Величко і до турецької орієнтації. Водночас політику гетьманів пропольської та протурецької орієнтацій намагається описати об'єктивно. С.Величко з пошаною ставиться до всіх монархів, що відповідало вимогам тогочасної політичної етики. Цікавим є ставлення Величка до Мазепи. Воно іронічне, коли літописець називає гетьмана «махіавелем» (Макіавеллі), лисом, бабієм, але, не зважаючи на це, діяльність гетьмана описує об'єктивно. Інколи при цьому описі вбачаємо не декларовану, але стриману прихильність. Характерно, що С.Величко ніколи відкрито не характеризує росіян, не виявляє до них особливого пієтету. А от поляків С.Величко засуджує за підступність, за те, що вони дуже часто не тримають дане слово, натякаючи на часте порушення польським королем і шляхтою угод, підписаних із українськими гетьманами. Водночас С.Величко висловлює своє захоплення умінням і здатністю польського народу обороняти свою свободу і державність.

С.Величко є однозначним прихильником православної позиції, тому його ставлення до унії є негативним. Представляючи власне бачення людської особистості, С.Величко засуджує такі риси, як жадоба до збагачення, корисливість, владолюбство. На його думку, саме такі риси в людському характері ведуть до суспільних протистоянь і воєн, руйнують суспільне добро і роблять неможливим побудову ідеального суспільного ладу.

С.Величко стоїть на тому, що козацький стан повинен замінити в Україні стан шляхетський. Не зважаючи на те, чи простий козак чи представник козацької старшини, але він, на думку мислителя, є «шляхетно уродженим». С.Величко досить негативно ставиться до посполитих, котрі примазуються до козацтва, зокрема, будників, винокурів, дейнеків. Таким чином, літописець ї незаперечним виразником політичних позицій і захисником соціальних прав українського козацтва. Він дивиться на цю суспільну верству як рушійну силу розвитку української держави, той суспільний стан, від якого залежить політична стабільність та соціальне благополуччя України. Тому переконаний, що козацтво повинно мати виключні права і вольності. Водночас С.Величко не розрізняє ті права та вольності, котрі повинні мати прості козаки та козацька старшина. Отже, для усіх козаків він бачить ці права та вольності рівними, що дає підстави говорити про демократичність поглядів мислителя, їх глибоке гуманістичне спрямування.

Аналізуючи зміст літопису С.Величка у політичному контексті, можна зробити висновок про те, що мислитель відстоював яскраво виражену автономічно-державницьку концепцію, що була характерна для тогочасної Козацької держави. С.Величко, на думку вченого Д.Багалія, прагнув «дати правдиву козацьку історію у своєму літописі, і коли сам помилявся, це залежало від помилок його джерел. Він удається до ласкавого читача, нехай той ці помилки повиправляє. Це нагадує нам давнього руського літопису – той теж звертався із таким проханням до свого читача. С.Величко, як сам він каже, совісно дошукувався історичної правди в своїм літопису» [6, с. 55]. Саме пошук історичної правди є дуже важливим для С.Величка, бо він прагне усвідомити потреби своєї Вітчизни, шляхи її подальшого розвитку. Він подає історію України, зосереджуючи увагу на національно-визвольній війні під проводом Б.Хмельницького, не лише на основі власних спостережень і спогадів, а значною мірою користуючись письмовими джерелами –

грамотами, угодами, листами. Це йому потрібно було для обґрунтування ідеї автономності як головної у політиці Козацької держави.

С.Величко був свідком початку занепаду Козацької держави, її руйнації Москвою, а також самої ідеї державності на українських теренах. Тому національний характер мислення автора та його патріотичні позиції, репрезентовані у літописі посередництвом звеличення змагань Б.Хмельницького, були свідченням прагнення козацької еліти зберегти ті права та вольності, котрих домогся гетьман. С.Величко переймається трагедіями свого «козако-руського» народу. Для нього рідна земля – Україна – велична в усі часи: і коли вона виборола волю для себе, тобто в часи Б.Хмельницького, і коли після смерті гетьмана опинилася в руїнах і розореннях. С.Величко прагне осмислити істинні причини занепаду свого краю, чим відрізняється від більшості європейських дослідників того часу, котрі пояснюють історичні події християнським провидінням чи античним фатумом. Минуле України подається С.Величком у контексті важливих подій в інших державах, зокрема Росії, Польщі, Білорусії, Угорщині, Молдавії, Валахії, Криму, Туреччині, Швеції, Данії, Австрії, Франції. Категорія «український народ» розуміється ним широко. Це – козацтво, інші класи та суспільні стани, котрі мешкають на землях з обох боків Дніпра від верхів'я Сіверського Дінця до верхів'їв Случі, Горині та Прип'яті, зі сходу на захід та від Чорного моря до верхів'їв Дніпра з півдня на північ. Такі геополітичні простори України у баченні Величка. «Князівство Руське», тобто Галичину і Волинь, С.Величко відрізняє від «Малої Росії», хоча водночас називає «своїм народом» мешканців цих земель.

Вчений Д.Багалій акцентував увагу на тому, що літопис С.Величка відіграв велику роль в утвердженні ідеї автономності та актуалізації прав і вольностей, котрих досяг Б.Хмельницький. На думку дослідника, С.Величко ставив собі за мету дати «правдиву козацьку історію» [6, с. 55]. У час, коли писався літопис С.Величка, на Україні панував політичний та економічний терор з боку Москви. Автономістичні настрої гетьмана І.Скоропадського не

увінчалися успіхом. Відтак, питання порушення Москвою прав і свобод, здобутих Б.Хмельницьким, стає визначальною домінантою у політиці тогочасної Козацької держави. Отже, С.Величко писав за дорученням, а не з приватної ініціативи.

Політична позиція Величка проявляється і в характеристиці ним образів гетьманів. Так, він однозначно звеличує П. Конашевича-Сагайдачного, що був шляхетського походження, називаючи його істинним сином «православного греко-руського сповідання». З повагою описує літописець його величній справі. Гетьман Сагайдачний фактично єдиний, чий авторитет не меркне у світлі слави Б.Хмельницького, постать котрого є найбільш яскравою у літописі. Він виступає як послідовний речник української ідеї. Для С.Величка саме Б.Хмельницький є ідеалом правителя. Його постать ідеалізується, але водночас автор розкриває суперечливі моменти у діяльності гетьмана. Б.Хмельницький виступає як геніальний воєначальник, блискучий оратор, сміливий і мужній воїн. С.Величко навіть називає його Мойсеєм свого народу. Так літописець започатковує апологетичну тенденцію у трактуванні образу гетьмана в українській політичній думці. Безперечно, це свідчить про прагнення мислителя подати українському загалові ідеальний образ правителя, тобто будь-які факти, котрі не відповідають такому трактуванню, він оминає.

У літописі С.Величко характеризує постать Ю.Хмельницького спрощено і навіть принижено, зневажено. Навіть ім'я Юрась, котре постійно вживає автор, свідчить про це. С.Величко подає вичерпну інформацію про Ю.Хмельницького, детально описує та коментує всі його дії та вчинки, особливо акцентує увагу на численних проявах злості, жорстокості, нерозважливості, що шкодить діяльності гетьмана. Більшою мірою негативно ставиться С.Величко до гетьманів І.Виговського, П.Дорошенка, І.Мазепи. Тут слід наголосити, що така оцінка щодо цих постатей домінувала у всіх джерелах, у тому числі й козацьких літописах. Крім того, С.Величко не знав багатьох фактів про діяльність цих гетьманів, тому не міг оцінити їх

об'єктивно, замовчування ж багатьох фактів, котрі він знав, свідчить про те, що С.Величко ставив собі за мету висловити не стільки власну точку зору, скільки офіційну позицію тогочасної Козацької держави. Наприклад, з автентичним текстом головного державотворчого документу І.Виговського Гадяцьким трактатом С.Величко знайомий не був, тому справжню політику гетьмана, спрямовану на утвердження України як держави європейського зразка, С.Величко не міг оцінити об'єктивно.

Щодо І.Мазепи, то у літописі Величка є багато іронічних його характеристик, навіть виявів осуду. Але водночас впадає у вічі і розуміння мислителем суперечливості цієї натури. С.Величко наголошує, що І.Мазепа був «значний шляхтич козакоруський», котрий мав гарну освіту, відзначався вправністю у промовах, тому досяг значних успіхів. Говорить, що він людина цікава. Репрезентуючи діяльність І.Мазепи, С.Величко подає сумнозвісні Коломацькі статті, за якими економіка України була підпорядкована Москві. Йдеться про рік 1687 рік, а писав свій літопис С.Величко 1720 року, коли українська автономія вже була суттєво обмежена, в Україні безчинствували російські війська. Тому наведення таких документів С.Величком є промовистим фактом – застереження щодо того, як може розвиватися політична ситуація в Україні у майбутньому. С.Величко описує перші кроки І.Мазепи як гетьмана, зокрема наголошує на тому, як він придушив козацькі заколоти, якими супроводжувалося падіння І.Самойловича. Він аналізує і початок драми Мазепи, в котрій фактично відбилася драма всього українського народу, коли від позірної покірності Петру I він перейшов до відстоювання самостійності Козацької держави.

С.Величко пише про повстання проти російської деспотії старшого канцеляриста генеральної канцелярії Петра Іваненка (Петрика), коли І.Мазепа змушений був воювати з ним. Хоч пізніше сам Мазепа відкрито проголосить ті політичні ідеї, котрі обстоював Петрик. Так само неоднозначною була і Мазепина тактика щодо С.Палія. Дослідник О.Оглоблин на основі фактів літопису С.Величка робить висновок, що «тридцять років гетьманського

життя Мазепи – то була не лише звичайна людська школа й незвичайно вдала старшинська кар'єра. Це була школа формування господаря Української держави й володаря дум української нації». [90, с. 19–20]. Ці історичні факти подаються С.Величком для того, аби показати еволюцію політичних поглядів Івана Мазепи, зокрема проаналізувати його позиції щодо статусу України по відношенню до інших держав, зокрема Росії.

Постать П.Іваненка (Петрика) С.Величко характеризує за допомогою численних універсалів, листів, розмов. Водночас подає й ті документи І.Мазепи, котрі характеризують Петрика негативно – як проклятого ворога, зрадника, висміюють його незнатне походження. С.Величко дає детальний опис повстання Петрика, вважаючи, що воно було інспіроване І.Мазепою, адже П.Іваненко утік на Січ, де став січовим писарем, захопивши важливі папери. Тому Мазепа просив кошового Січі вислати Петрика як злочинця. А поданий літописцем універсал Петрика свідчить про те, що він планував свої дії відповідно до стратегії Б.Хмельницького. З документу бачимо, що Петрик звертається до народу із закликом постати проти москалів, скинути їхнє ярмо. Цей документ показує Петрика як неординарну особистість, сильну, вольову, здатну повести за собою інших. Розповідь С.Величка про Петрика написана під впливом народних переказів, а також документальних джерел. Не зважаючи на антипатії С.Величка щодо Петрика, в цілому він характеризує його позитивно. Фактично літописець подає політичну концепцію гетьмана як таку, в основі котрої лежала ідея автономності України, повне дотримання тих прав і свобод, котрих досяг Б.Хмельницький.

У літописі С.Величка актуалізується період гетьманування Брюховецького, з яким пов'язують як початок Руїни, так і її поглиблення. С.Величко емоційно осмислює ці події, співвідносячи руйнацію держави з руйнацією людської душі. Він дає дуже контрастні характеристики гетьмана, позитивні та негативні емоційні сплески є визначальними при характеристиці даної постаті. Загалом же концепція особистості І.Брюховецького у С.Величка виглядає досить складно й неоднозначно. З одного боку, літописець говорить

про прагнення гетьмана коритися російському цареві, але з іншого боку автор подає багато фактів, котрі підтверджують прагнення І.Брюховецького утвердити автономний статус Козацької держави.

Тривалий час дослідники вину за Руїну на Правобережжі покладали на Дорошенка, оскільки саме він став на чолі тієї старшини, котра прагнула вийти з-під влади Москви, саме він знищив за допомогою татар загони козаків на Правобережжі, котрі відстоювали союз із Росією. Але народна традиція в оцінюванні гетьмана – позитивна. С.Величко зважає на таку оцінку П.Дорошенка, тому не робить узагальненого висновку щодо діяльності П.Дорошенка, як і про І.Брюховецького, М.Ханенка, Д.Многогрішного. Очевидно тому, що на час його правління припадають трагічні для України результати договору Росії та Польщі (Андрусівського), а П.Дорошенко прагнув протидіяти цьому. Водночас, на нашу думку, С.Величко не заперечує ідеї «неутральності», тобто незалежності, котру відстоював П.Дорошенко. Але українське суспільство того часу було не готове прийняти ці ідеї, відзначаючись політичною нестабільністю. Таким чином, після гетьманування П.Дорошенка фактично ідея автономності починає поступово занепадати, замінюючись ідеєю залежності України від Росії. Це С.Величко показує, аналізуючи політичні позиції гетьмана І.Самойловича.

У літописі С.Величко аналізує еволюцію поглядів гетьмана І.Самойловича протягом п'ятнадцяти років його правління. Історик А.Яковлів пише, що ці роки відбили звичайну в історії Гетьманщини еволюцію українських гетьманів в їх стосунках з Москвою. Обраний гетьманом за допомогою Росії Самойлович спершу був вірним прислужником Москви. Коли ж йому вдалося усунути правобережних гетьманів і самому стати гетьманом «обох сторін Дніпра», набратися сили, він починає звільнятися з-під впливу Москви. Найбільшого напруження його стосунки з московським урядом досягають під час складання мирних договорів з Туреччиною і Польщею. Самойлович на очах Москви стає «непокірним, неслухняним,

занадто самостійним, взагалі підозрілим, на порядок дня стає питання про зміну гетьмана» [133, с. 119].

У «виводі» про І.Самойловича визначено всі головні етапи його життєвого шляху до обрання на посаду гетьмана. Зміни з ним відбуваються, коли він стає гетьманом, отримує всю повноту влади. Літописець пише, що увесь світ малоросійський та великоросійський бачить та засуджує це. Але С.Величко не зважає на те, що фактично І.Самойлович був залежним у своїй політиці від ідеології російського царизму. Літописець поступово підводить читача до висновку про те, що винуватцями руїни Правобережної України були дві сторони – турецька та російська разом із гетьманом І.Самойловичем.

Завершуючи характеристики політичних позицій гетьманів, С.Величко подає постать Івана Сірка, котрий виступає втіленням ідеального і зразкового козака, відчайдуха, воїна, а не державного стратега. І.Сірко дійсно був видатним запорозьким воєначальником, відважним воїном, прославився перемогами над турками і татарами. Водночас «йому бракувало якостей політичного діяча, розуміння загальноукраїнських інтересів і координування своїх акцій з ними. Уявімо собі, що сталося б, якби навесні 1649 р. кошовий Січі замість того, щоб підтримати Хмельницького, рушив би на його татарських союзників і розгромив їх на дніпровських переправах, як це вчинив Сірко влітку 1671 року» [82, с. 297]. Звеличення І.Сірка пов'язане зі звеличенням Запорозької Січі загалом. Це було мужнім вчинком, бо у час, коли писався літопис Січ було зруйновано, зокрема за те, що вона підтримала І.Мазепу, а пізніше визнала гетьманом П.Орлика. Крім того, через постать І.Сірка літописець спростовує характеристики козацтва як такого, що схильне лише до хмільного і безтурботного способу життя.

Отже, літопис С.Величка важливою складовою політичної думки доби Гетьманщини. Висловлена у ньому політична позиція представляє офіційну політику та ідеологію тогочасної Козацької держави. Свідченням цього є дата написання джерела. На думку В.Шевчука, «дата написання на першій частині – 1720 р., отже, книга була написана 1718 р., коли І.Скоропадський, поїхавши

в Москву, таки н добився у царя бажаного. Відтак виникла потреба в новому нагадуванні про визвольні змагання Б.Хмельницького, і С.Величко те вчинив своєю першою книгою. Але не можна не звернути уваги й на такий факт: у той час, як літопис Г.Грабянки активно поширювався в Україні через численні списки, книга С.Величка залишалася політично незадіяною; гадаємо тому, що через два роки після її написання І.Скоропадський знову їде в Москву, але замість вольностей цар установлює Малоросійську колегію, що й привело гетьмана до смерті. Його заміняє П.Полуботок, який боротьбу активно продовжує, і С.Величко пише свою книгу другу саме в розпал тієї боротьби» [130, с. 476–477]. Отже, праця С.Величка безпосередньо залежала від тогочасної політичної ситуації, її спрямування могло змінюватися та коригуватися відповідно до тих змін, котрі відбувалися у політиці гетьманської держави.

Дослідники відзначають наявність у літописі політичного начала. Це твір конкретної історичної доби з притаманними йому суспільними, історичними, політичними, соціальними ідеалами. Він став найбільшим досягненням козацького літописання, виявом його найвищого розквіту. С.Величко продовжив традиції літописів Самовидця та Г.Грабянки, але водночас створив власну традицію, що була використана автором «Історії Русів». Головна політична заслуга козацьких літописів Самовидця, Г.Грабянки, С.Величка полягає у тому, вони стали важливими чинниками у національному відродженні українського народу. На основі ідеї автономності України, котра у цих літописах, автор «Історії Русів» сформулював ідею незалежності України.

1.3. Концепт ідеї незалежності в «Історії Русів»

Концепт ідеї незалежності в «Історії Русів», тобто теоретико-методологічні засади вивчення ідеї незалежності у даній пам'ятці, визначається низкою праць дослідників, написаних протягом багатьох років.

«Історія Русів» стала логічним продовженням традицій козацьких літописів, водночас джерело є якісно новим явищем в історії української політичної думки. Його новизна і крок уперед перш за все визначається еволюцією ідеї автономності України, що була визначальною для літописів Самовидця, Г.Грабянки, С.Величка, в ідею незалежності. Саме «Історія Русів» стала одним із політичних маніфестів національного відродження України у ХІХ столітті.

В основному «Історія Русів» досліджувалася як джерело історичне та філософське. Тут же наголошуємо на його політичній значущості, аби вписати у контекст української політичної думки. Різні аспекти праці вивчали С.Соловйов, О.Клеванов, Г.Карпов, М.Максимович, М.Костомаров, О.Піпін, О.Лазаревський, М.Драгоманов, В.Горленко, Л.Майков, М.Василенко, В.Іконников, М.Грушевський, Д.Дорошенко, Б.Андрусин, М.Возняк, Б.Андрусин, Я.Дзира, В.Шевчук та ін. Огляд праць попередників дає підстави стверджувати, що «Історія Русів» подається дослідниками як складова частина української історіографії, а не політології. Відношення до політичної науки має хіба вивчення дослідниками ХІХ—ХХ століть поглядів автора «Історії Русів» на стосунки з іншими державами, на висвітлення у джерелі внутрішньої політичної ситуації в Україні.

Цілком правомірним є акцентування уваги дослідників на численних неточностях, котрі наявні в «Історії Русів». Так, відомий український вчений М.Драгоманов з приводу цього зазначав: «...на цей твір потрібно дивитись як на памфлет на користь прав і вольностей русів..., а не як на зовнішню фактичну історію, тоді він стане незамінною пам'яткою стану просвіти й

політичних ідей Малоросії в половині XVIII ст. [7, с. 41]». Дійсно, «Історія Русів» мислилася не як твір історичний, а політичний, покликаний представити інтереси певних суспільних кіл в Україні на межі XVIII–XIX століть. Свідченням цього є і те, що «Історія Русів» була створена не з індивідуальної волі автора, а виникла як репрезентація політичних позицій певної суспільної верстви. Важливо, що на відміну від літописів Самовидця, Г.Грабянки, С.Величка, «Історія Русів» представляла не офіційну позицію існуючої держави, а навпаки – була працею з яскраво вираженою опозиційністю та антиімперіалістичним спрямуванням. Після падіння гетьманату офіційні козацькі літописи, якими були три попередні, не творилися. Відтак, носіями української національної політичної думки виступають представники різних товариств та осередків.

Більшість дослідників сходяться на думці про те, що «Історія Русів» виникла у середовищі Новгород-Сіверського патріотичного гуртка, котрий розгорнув свою діяльність в останній чверті XVIII століття. До цього гуртка належали такі суспільно-політичні діячі, як В.Шишацький, А.Гудович, Г.Долинський, М.Значко-Яворський, Т.Калинський, П.Карабчевський, О.Лобисевич, М.Миклашевський, Г.Полетика, А.Рачинський, Ф.Туманський, І.Халанський, А.Худорба, С.Ширай та ін. Своїм головним завданням гурток ставив відновлення української державності. Його представники витворили та обґрунтували власну політичну ідеологію, а «Історія Русів» творилася як своєрідний політичний маніфест гуртка, виклад його ідеології, що була національною за своєю сутністю і спрямуванням. Праця була покликана відіграти визначальну роль у національному відродженні українського народу, так і сталося.

Це важливе для політичної думки джерело є анонімним. Нині дискусії науковців щодо авторства джерела виглядають так. Авторство Г.Кониського було заперечене після виступів М.Максимовича. Думку про авторство Г.Полетики підтримали В.Іконников, Д.Дорошенко, М.Горбань; В.Полетики – В. Горленко, М.Драгоманов, А.Єршов, М.Грушевський, Д.Майков;

О.Безбородька – П.Клепацький, А.Яковлів, М.Слабченко, М.Возняк; А.Худорби – О.Оглоблин, В.Шевчук. Але точно встановити особу автора неможливо. Власне, більш важливим є те, які політичні інтереси відображені у джерелі, оскільки це політичні позиції не лише однієї людини, котра була автором, а цілої суспільної верстви.

«Історія Русів» стала витвором української національно-політичної думки кінця XVIII століття або початку XIX століття. О.Оглоблин відзначав, що це «не наукова історія України й навіть не історичний твір, це політичний трактат, втілений в історичну форму» [7, с. 43]. Визначальною тут є ідея про права та вольності не стільки козацької старшини, скільки всього українського народу, не зважаючи на його суспільне і соціальне розшарування. Джерело ставило собі за сему зберегти історичну традицію українського народу, а також актуалізувати самобутність русько-українського народу, проголосити ідею антитиранії та виступити проти асиміляторської політики держав, що намагалися поглинути Малу Росію, перш за все Росією. Ідеї сарматизму, толерантного ставлення до народів, негативне ставлення до тиранії, асиміляторської політики монархів та урядів є яскравим свідченням того, що у праці розвивається ідея рівноправності та братерства між слов'янськими народами, що була популярною у тогочасній європейській спільноті. А ідеї вільнодумства, антимонархізму, антидеспотизму ставлять «Історію Русів» в один ряд із найбільш прогресивними політичними трактатами тогочасної Європи, котрі засвідчили її демократизацію. О.Оглоблин підкреслював, що «Історія Русів» «стала настільною книгою української національної політичної думки, програмою української національно-визвольної боротьби» [7, с. 52]. Дійсно, джерело забезпечило ідеологічну основу національного відродження у XIX століття. «Історія Русів» написана у формі політичного памфлету з рисами історіософічного трактату. На думку М.Костомарова, вона «вся просякнута духом напівдворянського малоруського патріотизму, який недавно ще був у моді в середовищі малоросійської публіки» [46, с. 1629].

Наприкінці XVIII століття Україна втратила фактично всю автономію. Її суспільно-політичний та адміністративно-господарський лад був перебудований відповідно до наказів російських царів. Козацький стан було скасовано. Великодержавницька асиміляторська політика була спрямована на українську шляхту, котрій було надано рівні права з російським дворянством. Але національно налаштовані представники української шляхти докладають максимум зусиль для відновлення національної автономії у межах легітимних можливостей державної структури Російської імперії. То ж ідеологія «Історії Русів» відображала тенденції національно-визвольного руху доби, а головна мета цієї ідеології – відновлення державності України-Русі, заперечення абсолютної монархії та деспотизму, зрівняння у правах усіх народів, зокрема слов'янських, політика добросусідських стосунків, скасування кріпацтва, християнська та загальнолюдська ідея Божої справедливості та Божого суду. Автор прагне визначити геополітичне положення України та її місце у контексті історії сусідніх держав, загалом європейському геополітичному просторі.

Подана в «Історії Русів» картина історичного розвитку українського народу відображає історія України-Русі від найдавніших часів до другої половини XVIII століття, зокрема до 1769 року. На підставі історичних відомостей доводиться натуральне, моральне, історичне право кожного народу, зокрема українського, на самостійний державно-політичний розвиток, а боротьба українського народу за визволення стає фактично визначальним змістом праці. Власне, автор не ставив собі за мету написати історію України, а прагнув дати їй політичну оцінку, котра була актуальною для тогочасної України.

Автор «Історії Русів» виходить із того, що руси-українці з'явилися у світі одночасно з іншими слов'янськими народами. Протягом усього часу свого існування вони змушені були боротися за свою свободу і незалежність, тому залишилося дуже мало відомостей про їхню історію, а оточуючі народи або привласнили собі їхню історію, або спотворили її. Тому є нагальна

необхідність відновити справжню історію русів-українців, відокремити її від історій сусідніх народів, дати дійсно справедливу оцінку героїчних змагань русів за власну державність. Реалізації цього завдання і підпорядковано виклад матеріалу у праці. У центрі уваги автора – людина, котра оцінюється ним за її моральними якостями, патріотичністю мислення, дотриманням загальнолюдських цінностей у своїй діяльності. На людей автор дивиться як представників однієї нації чи певної її верстви. Особлива увага приділяється тим представникам народу, котрі тримають владу, що виступають гарантами прав і вольностей народу, зокрема князям і гетьманам.

Вчений І.Борщак назвав «Історію Русів» «політичним трактатом, втіленим в історичну форму» [125, с. 335]. Г.Карпов визначав її жанр як «політичний памфлет», пояснюючи особливості написання праці таким чином: «Автори таких творів дуже мало дбають про збирання солідних історичних джерел для своєї праці, але рівночасно для доказу вірогідності всього, що вони розповіли, добирають найбільш громонсні авторитети, так указують на участь у складанні подібного твору самих історичних осіб, у ньому описаних. Основна прикмета таких творів: зверхній лібералізм, проповідь гуманних ідей, обвинувачення неприємних авторів осіб та народів у деспотизмі, неосвіченості, варварстві, схильності до підступу, лякливості, дурноті, а тим, яких автор бере під свій захист, приписуються всі протилежні, цілком приємні прикмети» [125, с. 336]. Коментуючи даний вислів Г.Карпова, слід наголосити, що, на нашу думку, ідеологія лібералізму, представлена у праці, є не зверхньою, а досить глибокою та важливою для загальної політичної концепції джерела. Відомий вчений В.Іконников наголошував на тому, що «в сутності «Історія Русів» має характер історичного памфлету, автор чи автори її не були особливо точні при виборі джерел (що і зрозуміло при тодішньому стані нашого історичного мислення взагалі), її виклад нагадує манеру древніх чи псевдо древніх з твореними промовама історичних осіб; факти підганяються під тенденції, але в крайньому разі автори вигадували менше, ніж їх звинувачують, вони багато брали із давніх малоросійських

літописів, але також багато брали із усних переказів, анекдотів, віршів, пісень, які ходили в українському дворянстві, серед козацької старшини і серед народу» [46, с. 1638]. На думку, Д.Дорошенка, «Історія Русів» була «не науковим історичним твором, а політичним памфлетом, вона прислужилася дуже мало науковому дослідженню українського минулого, але допомогла пробудженню національної думки; коротко кажучи, вона має інтерес як показник найвищого рівня, якого досягла українська політична думка в кінці XVIII ст., в її світлі стає зрозумілим для нас рух шляхти Ніжинського полку в обороні автономії в 1767 р. і таємна місія Капніста до Берліна в 1791 р.» [125, с. 336]. Отже, подавши думки вчених щодо форми написання та ідейного спрямування «Історії Русів», можна зробити висновок про те, що джерело є політичним твором з яскраво вираженою ідеологією та системою ідей.

Починається «Історія русів» зі з'ясування історії засновників двох різних народів (українців і росіян), кожен із яких має власну незалежну історію. Особливого значення надається постаті князя Володимира, котрий об'єднав усі руські князівства, за часів правління якого Русь стала єдиною християнською державою. Говорячи про добу Києворуської держави, автор акцентує увагу на ідеях соборності земель та єдності князівств, високому рівневі освіченості та культури, силі війська та авторитету Русі на міжнародній арені. Автор «Історії Русів» визначає геополітичні межі Київської Русі, в які включені князівства Галицьке, Переяславське, Чернігівське, Сіверське, Древлянське, Велике Київське [47, с. 39]. Особлива роль в об'єднанні руських земель відводиться князю Володимиру, який «понад означені Князівства, з'єднав всі інші Слов'янські Князівства... був один над ними Самодержець і звався Великим Князем Руським» [47, с. 39].

Автор роздумує над причинами втрати державності Русі. Він звертає увагу на те, що не останню роль у цьому відіграв російський цар Іван Грозний, котрий «злучивши багато Князівств Руських воєдино, в році 1547-му перейменував себе з Князя на Царя і Самодержця Московського, і відтоді завше вже Царство Московське і його володарі сею назвою титулувались з

перейменуванням, нарешті, Царства Московського на Російське, яке, на відміну від Черної (Україна – М.Г.) і Білої (Білорусія – М.Г.) Русі, звалося Великою Росією; ті ж обидві Русі вкупі названі тоді Малою Росією» [47, с. 41]. Білорусія для автора є одноплемінною та сусідською країною. Наголошується на тій ролі, котру відіграла Русь-Україна, перебуваючи у складі князівства Литовського: «Малоросія, перебуваючи в повному єднанні з Князівством Литовським, зробила Князівству сьому великі і важливі послуги, ратоборствуючи за нього з багатьма неприятельськими народами» [47, с. 42].

Автор заперечує думку про те, що Україна постала в XIV–XVI століттях, а до цього ця земля була порожня, що запорозьке козацтво заведене польськими королями. Він стверджує, що Київська Русь є державним утворенням українського народу. Русь, на його думку, – це Україна, а не Росія, бо до Русі з російських земель входила тільки Новгород-Сіверська земля. Після князя Володимира найбільш гідним продовжувачем його справи автор називає гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного, котрий обороняв православну віру, єднав руські землі, відстоював цінності руської культури. Автор підкреслює, що саме П.Конашевич-Сагайдачний «перший почав писатися Гетьманом Запорозьким, а по сьому і всі наступні Гетьмани в титулах своїх додавати Військо Запорозьке почали» [47, с. 84]. П.Сагайдачний, «бувши сам спокійним правителем Гетьманства, полагоджував внутрішній нелад урядовий і військовий, поборював завзято Уніатство, повертав з нього церкви ... Поляки, поважаючи хоробрість і заслуги П.Сагайдачного, не сміли при ньому явно чинити в Малоросії свого зухвальства, та й сама улюблена їхня Унія трохи притихла й охолола» [47, с. 88].

Центральна постать «Історії Русів» – гетьман Б.Хмельницький. Саме він, на думку автора, найбільшою мірою поновив справу князя Володимира у нові часи, розвинув його державницьку концепцію. Великого значення у праці надається початку національно-визвольної війни під проводом Б.Хмельницького. Виступаючи перед козаками гетьман наголошував: «Ми

підняли зброю не задля користолюбства якого або порожнього марнославства, а єдино на оборону вітчизни нашої, життя нашого і життя дітей наших ... Поляки ... все забрали у нас: честь, права, власність і саму свободу розмови і віросповідання нашого» [47, с. 104]. Запоріжжя підтримало ініціативу гетьмана повністю. Автор подає також універсал Б.Хмельницького, де говориться, що поляки «обернули і честь Козацьку в нечестя» [47, с. 112]. Це стало також важливою умовою війни.

Автор на основі історичних фактів доводить, що в результаті війни 1648–1654 рр. було здобуто суверенітет для Української держави, який Русь почала втрачати після Берестейської унії внаслідок підступності польської шляхти та зради руських магнатів. Б.Хмельницького автор «Історії Русів» шанує як досконалого політика, що підкреслює в епітафії на його честь. Переконаний, що Б.Хмельницький звільнив Україну та повернув їй незалежність. Договір 1654 року автор «Історії Русів» розглядає як небезпечне порушення системи державної рівноваги в Європі, бо після того стало ще сильнішим абсолютне російське самоврядування. Після приєднання до України Московське царство стало «серед царств могутніх і страшних», тому європейські держави вимагають від Б.Хмельницького повернути Україну в «колишній натуральний стан», оскільки «поєднання Малоросії з Царством Московським занепокоїло маже всі двори Європейські. Система про рівновагу Держав починала уже тоді розвиватись» [47, с. 169].

Чільне місце в «Історії Русів» автор відводить обґрунтуванню союзу Б.Хмельницького зі Швецією проти Польщі, котра на той час співпрацювала з Росією. Не залишається поза увагою «Історії Русів» і встановлення міжнародних стосунків з іншими державами. Особливу зацікавленість викликає політика Б.Хмельницького щодо вимог турків та Австрії порвати стосунки зі Швецією. При цьому гетьман посилається на природне право кожного народу на власне самовизначення та відстоювання своєї незалежності. Всі ці обґрунтування ставлять перед собою мету довести думку про те, що Україна має право на власну політичну незалежність.

Б.Хмельницький постає в інтерпретації автора «Історії Русів» як виконавець і знаряддя Божої волі. Він не збирається руйнувати житло та нищити родини польських магнатів, вважаючи таку помсту негідною християнського правителя. Автор доводить, що Богом будуть покарані земні правителі за все людство, що загинуло через них, за безневинно пролиту кров. Б.Хмельницький гідний своєї величної місії бути тим, хто покликаний встановити справедливість. Він прагне до миру з усіма державами. Послам турецьким, московським, польським та іншим Б.Хмельницький говорить: «Союз і дружбу я готовий тримати зі всіма народами і ніколи їх не знехтую... вибирання ж народом протекції, коли вона йому потрібна буде, залежить від його доброї волі, спільної поради та вирішення» [47, с. 141]. Тобто, кожен народ має право вибрати собі державу-протектора, виходячи з власних інтересів. А протекцію для України гетьман вважав неминучою, зазначаючи: «А що йдеться про протекцію, то вона нам не лише корисна, але майже неминуча» [47, с. 142].

Автор «Історії Русів» осмислює історичну ситуацію, коли Б.Хмельницький повинен був зробити вибір щодо союзу України з тією чи іншою державою. Польську протекцію відразу було відкинуто. Козацький ватажок І.Богун висловлює аргументи проти Москви, котрі зіставляються з аргументами проти союзу з мусульманським світом. Так автор підходить до висновку, що союз і з росіянами, і з мусульманами був однаково небезпечний для України, оскільки обидва ці суспільства засновані на інших моральних принципах порівняно з руським світом, котрий є складовою світу європейського, а не азійського. Великого значення надається під час вибору держави-протектора позиції Б.Хмельницького, який виступив за союз із Москвою як єдиновірною та одноплемінною державою. Але позиція автора не збігається з позицією гетьмана. Крім того, говорячи про таємні переговори Б.Хмельницького і московського царя, автор підкреслює, що саме вони стали смертельною пігулкою для українського лідера внаслідок безвихідності ситуації, в якій опинився гетьман і його держава після союзу з Москвою.

Через це Русі та Московії було оголошено війну з боку Туреччини, Польщі, Криму. Інші держави вимагали розірвати цей союз, але гетьман вважав це «за гріх смертельний».

Все ж, не зважаючи на російський вибір Б.Хмельницького, гетьман для автора «Історії Русів» – щирий патріот своєї Вітчизни, захисник рідного народу. Він уявляв, якої руїни й спустошення зазнає Україна від держав могутніх, що її оточують, але зрадити Москву не міг, вважаючи це злочином. Тривога і вболівання за долю України звучать у передсмертній промові гетьмана перед старшиною. Тут фактично відбито наступну історію русів, бо анафема, проголошена ним кожному, хто виступить проти Вітчизни, упаде на голови всіх, хто підняв зброю проти русів і пішов шляхом норовистим. Хмельницький радить козакам «не занепадати, в разі потреби, на мужності і подвигах військових, тримаючись завше одностайної згоди і братерської дружби, без чого ніяке царство і ніяке суспільство стояти не може» [47, с. 188]. Описуючи розбрат на Русі після смерті гетьмана, автор говорить про свою позицію з огляду на подальшу історію русів, те, куди завела їх московська протекція. Він іронізує, що старшина відкинула польську протекцію, навіть не розглянувши таку можливість. Але автор не має ілюзій щодо польської протекції.

Ю.Хмельницькому автор «Історії Русів» приписує ідею «неутральства», тобто незалежності України. Але це колосальна неточність, бо насправді дана ідея належала П.Дорошенку, а Ю.Хмельницький був дуже далекий від подібних позицій. Після смерті Б.Хмельницького на Україні було багато бід, заколотів, погіршилося життя народу. Винними у цьому автор вважає московських воєвод, російські війська та ті порядки, котрі вони завели в Україні. Водночас наголошується на тому, що українська шляхта своїм прагненням до збагачення та забуттям політичних інтересів спричинилася до цього так само. П.Дорошенка автор «Історії Русів» оцінює негативно за його польські орієнтації. Обґрунтовуючи ідею самобутності руського народу, автор правлячу верхівку спільної держави Речі Посполитої ніби ділить на

«свого» Короля, бо кожен із королів підтверджував давні права та вольності козаків, був гарантом їх дотримання, та «чужу» польську шляхту, яка завжди ці права порушувала.

В «Історії Русів» проведений аналіз царювання Петра I, особливо наголошується на його ставленні до України. Автор праці згадує про те, як Петро образив гетьмана І. Мазепу на бенкеті у Меншикова, ударивши його по щоці за протиріччя під час розмови. Подаючи розмову І.Мазепи і Петра I, автор наголошує на тому, як російський цар пропонує гетьману перебудувати податкову і громадсько-політичну систему Малої Росії на зразок Московської. А коли гетьман почав ухилятися від прямої позитивної відповіді, він сказав, що позбавить його гетьманства. Автор сумує з приводу того, що український народ не зрозумів дійсних намірів свого гетьмана і не підтримав його під час повстання. Так обстоюється ідея незалежності України, котра була визначальною для І.Мазепи. У промові І.Мазепи до війська наголошуються ідеї заперечення будь-яких проявів деспотизму та необмеженої царської влади. І.Мазепа вважає, що Петро I – людина, котра привласнила собі необмежену владу, він карає український народ за власною сваволею, уярмлюючи не лише його свободу, а й життя.

Цікаві політологічні обґрунтування можна зробити на основі аналізу промови І.Мазепи до всіх чинів про ті образи, котрих зазнала українська нація з боку Росії, насильства, що чинять російські війська на Україні. І.Мазепа твердо переконаний, що боротьба між двома великими державами – Росією та Швецією – є стрижневою в їхніх стосунках. При цьому він критично оцінює результати цієї боротьби. Якщо переможе Швеція, то Україна отримає незалежність, а якщо отримає перемогу Петро I, то Росія поглине Україну. І.Мазепа висловлює впевненість, що може домовитися зі Швецією про права для України, котрими вона володіла за часів давніх князів, котрі має кожна вільна нація. Росія ж не дасть таких прав українському народові, бо навіть «уряд, першість і сама назва Русі від нас до них (росіян – М.Г.) перейшли» [47, с. 204].

Детально замальовується в «Історії Русів» помста Меншикова за зраду І.Мазепи. Говориться, що доля Батурина спіткала більшу частину Малоросії, «загони війська царського ... палили й грабували геть усі оселі без винятку і правом війни, майже нечуваним» [47, с. 262]. А от про шведів автор праці відгукується добре: «Вступ шведів у Малоросію зовсім не схожий був на навалу неприятельську, і нічого він в собі ворожого не мав, а переходили вони села обивательські і нові їхні, як скромні мандрівники, не займаючи нічиєї власності і не чинячи усіх тих бешкетів, свавільств та всякого роду безчинств, що свої війська звичайно чинять по селах під титулом: «Я – слуга царський!» [47, с. 264]. Значна увага в «Історії Русів» приділяється аналізу тих засобів, до яких вдалися царські сатрапи, піддаючи анафемі І.Мазепу та переслідуючи його прихильників.

Важливе значення для характеристики політичних поглядів автора «Історії Русів» має аналіз місії гетьмана Павла Полуботка, його арешт. Промову П.Полуботка перед Петром I можна назвати політичним маніфестом «Історії Русів», в якій сконцентровано всі визначальні ідеї праці. Полуботок і козацька старшина просили царя помилувати Україну, обтяжену великими податками та утисками, які чинилися головою встановленої царем Малоросійської колегії бригадиром Вельяминовим, просили дозволу обирати собі вільними голосами гетьмана. Але представників української делегації назвали зрадниками і віроломцями за те, що вони просили про дотримання угод, що була укладені Б.Хмельницьким. У промові говориться, що лише злоба Меншикова стала причиною того, що цар Петро I збився з істинного шляху, яким личить іти монархам, але все ж подальша характеристика політики царя всю вину за біди в Україні покладає саме на нього.

У промові П.Полуботка перед Петром I прозвучала як ідея незалежності України, так і найбільш прогресивні політичні ідеї того часу, зокрема заперечення тиранії, право кожного народу на власну державність. П.Полуботок говорить: «Правота і лагідність, суд і милість єдине добро для всіх Монархів світу цього, і закони, що кермують усім взагалі людством і

охоронять його від усякого лиха, є точне зерцало царям і володарям на їхнє становище і поведінку, і вони перші наглядчі та охоронці їм бути повинні.» [47, с. 286–287]. Таким автор бачить ідеального правителя. Він відкрито заявляє Петру I, що той не відповідає таким демократичним європейським критеріям, бо «ти, о государю, ставлячи себе понад закони, мордуєш нас єдиною владою своєю і кидаєш у вічне ув'язнення, загорнувши до скарбниці власне майно наше ... Провина на нас стягувана, є лише повинність наша, і повинність свята, у всіх народах так шанована, а жодним чином не законопреступна і до осуду не належна. Ми просили і просимо іменем народу свого про милість до отчизни нашої, неправедно гнаної і без жалю плюндрованої, просимо поновити наші права і привілеї, урочистими договорами затверджені, що їх і ти, о государю, декілька разів потверджував» [47, 286–287]. Автор протиставляє два типи правителів – азіатського та європейського, зазначаючи: «Поневолювати народи і володіти рабами та невільниками є справа азіатського тирана, а не християнського монарха, який мусить славитися і насправду бути верховним батьком народів» [47, с. 287–288]. Так в «Історії Русів» робиться закид на адресу Петра I, політика котрого витримана у дусі азіатських правителів. Загалом асиміляторська політика Петра I щодо України в літописі представлена досить широко. Наголошується на тому, що саме він наказав створити Малоросійську колегію для стягнення з усього населення грошових і натуральних зборів, за наглядом за діяльністю малоросійського уряду.

Автор «Історії Русів» дає політичну оцінку діяльності більшості російських царів. Про правління Петра II говорить досить прихильно як час «блаженства Малоросії після довгих гонінь» [47, с. 232]. Царювання Анни Іоанівни визнається як темний час утисків, бід, тягот на Україні. Царювання Єлизавети Петрівни називається часом великих добродійств, наголошується на її лояльному ставленні до України. Автор говорить, що її правлінням завершився «знатний вік» для Малоросії. Досить критично висловлюється автор «Історії Русів» про набір українців у Голштинські полки, у часи

Катерини II – про набір пікінерів, про знищення гетьманської влади, утвердження влади Малоросійської колегії, котру очолив граф П.Румянцев.

Ідеологічна концепція «Історії Русів» свідчить про те, що її автор був політично грамотною людиною свого часу. Йому вдалося представити політичні інтереси та позиції патріотично налаштованих кіл тогочасної української інтелігенції. Глибокий демократизм «Історії Русів» та відстоювання ідеї незалежності України проявляється у протесті проти кріпацтва, деспотизму, урядовців, котрі ставлять свою владу вище законів [47, с. 165, 220, 229]. Автор виступає проти насильства російських військ на теренах України, проти релігійної нетолерантності, влади однієї нації над іншою. Він ставить риторичне запитання: «Яка винагорода належить за кров народу руського, пролиту від гетьмана Наливайка до сьогоднішнього дня і пролиту великим потоками за те єдине, що шукав він свободи чи ліпшого життя у власній землі своїй і мав щодо того замисли, властиві всьому людству» [47, с. 213]. Таким чином, автор вкотре наголошує на праві кожного народу мати власну державність, називаючи це право природним і закономірним. Автор «Історії Русів» є непримиренним ворогом тиранії. На його думку, насильницьке чи тиранське правління не буває міцним і довготривалим, воно рано чи пізно впаде, бо не зміцнене згодою та взаємними інтересами. Мислитель стверджує, що, якщо на скинення тиранії підніметься народ, то це буде справедлива боротьба.

Найбільшою мірою саме гетьман Б.Хмельницький є виразником політичних поглядів автора. Саме в його уста він вкладає ідею про те, що всі народи світу завжди захищали і будуть захищати власне буття, свободу і власність. Б.Хмельницький в «Історії Русів» говорить, що вимушені клятви не мають значення, Бог поверне їх на голови тих, хто брав їх примусом і марно користався для того його іменем [47, с. 63–64]. Проте це не означає, що ці слова гетьман говорив насправді. Автор використав цей образ для вираження своїх політичних ідеалів, зокрема ідеї незалежності України.

Український народ в «Історії Русів» називається «нацією малоросійською». Підкреслюється, що Україна не має достатньо власних сил для відстоювання своєї незалежності. Саме тому Б.Хмельницький стояв за протекцію іншої держави над Україною. Автор пише, що старі козаки виступали за московську протекцію, бо росіяни – одновірний православний народ, а молоді козаки заперечували такий підхід, говорячи, що «з'єднатися з таким ... народом все одно, що кинутися з вогню у полум'я», також духовенство застерігало народ від того, бо «народ, що живе з ними (росіянами – М.Г.), доведений буде до такої бідності, що вбереться у рогожі і під рогожі» [47, с. 98]. Автор «Історії Русів» підкреслює, що віра українців та росіян не є тотожною, оскільки «вся віра в них складається в розбиранні образів та хрестів, і який із них ліпший, той і достойніший до пошанування і сильніший до людської помочі» [47, с. 99].

Прихильно ставиться автор джерела до кримського хана. В його уста він вкладає слова: «Війни з Московією є неминучі й безконечні для всіх народів, бо, незважаючи на те, що вона недавно вийшла з володіння татарського, і то єдино через міжусіб'я татарське, яким і тепер є данина, незважаючи на те, що в ній всі чини і народ майже неграмотні і безліччю різновірств і дивних мольбищ єднаються з поганством, а лютістю перевищують диких... Згадати варто жадібність їхню до владолубства і домагання, при яких присвоюють вони навіть самі царства, – імперії Грецьку і Римську, – вкравши до того державний герб царств тих, тобто двоголового орла, що є начебто по наслідству їхнього князя Володимира, що був зятем царя грецького Константина Мономаха і йому належав, а не московський, від скіфів він походив. Згадаймо, нарешті, непостійне їхнє правління царське і знищення самих царів, яких кількох вони самі замучили по-зłodійському, а одного продали полякам на убій. А доказано, що там, де нема постійної релігії і добрих норівів, там і правління постійного бути не може, і русаки ваші (українці – М.Г.) будуть плазувати між москалями, як вівці між вовків» [47, с. 134–135]. Як бачимо, ставлення автора до росіян є негативним, він

використовує всі аргументи для того, аби довести, що Україна не повинна бути у союзі з Росією. М.Драгоманов щодо цього зазначав: «Якщо автор не любив московських порядків то цілком не як вузький український націоналіст, а як оборонець прав людини (пор. промову, що він вкладає в уста Павла Полуботка перед Петром I) і навичок новішої європейської культури – й замітна річ, що його виявлення московських порядків випереджають саме ті, які висловлювали великоруські ж ліберали й «западники» [125, с. 341]. Автор «Історії Русів» підкреслює, що український народ «був самостійний і самодержавний із найвіддаленішої давнини під управлінням своїх князів, досить славних великими своїми діяннями та війнами. Та перше нашестя і спустошення татарське з ханом своїм Батиєм завело його в протекцію литовську, а потім у з'єднання з Польщею. Це з'єднання розрушили самі поляки нечуваним і тиранським своїм правлінням, та свободу і вольність народну відновило правосуддя Боже, подвигнувши народ до неймовірної хоробрості та мужності» [47, с. 135–136].

Визначаючи політичну позицію автора «Історії Русів» слід наголосити також на його ставленні до української шляхти. Мислитель пише: «Те шляхетство, будучи завжди в перших чинах та посадах у Малоросії і в її військах, підводило під уряд її численні міні своїми підступами, контрактами і частими зрадами і введеннями їх у підозру, недовіру і в найбільш тиранські за те муки, які чинив над ним за недоглядом верховний уряд, адже в сій замішанині, неладі і побоїщах у Малоросії, що були після Б.Хмельницького, вони-бо й були причиною; хоч і які ховані були їхні сітки і підступи від народу, але він взяв винуватих, кількох знищив» [47, с. 120]. Аналізуючи ставлення автора до шляхти, М.Драгоманов зазначав, що «Історія Русів» написана з позицій незалежності та в ліберальному дусі. Він заперечував думку П.Куліша про те, що автор джерела був прихильником «шляхетсько-сепаратистичного змагання», стверджуючи, що «Історія Русів» мала антишляхетську тенденцію. На нашу думку, автор «Історії Русів» є виразником

усього українського народу, а не лише еліти. Це свідчить про глибокий демократизм даної праці, її яскраво виражену гуманістичну спрямованість.

Ще один промовистий момент у праці – це негативне ставлення автора до понять «Україна», «український». На його думку, Русь – це питома назва України, а руси – споконвічні мешканці української землі. Але це ім'я було штучно, політичними методами перейнято Московією та узурповано. Мислитель вважає, що термін «Україна» був накинутий поляками, хоч тут він не правий, оскільки цей термін вперше зустрічається у Київському літописі під 1187 роком.

Загалом же «Історія Русів» «великий, навіть епохальний твір, незважаючи на всі його історичні неадаптованості й неточності – одна з найвидатніших пам'яток української духовності, політичного й історичного мислення» [125, с. 346]. Проголошена у ній ідея незалежності України стала закономірним продовженням і розвитком ідеї автономності, що була визначальною для козацьких літописів Самовидця, Г.Грабянки, С.Величка. У політичному відношенні «Історія Русів» стала кроком уперед, оскільки визначена нею у політичному контексті ідея незалежності України стала ідеологічною основою для національно-визвольних змагань українського народу у XIX–XX століттях. Політичний аналіз «Історії Русів» дає підстави вписати її у контекст українського політичного мислення.

Підсумовуючи вище викладене у першому розділі, слід зазначити, що сучасний стан вивчення козацьких літописів доби Гетьманщини визначається тим, що протягом тривалого періоду їх науковий аналіз здійснювався у контексті права, філософії, літератури. Сучасний розвиток політичної науки в Україні вимагає включення їх до переліку пам'яток політичної думки, що й зроблено у даному дослідженні. До козацьких літописів традиційно вчені відносять літописи Самовидця, Г.Грабянки, С.Величка. Але логічним завершенням їхніх ідей стала «Історія Русів». Тому вважаємо за необхідне аналізувати і це джерело.

Проведений аналіз дає можливість стверджувати, що усі попередні наукові студії над літописом Самовидця свідчать про те, що він є найменш дослідженим джерелом з позиції політичної науки. Аналіз даного джерела з даної позиції дає підстави вважати, що домінуючими є такі його аспекти, як політична спрямованість, оцінка автором державницької діяльності гетьманів, національно-визвольної війни під проводом Б.Хмельницького, ідея автономності України, протекторату над нею іншої держави тощо. Щодо літопису Г.Грабянки, то його попередні дослідники дали детальний огляд біографії автора. Саме це дає підстави вважати, що він писав літопис після поразки І.Мазепи. Розглядаючи літопис Г.Грабянки як предмет політологічного аналізу, слід зауважити, що визначальним для автора є дати широку політичну оцінку доби Хмельниччини. Стосовно літопису С.Величка, то більшість попередніх дослідників оцінювали його як джерело не тільки історичне, історіографічне, але й насамперед суспільно-політичне. Вважаємо за необхідне акцентувати увагу на ідеях козацької державності в інтерпретації С.Величка, який був послідовним прихильником ідеї автономності України, але зі збереженням давніх прав і вольностей українського народу загалом та козацтва зокрема як головної державотворчої сили.

Розглядаючи козацькі літописи як предмет політологічного аналізу, можна зробити висновок про те, що літописи Самовидця і Г.Грабянки репрезентують добу розквіту Козацької держави. Також вони актуалізують ідеї того періоду, коли цей розквіт почав поступово переростати в Руїну. Літопис С.Величка, створений на початку Руїни, репрезентував політику Козацької держави періоду розквіту і початку занепаду. Визначальною для всіх трьох літописів є ідея автономності України під протекторатом іншої держави. «Історія Русів» підсумувала здобутки козацького літописання, дала їм переосмислення з огляду на нову політичну ситуацію. Особливо важливим є те, що проголошена у козацьких літописах ідея автономності України еволюціонувала в «Історії Русів» у ідею незалежності.

Отже, визнаючи те, що літописи Самовидця, Г.Грабянки і С.Величка перебувають у полі зору дослідників з другої половини ХІХ століття і вивчаються переважно з позицій історичних, філософських, філологічних, слід підкреслити необхідність їх аналізу і з позицій політичної науки. Козацькі літописи доби Гетьманщини та «Історія Русів» є важливими політичними джерелами, які дають змогу по-новому оцінювати ряд аспектів у національній політичній науці та історії становлення і розвитку Козацької держави ХVІІ–ХVІІІ століть.

РОЗДІЛ II

АНАЛІЗ ПОЛІТИЧНИХ ВІДНОСИН У КОЗАЦЬКИХ ЛІТОПИСАХ

2.1. Інтерпретація політичних відносин у літописі Самовидця

Формування політичних ідей про політичні відносини, які розуміємо як відносини у контексті «правитель – народ», на теренах України розпочинається за часів існування Київоруської держави (XI–XIII століття). Саме у літописах доби Середньовіччя, зокрема «Повісті минулих літ», Київському і Галицько-Волинському літописах, руські книжники створили традицію прославлення одних князів та критичної оцінки діяльності інших. Безперечно, середньовічні літописи, як і козацькі, творилися на замовлення держави, зокрема конкретного правителя, котрий у той чи інший час цю державу очолював. Тому правитель-замовник звеличувався, ставав утіленням ідеального державного керманіча, а його суперники піддавалися критиці. У «Повісті минулих літ» ми бачимо ідеалізовані постаті Олега Віщого, Святослава Хороброго, Володимира Великого, Ярослава Мудрого, Володимира Мономаха та ін. У центрі Київського літопису – образ князя Ізяслава Мстиславича, Галицько-Волинського – Данила Галицького. Як правило, князь звеличувався за його військову і державницьку діяльність, а також культурну і релігійну. Такий підхід до характеристики видатної особистості успадкували від руських книжників і козацькі літописці. Також автори козацьких літописів перейняли і традицію, закладену Володимиром Мономахом. У своєму «Повчанні дітям» він сформував концепцію суто руського правителя, котрий суттєво відрізняється від візантійського монарха. Влада останнього дається йому Богом, вона не може бути оскаржена чи заперечена людьми. А от влада руського князя не лише успадковується, а й

повинна бути підтримана народом. На думку Володимира Мономаха, на Русі ідеальним є той правитель, котрий служить вітчизні, а його діяльність підтримується широкими колами населення. У Козацькій державі, де влада не передавалася у спадок, критерій народної підтримки став фактично одним із визначальних. Крім того, козацькі літописці успадкували від руських книжників ще одну ідею, котра є головною при характеристиці та аналізі діяльності того чи іншого правителя. Це ідея про те, як він дбає про єдність держави, про її політичну та економічну стабільність, а також дотримання прав православної віри.

Отже, концепція політичних відносин, зокрема правителя і народу, сформована у козацьких літописах Самовидця і Г.Грабянки базувалася на суспільно-політичних традиціях Київської Русі. Водночас вона є породженням і політичним продуктом Козацької держави, відображенням позицій і поглядів не лише самих літописців, а й тих правителів, на замовлення яких вони творили літописи. Політичні концепції правителя і народу у літописах Самовидця і Г. Грабянки є визначальними.

У літописі Самовидця відносини, представлені у системі «гетьман – козацька старшина – козацтво», мають яскраво виражений політичний характер. Саме через призму аналізу відносин між головними дієвими станами Козацької держави, а також ставлення автора до кожного із цих станів визначається політична позиція літопису, ті офіційні засади Козацької держави, котрі він був покликаний представити.

В основі літопису Самовидця лежить оцінка подій минулого. Слід наголосити, що події висвітлюються ним через оцінку та аналіз діяльності як головних осіб Козацької держави зокрема, так і цілих суспільних станів загалом, котрі були рушійною силою тих чи інших суспільно-політичних подій. Як політичний мислитель Самовидець послідовно виступає на боці козацької старшини, відстоюючи її інтереси, зокрема захищає позиції реєстрового козацтва, котре зазнавало утисків із боку польської шляхти.

Літопис Самовидця містить відомості про розгортання національно-визвольного повстання під проводом Б. Хмельницького, котре переростає у масштабну війну. Автор з'ясовує причину цього повстання, підкреслюючи, що визначальною причиною повстання українського народу став політичний, економічний, релігійний та культурний гніт із боку Польщі. Великого значення у літописі приділено опису та аналізу гетьманських міжусобиць, виявів колоніальної політики Російського царизму щодо України, політиці наступників Б.Хмельницького. Наразі політичні уподобання Самовидця найбільшою мірою виявляються в його оцінці діяльності гетьманів.

Втіленням ідеального правителя є для Самовидця гетьман Б.Хмельницький. Літописець дає цілком позитивну оцінку його діяльності, схвально пише про військові кампанії гетьмана, його переговори з іншими державами. Водночас Самовидець не акцентує уваги на тому, що Хмельницький очолив боротьбу народу, котра переросла у визвольну війну проти польської шляхти. Тобто, став на чолі не локального змагання, а масштабного, котре мало значний резонанс у всій тогочасній Європі. Самовидець не ігнорує цього факту, але й не надає йому визначального значення. Літописець, високо оцінюючи політичну діяльність Б.Хмельницького, досить стримано говорить про нього як про вождя та полководця. На нашу думку, така позиція автора літопису має бути пояснена тим, що гетьман Б.Хмельницький провадив свою діяльність, спираючись на широкі кола народу. Фактично без участі широких верств народу його національно-визвольна війна була б неможливою. Гетьман не цурався відстоювати інтереси простого народу, котрий був головною рушійною силою очолюваних ним змагань. А Самовидець виступав послідовним виразником інтересів козацької старшини. Тому з огляду на такі його позиції можна говорити про те, що Самовидець не був цілком об'єктивним в оцінці постаті Б.Хмельницького, оскільки загально засуджував участь посполитого люду у національно-визвольній війні, що підтримував гетьмана. Автор літопису категорично не сприймав ідею про злиття посполитих, простого люду з

козацтвом в одну військову силу чи стан. Він чітко розмежовував ці два стани, вважаючи, що вони повинні існувати окремо.

Свідченням відстоювання інтересів козацької старшини, а не простого люду з боку Самовидця є виражене ним обурення з приводу бунту бідного козацтва 1655 року в полку І.Золотаренка. Він називає козаків черню, наголошуючи, що виступати проти влади гетьмана і старшини – гріх, аморальний вчинок. Подібна позиція Самовидця простежується і в оцінці ним факту вбивства рядовим козацтвом гетьмана І.Брюховецького та його прихильників. Самовидець однозначно виступає на боці козацького правителя, намагаючись довести, що рядове козацтво не має права виступати проти гетьмана.

Самовидець, навіть, називає національно-визвольну війну під проводом Б.Хмельницького боротьбою заможного козацтва, зокрема старшини, за свої привілеї, а участь у ній народу вважає засобом звільнення від іноземного поневолення, зокрема польського. Як бачимо, в такій оцінці є багато суб'єктивного, адже зрозуміло, що національно-визвольний рух, очолюваний Хмельницьким, не міг бути здійснений без участі широких кіл населення. Певно, відстоюючи таку позицію, Самовидець відображає інтереси тогочасної Козацької держави, коли гетьмани боялися народних виступів, що часто могли привести до дестабілізації ситуації у країні та зміни влади. Загалом же таку позицію Самовидця можна також оцінювати як його прагнення утвердити ідею стабільності в існуванні Козацької держави.

Крім акцентування уваги на постаті Б. Хмельницького, автор літопису аналізує діяльність інших гетьманів та видатних представників козацької старшини, котрі тримали кермо вищої влади чи виявляли лідерські амбіції. При цьому Самовидець, як зазначає В.Шевчук, репрезентує «думання певної верстви, у цім випадку, кола діячів саме російської орієнтації» [125, с. 89].

Діяльність гетьмана Івана Виговського Самовидець оцінює негативно, бо він був налаштований на співпрацю з Річчю Посполитою, а не з Росією. Самовидець наголошує на тому, що політична кар'єра І.Виговського

розпочалася завдяки підтримки Б.Хмельницького, який визволив його із татарського полону і призначив на посаду писаря. Самовидець наголошує, що Б.Хмельницький дав можливість І.Виговському виявити свої політичні таланти, але після смерті Богдана колишній писар усе забув. Подальші вчинки Виговського свідчать про те, що він належав до тих, чия, – як наголошує Самовидець, «нещаслива заздрість або хтивість уряду тоє справила, же з старшини не один того соби зичил уряду, а не могучи явне с тим откритися и того явне доказовати, тоє умислили и намовили, якого молодого лити Хмельницкого, жеби от того уряду отмовлялся, здаючи оний.» [70, с. 75]. Тобто, літописець прихід І.Виговського до влади пояснює як результат його неправомірних дій. Водночас Самовидець наголошує на тому, що прагне дати об'єктивну оцінку постаті І.Виговського. На доказ цього він наводить факти про те, як І.Виговський і далі намагався отримати гетьманську булаву. Він детально описує те, як І.Виговський і козацька старшина умовляли Ю. Хмельницького піти на компроміс: «упросили молодого Хмельницкого, жеби при нем зоставали булаву и бунчук, а як у войско виходити, жеби з рук и двора Юрия Хмельницкого тоє отбирал (Виговский), а пришовши з войска, знову тоє отдавал до рук Хмельницкого. На що любо ся вимовлял Виговский усти, але серцем шукал того способу, – як би тоє цилком опановати» [70, с. 76].

На думку Самовидця, І.Виговський підступно прагне заволодіти тим, що йому не належить, – владою після Б.Хмельницького. На його думку, гетьманська влада повинна належати Ю. Хмельницькому. Автор літопису, аналізуючи засоби боротьби за владу І.Виговського, навіть припускає, що він належить не до української нації, а є представником польської нації. Саме завдяки польському впливу, акцентує Самовидець, ця вороже налаштована до українського народу людина знайшла «диру, котрою би міли влізти в той уряд гетьманства и опановати, – и дал такую рацію полковникам и всему войску на той раді зростаючим, якоби покору свою показуючи Виговській козакам: просит о позволене усего войска – як оному на листах свій титул

писати при тих клейнотах» [70, с. 76]. Головною вадою характеру гетьмана літописець вважає єзуїтську підступність, котра здатна переважити позицію народу: «а чернь яко прості люди, дозволили ся оному так писати» [70, с. 76]. Адже для народу, на думку Самовидця, важливішим є прийняття явищ відповідно до існуючої дійсності, тобто те, що наступником Богдана є його син Юрій, а не за письмовим приписом, що виявляється пріоритетним для Виговського.

Самовидець підтримує думку про те, що діяльність гетьмана І.Виговського суперечила політичній позиції, котру відстоював Б.Хмельницький, вона була шкідливою для українського народу. Саме тому численні військові поразки супроводжують Виговського, що врешті призвело до його повного фіаско як політичного діяча. Спочатку він потерпів поразку як гетьман, коли «гетман Виговській вийшов під Білу Церкву, хотючи полки купити, але оному послушенства не отдавали; бо молодий Хмельницькій Юрій вишов до войска, до котрого ся привернули всі полки з волостми и Сірко з запорожцями» [70, с. 82]. Потім Виговський потерпів фіаско і як політичний діяч, коли загинув від рук польського полковника, незважаючи на те, що «же воеводою був. І так Виговского гетьманство скончилося» [70, с. 95]. Літописець стверджує, що завершення політичного шляху І.Виговського було безславним. Крім того, промовистим є те, що настало воно з польського боку, а саме на союз із Польщею він покладав найбільші надії. Безперечно, подана політична оцінка діяльності гетьмана І.Виговського Самовидцем є упередженою. Такий підхід автора літопису зумовлений тим, що він був прихильником російського протекторату, а І.Виговський виступав за союз із Польщею. Крім того, існуючі історичні дослідження свідчать про те, що І.Виговський зробив колосальний внесок у розбудову Козацької держави, ставши одним із перших ідеологів незалежної української держави. Він робив численні спроби розвинути державницькі ідеї Б.Хмельницького, відповідно до умов Зборовського договору розширити права Козацької держави, відстояти ідею Великого князівства Руського. Зазначені його ідеї було покладено в

основу Гадяцьких пактів 1658 року. Самовидець нічого не говорить про те, що ідея князівства І.Виговського стала кроком уперед у розвитку державницьких концепцій України, а Гадяцькі пакти денонсували українсько-російський договір 1654 року, внаслідок чого Козацька держава відійшла від Москви як єдиного військового союзника і протектора.

Свідченням упередженості політичного аналізу діяльності І.Виговського в літописі Самовидця є також те, що Гадяцькі пакти підтверджують прагнення гетьмана уладнати старий конфлікт між Україною та Польщею, установити мир між двома державами. І.Виговський, як відомо, послідовно відстоював думку про те, що «віра грецька стародавня, як така, з якою стародавня Русь приступила до Корони Польської, щоб залишалася при своїх перевагах та вільнім уживанні, доки мова народу руського сягає в усіх містах, містечках та селах, як у Короні Польській, так і у Великому князівстві Литовському» [107, с. 310]. На думку І.Виговського, права влади світської, тобто гетьманської і старшинської, будуть сильнішими за умови, якщо українська православна церква, зокрема митрополит, володітимуть значними правами. Тому гетьман стояв на тому, аби митрополит київський і владика луцький, львівський, перемишлянський, холмський та з Великого князівства Литовського засідали у Сенаті, маючи право голосу [107, с. 310]. Великого значення надавав гетьман розвитку національної освіти, вважаючи це умовою розвитку держави. Самовидець фактично ігнорує всі ці якості Виговського.

Окрім того, у Гадяцьких пактах було розроблено систему організації влади у межах автономної Козацької держави. Зміст цього документу свідчить про те, Виговський добре продумав і чітко сформулював діяльність кожної частини у державній структурі. Так, начальна влада в Україні мала б належати гетьманові, зокрема управління козацьким військом і всіма збройними силами. Також саме гетьман повинен керувати діяльністю київського воєводи і першого сенатора на Україні. Під владою гетьмана має перебувати чигиринське староство як гетьманська резиденція. І.Виговський пропонував створити в Козацькій державі нові посади, зокрема канцлера, маршалка і

підскарбія, які повинні керувати верховною адміністрацією. Канцлер відповідає за світські й духовні справи, маршалок веде судівництво, підскарбій відає справами української скарбниці. І.Виговський наголошував, що всі сенаторські пости в київському воєводстві повинні зайняти представники православної віри. Такою бачив гетьман організацію системи влади в автономній Козацькій державі. Щодо вищої законодавчої влади у Гадяцьких пактах не йшлося. Певно, І.Виговський виходив із продовження дій козацької ради, як було за часів гетьманування Б.Хмельницького. Водночас, як зазначає політолог О.Салтовський, «гадяцький договір свідчить про бажання його творців з української сторони дещо відійти від демократичних республіканських традицій українського козацтва і перетворити Україну на аристократично-демократичну, за формою правління, республіку, що була більш пристосованою до реалій політичних традицій тогочасної Європи. Гетьман, як глава держави, наділявся досить широкими повноваженнями, однак його влада суттєво обмежувалася введенням у законодавчому порядку спеціальних інститутів здійснення законодавчої і судової влади.» [99, с. 75].

Ігнорування Самовидцем таких позицій І.Виговського свідчить про те, що він не був прихильником ідеї князівства Руського, котру відстоював гетьман, а також не поділяв його поглядів щодо реформування влади в Україні. Самовидець стосунки Виговського з Річчю Посполитою подає як такі, що спрямовані на повне підпорядкування їй України. Насправді ж І.Виговський наголошував на необхідності відновлення тієї структури Речі Посполитої, котра існувала до війни під проводом Б.Хмельницького. Тобто, йшлося про конфедерацію трьох народів у складі однієї держави, де кожен конфедерат мав рівні права й вольності. Таким був політичний ідеал І.Виговського. Самовидець звинувачує гетьмана у тому, що він підступно захопив владу в Україні. Така оцінка є політично заангажованою, оскільки І.Виговський послідовно відстоював ідею вільного обрання правителів Козацької держави. Також він намагався не допустити вторгнення на

територію України військ своїх союзників, зокрема польських, аби це не було сприйнято як поневолення.

Таким чином, відстоюючи ідею перетворення Польщі у триєдину державу, що складається з Королівства Польського, Великого князівства Литовського і Великого князівства Руського, Виговський прагнув об'єднати майже всі українські території у складі Речі Посполитої. Але історичні обставини склалися так, що йому не вдалося реалізувати свої політичні ідеї. Фактично тоді Україна отримала автономний статус, а не державну рівноправність з Польщею. Крім того, ця автономія повинна була поширитись лише на Наддніпрянщину, а не на всі українські землі. Головні ідеї, за які виступав Виговський, – об'єднання всіх українських земель і державна незалежність, – лишилися нездійсненими.

Отже, ставлення Самовидця до І.Виговського, П.Тетері, П. Дорошенка, Д.Многогрішного є виключно негативним через їхні симпатії та союзи з Польщею. Самовидець відразу заявляє про себе як виразника зовсім іншої політичної ідеології. Він дає позитивну оцінку діяльності таких гетьманів і козацьких ватажків, як Яків Сомко, Іван Золотаренко, Іван Богун, котрі були прихильниками союзу з Московією, відстоюючи при цьому автономний статус Козацької держави, виступаючи за збереження її давніх прав і вольностей.

Під 1660 роком у літописі Самовидця зустрічаємо першу згадку про гетьмана Якіма Сомченка (Якова Сомка), що був присланий Б.Хмельницьким у Переяслав як наказний гетьман, котрий «одержал щире при его царському величеству» [70, с. 84]. Самовидець характеризує його поведінку як таку, що цілком відповідала ситуації й була спрямована на досягнення «Задніпрям» політичної стабільності. З огляду на це Я.Сомко проводить «раду», на якій «гетманом його козаки учинивши, присягали ему» [70, с. 84]. Намагання козацтва легітимізувати цю раду, зробити її рішення чинними і для Запорозького війська стало причиною численних бунтів, оскільки «запорожці собі гетмана Брюховецького звали, а полковник нижинский Васюта собі гетьманства хотіл і не слухал Сомка гетмана» [70, с. 84]. Тоді єпископ

Мефодій здійснив наклеп на Сомка цареві, ніби він «по орду посилаєт, хочачи змінити, що була неправда» [70, с. 84–85]. Я.Сомко прагне бути легітимним гетьманом, у чому йому перешкоджають І.Брюховецький, козацька старшина, вищий духовний клір, царські воєводи. Але симпатії літописця на боці Я.Сомка.

Самовидець переконливо показує те, що виступи проти Я.Сомка не мали під собою правових підстав, навіть Ю.Хмельницький не мав права на це. Я.Сомко був більш популярним серед козацтва, ніж він. Самовидець звинувачує Ю.Хмельницького у «великій війні», що «сточилася з обох сторін», і в якій «Хмельницький люд погубил и табор зовсім утратил» [70, с. 86]. Натомість Самовидець прославляє Я. Сомка за те, що «військо козацкое, видячи, же Яким Сомко, не щадячи здоровья свого, ишол з войском, и добрим приводцею був, хотіли учинити совершенним гетманом» [70, с. 86]. Самовидець стверджує думку про те, що на війні категорія чину повинна постійно підтверджуватися реальними справами самої особи, зокрема гетьмана. Я.Сомко, заявляючи про своє право бути головним командувачем війська, не розуміє всієї складності ситуації, бо «на radoщах гулял з козаками» [70, с. 86]. А під час війни не можна розслаблятися, навіть, на мить. Саме в цей час зрадив Я.Сомка його писар, самостійну політику почали провадити князь Г.Ромодановський і ніжинський полковник В.Золотаренко (Васюта), а потім і І.Брюховецький. Самовидець пише: «запорожскіє козаки в раді своей самоволно Брюховецького украинским огласили гетманом и письменно его царському величеству рекомендували» [70, с. 87].

Далі літописець говорить про Сомка вже не безпосередньо, а опосередковано, тобто крізь призму розповіді про В.Золотаренка та І.Брюховецького. Самовидець переконаний, що він достатньою мірою показав, як і чому Я.Сомко втратив владу, не підтвердивши свого права на гетьманування. На думку автора літопису, гетьман і правитель має бути сильним, уміти втримати у своїх руках булаву.

Оцінка Самовидцем політичної діяльності гетьмана І. Брюховецького є неоднозначною. До обрання його гетьманом Самовидець віддавав перевагу Я.Сомку, а після того, як І.Брюховецький зайняв посаду гетьмана, дає позитивну оцінку його діяльності. Особливо прихильно Самовидець ставиться до повстання І.Брюховецького проти Москви, коли утиски з її боку стали нестерпними для самого факту існування Козацької держави. Це свідчить про те, що автор літопису все ж не був абсолютним прихильником союзу з Москвою. Він розумів ту межу, за котру цей союз не повинен переходити. Тобто, відстоював ідею союзу між Україною та Росією як між двома повноправними державами, коли будь-які утиски є неможливими.

У літописі Самовидця аналізується ситуація політичної роздробленості в Україні, причини нестабільності, що були викликані протистояннями ватажків, котрі боролися за гетьманську владу, серед яких активним учасником був І.Брюховецький. Саме його запорожці у час, коли правили гетьман Ю.Хмельницький і наказний гетьман Я. Сомко, обирають не без його волі на посаду гетьмана. Тобто, І.Брюховецький своєю поведінкою спричиняє протистояння. Перші кроки І.Брюховецького на політичному терені літописець коментує так: «зараз фортелів заживает Брюховецкій и докучает его царському величеству» [70, с. 89]. Самовидець наголошує на тому, що політичних перемог над своїми суперниками він досягає шляхом більш приватним, а не як державна особа: «Брюховецкій ліпшую ласку з запорожцями міл у его царського величества, а то за старанієм єпископа Мефодія, котрого Брюховецкій запобігл подарунками и обетницами розними» [70, с. 89]. Так Самовидець фактично підважує правочинність гетьмана І.Брюховецького. Далі, на думку автора літопису, гетьман здійснює не правочинні кроки на шляху досягнення влади, коли все робить для скликання нової козацької ради для обрання його гетьманом. Він не зважає на те, що в Ічні вже відбулася рада, на якій гетьманом було обрано Я.Сомка. Як же досяг І.Брюховецький згоди Я.Сомка на нову раду для обрання гетьмана літописець пояснює під 1663 роком, пишучи: «большая била купа при Брюховецкому зо

всіх полков, мусіли на тоє дозволити» [70, с. 89]. Подальші вчинки І.Брюховецького характеризуються як такі, що позбавлені добра, справедливості, великодушності. Він думає лише про досягнення влади. Самовидець наголошує, що зло І.Брюховецький робить не сам, а руками інших. Автор літопису демонструє моральне засудження гетьмана, бо «гвалтом, – як каже Сомко, гетьманство Брюховецькому дано» [70, с. 90]. Перешкодою для легітимності гетьманського чину, тобто фактично політичної нестабільності у державі, стала також «несталість наших людей» [70, с. 91], котрі, побачивши скрутну ситуацію, в якій опинився Сомко, перейшли на сторону його політичного суперника. У негативному світлі описано страту Я.Сомка, його прихильників і прихід до влади І.Брюховецького. Отже, шлях І.Брюховецького до влади Самовидець описує як тоталітарний, що не відповідає демократичним принципам Козацької держави.

Іншу оцінку дає Самовидець політичній діяльності гетьмана Петра Дорошенка. Літописець пише, що спочатку він «був асаулом при гетману Тетері, тут же будучи и при Опарі, старался о гетьманство и солтана переєднал. Котрого руку солтан з ордою держучи, призвавши Опару до себе з старшиною, сказав Опару взяти, а Дорошенка гетманом казакам» [70, с. 98]. Аналізуючи політичну лінію в управлінні попередніх гетьманів, зокрема шляхів пошуку ними союзників, Самовидець наголошує на існуванні у характері П.Дорошенка неординарних і непересічних рис, що зумовлює особливості його мислення як державного діяча. Порівнюючи П.Дорошенка з іншими гетьманами, Самовидець відзначає його суттєву від них відмінність. Зокрема, ця відмінність характеризується незалежністю мислення. На думку Самовидця, це не завжди працювало на інтереси України, наприклад П.Дорошенко часто ігнорував засади православної віри.

Негативнішу характеристику дає Самовидець постаті гетьмана Дем'яна Многогрішного. Літописець пише, що він, «будучи наказним гетманом от Дорошенка за тоє поставлен, же он найпершей отступил от Брюховецкого»

[70, с. 106]. На думку Самовидця, Д.Многогрішний отримав гетьманську владу самовільно, імітуючи виборність, тому його поведінка варта осуду. Події приватного життя Д.Многогрішного Самовидець пояснює як відплату, Божу кару за вчинене ним загарбання гетьманської влади. Подібні тенденції бачимо і при характеристиці Самовидцем політичної діяльності гетьмана Івана Самойловича та його синів. Літописець наголошує на писі гетьмана, його неповазі до побратимів, духовній малості, страхові. Гетьманське і життєве фіаско Д.Многогрішного, зокрема позбавлення його прав на булаву, багатства і заслання в Сибір, Самовидець називає справедливою Божою карою, що була неминучою. Позитивно оцінює Самовидець діяльність гетьмана Михайла Ханенка, при цьому виявляючи певні симпатії до польського короля, хоча така прихильність не була абсолютною.

Аналіз оцінок політичної діяльності українських гетьманів Самовидцем дає підстави зробити висновок про те, що перша частина літопису писалася на замовлення І.Самойловича, оскільки негативні елементи в оцінках його діяльності бачимо лише після його падіння. Пізніше Самовидець прагне відображати ідеологію І. Мазепи. Завершення літопису цілком витримане у дусі політики останнього, про що свідчить різка негативна оцінка І.Самойловича. Свідченням прихильності до І.Мазепи є не лише протиставлення його позицій із позиціями І.Самойловича, а й позитивна оцінка діяльності Івана Обідовського – небожа І.Мазепи, ніжинського полковника, а також інших сподвижників гетьмана. Щодо позитивного ставлення Самовидця до І.Мазепи, то слід погодитися з думкою історика М.Петровського, котрий пише: «Таке ставлення Самовидця до Мазепи, при чому з перших часів Мазепиною гетьманства, треба особливо пам'ятати, маючи на увазі, що гетьман Мазепа за тих часів не мав великої популярності на Україні» [6, с. 107]. Тобто, Самовидець не лише позитивно оцінює діяльність І.Мазепи, а й всіляко сприяє утвердженню його позицій в Україні. Відображаючи політичні позиції козацької старшини, Самовидець підкреслює

те, що ця частина української еліти є прихильною до політики І.Мазепи. До простого козацтва, запорожців, міщан Самовидець ставиться досить зверхньо.

Досить промовистими є певні подвійні оцінки в літописі Самовидця. Наприклад, автор критично ставиться до діяльності П.Дорошенка, але прихильно оцінює позиції його ідеолога Й.Нелюбовича-Тукальського. Самовидець з повагою ставиться до польських королів, але негативно до Польщі загалом та польського панства. Позитивно оцінюється у літописі Самовидця союз із Москвою, зокрема укладений Б.Хмельницьким договір, категорично засуджує всі виступи запорожців проти Росії, особливо добре відгукується про царя Федора Олексійовича. Водночас Самовидець наводить низку фактів, котрі свідчать про утиски України з боку Москви. Щодо подвійності таких політичних оцінок М.Петровський зазначає: «Висловлювати своє неприхильне ставлення до Москви й до окремих московських діячів було в ті часи для Самовидця дуже небезпечно – за це можна було зазнати катування, скарання на смерть, або ж заслання на Московщину» [96, с. 25]. Тому Самовидець говорить про політику Москви по відношенню до України в основному не власними оцінками, а фактами. Для того, щоб показати злодіяння російського війська в Україні, Самовидець, наприклад, дає опис облоги князем Трубецьким українського міста Конотопа, коли було виявлено жорстокість і немилосердність до мешканців. Досить широко показано російську невдячність за військову службу козаків. Автор говорить і про політичний терор з боку Москви, згадуючи про численні заслання українських діячів у Сибір, про жорстокість покари І.Самойловича. Загалом же Петра I Самовидець змальовує як жорстокого і немилосердного царя. Так само на основі фактичного матеріалу автор висловлює своє негативне ставлення до турків і татар, виступаючи категоричним ворогом союзу України з ними.

Аналіз діяльності козацької старшини у літописі Самовидця актуалізує ідею про міжособистісні змагання між її представниками, що ведуть до політичної та економічної нестабільності. До будь-яких проявів дестабілізації

ситуації літописець ставиться негативно. Він засуджує діяльність усіх представників українського суспільства, котрі своїми вчинками спричиняють це.

Одним із представників козацької старшини у літописі є полтавський полковник Мартин Пушкар. Літописець пише, що йому притаманні такі риси, як чесність і висота духу, прямоліїність і готовність відстоювати справедливість та істину. Літописець підкреслює, що М.Пушкар реалізував ці риси у боротьбі не з зовнішнім ворогом, а відповідно до інтересів Москви. Саме за М.Пушкарем стояла Москва під час антигетьманського заворушення на Полтавщині та всій Лівобережній Україні. Тоді М.Пушкар протистояв гетьману І.Виговському. Літописець акцентує увагу на послідовності полковника Пушкаря, котрий рішуче відреагував на узурпацію влади Виговським, адже запорожці попросили Ю.Хмельницького керувати козацьким військом. Протиставляючи постаті М.Пушкаря та І.Виговського, Самовидець наголошує на тому, що І.Виговський знехтував обмеженням своєї влади, вихопивши із рук Ю.Хмельницького не лише ознаки влади «тоєст булаву и бунчук, юже оному не отдал, але при собі задержал й почал драгунію збирати, также корогви полскіє збирати, зятягати» [70, с. 77]. А М.Пушкар ніколи не виходив за межі своєї полковницької влади, шануючи закони. Самовидець аналізує політичну діяльність М.Пушкаря як представника козацької старшини, який по суті єдиний повстав проти І.Виговського. Така виключно позитивна оцінка діяльності М.Пушкаря ще раз підтверджує промосковську позицію Самовидця.

Протиставляючи постаті двох лідерів – І.Виговського та М.Пушкаря, літописець наголошує і на тому, що козацький полковник віддав життя за відстоювання правди. Нерівні сили були у нього й Виговського, який змагався із супротивником підступом, «видячи гетман Виговский, же військо не усе его гетманом любит, потаемне через своїх посланцов з королем его милостю згуду починает, также и в Крим до хана послов своїх о згоді висилает, до чого орда з охотою пристала» [70, с. 77]. Самовидець вважає, що головним в оцінці

правлячої особи є те, які засоби вона використовує для досягнення перемоги. Те, що гетьман Виговський «на сукромлення Пушкаря послал свої корогви зятяговие» [70, с. 77] виявляє парадоксальність ситуації: гетьман І.Виговський силою намагається приструнчити М.Пушкаря, що визначає правоту останнього. Впевненість у правильності та справедливості своєї позиції надає М.Пушкарю сил у боротьбі з неправдою та ошуканством. Він, «як пришли под Полтаву, вийшовши Пушкар, и тие корогви зятяговие погромил, разогнав» [70, с. 77], а далі М.Пушкар «держачи з Запорожжем, посилает до его царского величества, даючи знати, же Виговский сам собі гетьманство привлащает и хочет оторватися от его царского величества, а з королем полским и з ханом кримским згуду берет.» [70, с. 77]. Боротьба полковника М.Пушкаря з гетьманом І.Виговським, підкреслює Самовидець, вельми непокоїть «его царское величество», тож цар надсилає свого уповноваженого, при якому військо «одностайне жеби собі гетмана вибрали Хмельницкому» [70, с. 77]. Самовидець вважає, що здобути бажане гетьманство І.Виговському вдалося «словами лестивими, яко й подарунками уконтектовавши», при цьому боярина, хоч на «тое військо и не позволяло» було нейтралізовано [70, с. 77]. Отже, саме М.Пушкар, на думку Самовидця, висловлює позицію війська, лідером якого він є.

Літописець постійно наголошує на парадоксах війни і політики, що пов'язані з утягуванням у них певної особи. Вважає, що екстремальні явища справляли найбільший вплив на формування (у випадках морально бездоганних вчинків) чи деформування (у випадках, якщо ця поведінка має бути кращою) характеру людини. М.Пушкар постає як втілення добродетелей, зокрема прямодушності, послідовності, безкомпромісності у протистоянні І.Виговському. Певність у правоті власних вчинків дає йому силу і підстави діяти відкрито, а от І.Виговський постійно діє потаємно. Відкритість і таємність дій політика є для Самовидця виявами правди і неправди, справедливого і несправедливого чину.

Подальші вчинки І.Виговського, коли йдеться вже не про таємні дії гетьмана, зокрема заради «ускромлення Пушкаря» [70, с. 78] та над «пушкарівцями», Самовидець зображує як громадянську війну: скоєне завершилося не лише знищенням усього війська на чолі з М.Пушкарем, але й самої Полтави.

Абсолютизація полтавського полковника М.Пушкаря як особи абсолютно чесної, сповненої рішучості у відстоюванні правди, інтересів батьківщини, потрібна Самовидцю для формування певної моделі – уособлення трансцендентної провини конкретного гетьмана, зокрема І.Виговського, перед Україною.

Літопис Самовидця визначає певні закономірності формування характерів лідерів. Так, на початку національно-визвольної війни під проводом Б.Хмельницького увага літописця акцентувалася на відомих постатях. Згодом, коли військова компанія поширилася, стала приділятися увага і постатям менш відомим. Такий підхід дав змогу автору літопису представити широку когорту лідерів, сформуванню власну концепцію щодо розуміння постаті правителя, козацької старшини та їхніх стосунків із народом.

Самовидець аналізує загальну тенденцію на поділ військової та політичної сили в Україні після смерті Б.Хмельницького, акцентуючи увагу на переважанні приватних інтересів над політичними і суспільними та вольову неготовність, духовну незрілість окремих військових командувачів, що прагнуть до політичного лідерства, змагаються за нього, що веде до нестабільності у державі.

Самовидець наголошує, що війна ніколи не прощає військовому командувачеві будь-якої нестатутної поведінки, такої, що не відповідає режиму військових дій та козацьким приписам і законам. Жертвою нестатутної поведінки став чернігівський полковник Небаба, коли військо його (полк Чернігівський і Ніжинський), бенкетуючи, виявилися неготовими виступити проти війська литовського [70, с. 61]. Тоді загинуло багато козаків.

Серед негативних постатей козацької старшини визначальне місце займає І.Виговський до його посідання гетьманства, як представник козацької старшини. За Самовидцем він – особистість, що наділена лише здатністю до політичної інтриги. М.Грушевський характеризував постать І.Виговського як дуже досвідченого і розумного політика, українського патріота, прихильника автономного статусу України. Але Самовидець бачить у ньому лише підступного політика, діяльність котрого суперечить інтересам України. Негатив у сприйнятті образу І.Виговського поглиблюється і посилюється, коли Самовидець простежує цілу програму дій І.Виговського, спрямовану на шкоду інтересам українського народу. Перше за все він робить таємну спробу «оторватися от царського величества а знову згоду брати з королем полским» [70, с. 76]. Потім незаконно «боярина так словами лестивими, яко и подарунками уконтектовавши, до того повернул же оному гетьманство потвердил в Переяславлю, любо на тое військо и не позволяло» [70, с. 77]. Захопивши владу, І.Виговський, як наголошує Самовидець, вів потаємні переговори з кримським ханом, «на осібному місцу, на конех седячи, мали розмову из собою на годин дві зек гарових, и там з собою потемни от усіх полковников» [70, с. 78]. При цьому І.Виговський, як стверджує Самовидець, інтригував із «царським величеством» ніби «проти ляхов оних затыгает [70, с. 78]» і чинив в Україні братовбивчу громадянську війну: «всіх вистинали и самого Пушкаря стяли, же мало хто з того войска живим вийшов, и Полтаву доценту Виговский спустошил» [70, с. 78]. Для характеристики І.Виговського даний факт має особливе значення, оскільки, на думку літописця, причиною подальших невдач та остаточної поразки гетьмана І.Виговського став скоєний проти українського народу переступ, дворушництво, узурпація ним влади і братовбивча війна. Істинних планів І.Виговського не знає ніхто, тому козацька старшина мимоволі, через своє невідання стає підтвердженням і гарантом правдивості того, що гетьман «давав знати» цареві про свої вчинки, внаслідок чого І.Виговському «его царское величество довірил, бо и полковники не знали о том, жеби он міл от его царського величества ото рватися» [70, с. 78].

Визначальна риса козацької старшини в інтерпретації Самовидця – прагнення досягти найвищої влади. У той же час представники старшини не підтверджують своє право на владу ні ратними подвигами, ні розумом. Наприклад, літописець жодним чином не оцінює ратні якості ніжинського полковника Васюти. Причина цього стає зрозумілою, коли Самовидець пише про його людські якості, коли ключовим є визначення «простак»: «А полковник ніжинський Василь, будучи уведений обетницею гетьманства от запорожців, которие приїжджаючи з Запорожа и видячи хтивость от его того уряду и з ошуканьям его подводячи задля узятя подарков, же якоби его військо на Запорожу хотят гетманом настановити. А он, яко простак, а маючися добре, не жалуючи, каждого даровал, а Сомка гетмана яко могучи удавал и на Москву описовал, за котрим его удаваньям оба zostали у великом подозріню и неласце на Москві» [70, с. 87–88]. Тобто, з одного боку він був простаком, а з іншого – чинив доноси на Я.Сомка у Москву.

Самовидець дуже часто негативно оцінює вчинки козацьких полковників. Звинувачує їх у неправдивості та переступанні істини в разі настанови ними сотників. Користуючись тим, що «сотників не козаки оббирали и настановляли, а полковники, останні, кого хотіли з своїй руки, жеби оними зичливими були» [70, с. 45] й настановляли на сотенство. Звинувачує козацьких полковників у нецільовому використанні козацької сили: «Таке полковникове козаков до всякой домовой незвичайной роботи пристановляли» [70, с. 46] задля, скажімо, перевезення казна-куди якогось дарунка панові тощо. При цьому вони піддають життя козаків небезпеці. Так само неправедно чинять, як наголошує Самовидець, по відношенню до козаків певні національні меншини: «в городах зась от жидов тая била кривда, же неволно козакові в дому своем жадного напитку на потребу свою держати» [70, с. 46] та панство як суспільний стан: «хоча й син козацкій, тую ж панщину мусіл робити и плату давати» [70, с. 46]. Загалом на вчиненому різними суспільними станами супроти козацтва літописець наголошує на один раз. Пише, що переступи «велике били от старостов и от намисников, и

жидов» [70, с. 46]. Цим літописець засвідчує своє демократичне відношення до простого козацтва, прагнення відстоювати його інтереси. Характерно, що самі «державці», тобто правителі, як наголошує Самовидець, які провадили визиск серед цих урядників, «о кривдах людей посполитих мало знали, албо любо и знали, толко засліплені будучи подарками от старост и жидов арендарей же того не могли узнати» [70, с. 46]. Літописець наголошує на несправедному ставленні старшини до простого козацтва. Також говорить про їхню змову проти козацтва.

Відповідно до логіки розвитку історії, екстремальні обставини стають причинами несподіваних стосунків між станами. Події 1648 року зумовили те, що жорстокі реалії доби змусили вищі стани суспільства вливатися у козацькі лави не лише з ратною метою чи з політичних переконань, а й для самозбереження: «любо би який человек значний и не хотел привязоватися до того козацького войска, тилко мусіл задля позбиття того насмівиска и нестерпимих бід в побоях, напоях и кармах незвичайних, и тії мусіли у військо и приставати до того козацтва» [70, с. 52]. Літописець наголошує, що позиція козацької старшини інколи виявляється резистентною. Коли ця резистентність стосується гетьмана – тут позиція старшини, без жодного сумніву, є програшною, як і тоді, коли заторкуються питання її честі. Одним із виявів зневаги до себе козацька старшина вважає те, що гетьман І.Самойлович «синов гетманских», нехтуючи їхніми спроможностями, «понастовлял полковниками» [70, с. 144] у той час, коли, відповідно до своїх заслуг, на таку роль годилося б настановити дійсно достойних командувачів із козацької старшини.

Отже, головною причиною спротиву козацької старшини гетьману І.Самойловичу, стало, на думку Самовидця, нехтування гетьманом правами козацтва і старшини. Інша причина є суто моральною – неповага лідера козацького війська до козацької старшини: «прийшовши до него, старшина козацкая мусіла стояти, ніхто не сідел» [70, с. 144]. На думку літописця, козацька старшина завдяки особливостям своєї поведінки та особистим

якостям характеру стає провокативним чинником для політичних надуживань сусідів і зародження нестабільності у Козацькій державі.

Народ у літописі Самовидця постає у чині козацтва. Історичне буття цього чину є багатограним. Для літописця важливим є те, що саме завдяки волі народу, його зусиллям тривають національно-визвольні змагання. Головна причина національно-визвольної війни під проводом Б.Хмельницького в інтерпретації Самовидця – пансько-шляхетський визиск народу. Але у ході війни визначилися й інші причини, що поглиблювали невдоволення козацтва своїм становищем. Перш за все це – необхідність платити данину царським воєводам: «а козацтво щодалій в злость ся утравляли, а звлаца и тую даючи причину, же людей тяглих повернули в послушенство и у подачку его царського величества воєводам» [70, с. 101]. Тобто, царські воєводи нещадно експлуатували всі стани українського суспільства, що викликало рух опору з боку козацтва: «и с того наиболее бунти почали вставати, бо на Запорожье волно ити в козацтво так козакові, яко теж и мещанину, там того не постерігают» [70, с. 101–102].

Важливе значення при характеристиці поведінки широких кіл населення, що в інтерпретації Самовидця входять до категорії «козацтво», має реакція в Україні на те незадоволення, що виникло в результаті неспроможності запорожців знайти компроміс і порозуміння з Москвою. Це незадоволення було цілком закономірним, оскільки гніт козацтва з боку Москви ставав дедалі сильнішим: «тую даючи причину, же людей тяглих повернули в послушенство и у подачку его царського величество воєводам» [70, с. 101]. Крім того, незадоволення посилювали цілком безконтрольні та безкарні дії російських намісників в Україні: «посланці гетмана Брюховецького частіе на Москві бивали в кривдах о воєвод, застаючи при городах, от котрих люде поносили, на що жадного респонсу не одержували» [70, с. 103].

Гострота суспільної диференціації чинна не лише в діалозі козацтва з народом різного стану, але і в самому козацтві. Адже запорозьке козацтво, не приймаючи політики П.Дорошенка, не знаходить із ним згоди у найбільш

вирішальну для гетьману хвилину, коли йдеться про те, що він має позбутися гетьманської булави на користь промосковського гетьмана І. Самойловича. У цю мить і постало проти П.Дорошенка те, що «найбольшей оного не любили козаки запорожские, же поддался турчинові» [70, с. 121]. Отже, на думку Самовидця, кожен гетьман повинен прагнути знайти порозуміння та підтримку з боку народу і козацтва.

Самовидець прагне до об'єктивності, даючи аналіз діяльності козацтва, для чого звертається до осмислення різноманітних рис та якостей у збірному портреті козацтва. Помітною рисою він вважає ту, що проявляється у ситуаціях укладання угод і союзів. Це так звана «нестаточність козацкая», те, що козаки «жадному монарші слухного підданства не додержують» [70, с. 107].

Літописець аналізує станові взаємини у козацькому війську. Рядове козацтво, на його думку, по суті є незахищеним з точки зору правової, воно відчуває на собі з боку гетьмана «кривди козацкіе, же великіе драчи и утиснення арендами» [70, с. 144]. Але позов на гетьмана може порушити лише козацька старшина, тому відсутність прав у козаків ще більше актуалізується. При характеристиці Самовидцем вдачі та особистості козацтва визначальною є концепція, згідно з якою поєднуються цінності категоріальні: свобода волі, сила пориву до неї, із добродіями: справедливістю, мудрістю, відвагою, а також з естетичними цінностями: духовною наповненістю особистості, любов'ю у ставленні до іншого тощо.

Відповідно до епохи, котру переживає народ, Самовидець вважає і для особистості, і для народу головними є цілеспрямованість у досягненні мети, свобода волі, мудрість, самовладання, відвага, вірність і відданість, віра, зокрема відданість релігійній традиції предків, вміння народом усвідомлювати себе як верховну цінність, даровану Богом тій землі, на якій цей народ живе і де розташована його Вітчизна.

Отже, політична концепція літопису Самовидця значною мірою відображається через аналіз ним політичних взаємин у системі координат

«гетьман – козацька старшина – народ». Втіленням ідеального правителя є для Самовидця гетьман Б.Хмельницький. Автор літопису повністю підтримує його політичну діяльність, даючи позитивну оцінку укладеному союзу з Москвою. Водночас Самовидець критично ставиться до участі простого народу у національно-визвольній війні під проводом гетьмана, вважаючи, що це не справа народу воювати. Повною протилежністю до образу Б.Хмельницького є образ І.Виговського. В інтерпретації Самовидця ця постать отримує суто негативну оцінку, що є упередженим і необ'єктивним підходом. Зовсім іншу оцінку діяльності Виговського дають інші історичні джерела та вчені. На нашу думку, таке протиставлення постатей та політичної діяльності двох гетьманів свідчить про те, що Самовидець, будучи прихильником автономного статусу України, фактично протиставляє два варіанти протекторату: російський та польський. Аналізуючи історичні події, літописець утверджує ідею про необхідність російського протектора для Козацької держави.

Аналізуючи діяльність та політичні позиції козацької старшини, Самовидець критично ставиться до їхніх змагань за владу, оскільки це веде до дестабілізації ситуації у державі. Вважає, що право на владу треба заслужити і підтвердити своєю діяльністю. На думку автора літопису, важливою запорукою політичної стабільності, утвердження та збереження автономного статусу для Козацької держави є мирне існування різних суспільних станів, зокрема гетьмана, козацької старшини та простого народу. Таким чином Самовидець виступає прихильником миру та стабільного існування Козацької держави. Відповідно до цього критерію сформована його концепція правителя і народу, яка витримана у дусі українських традицій, відповідно до особливостей тогочасної доби. За своєю суттю його концепція ґрунтується на демократичності та протистоянні тоталітаризму і вписується у контекст бачення ролі правителя у тогочасних європейських політичних вченнях.

2.2. Доба Хмельниччини в політичній оцінці Г.Грабянки

Аналіз феномену Хмельниччини, його основного політико-правового інституту – гетьманату – є центральною проблемою літопису Г.Грабянки. Саме через висвітлення цих проблем автором літопису можна проаналізувати його політичні погляди та суспільне кредо.

Перш за все слід наголосити на тому, що Г.Грабянка є послідовним прихильником автономного статусу України під протекторатом іншої держави, зокрема Росії. Заслуговує на увагу запропонований автором метод обґрунтування необхідності автономного статусу України під протекторатом Москви. В основу такого методу Г.Грабянка поклав історіологічний підхід. Із самого початку автор пропонує генезу українського народу, акцентуючи увагу на подіях, котрі відбивають виключно позитивні моменти у співпраці між Україною та Росією. Тобто, національну історію від найдавніших часів і до виборів на посаду гетьмана Івана Скоропадського подає у своїй політичній інтерпретації. Проте подіям давньої історії літописець приділяє дуже мало уваги. Так само коротко описує події до діяльності Б.Хмельницького. Головна увага Г.Грабянки зосереджується на національно-визвольній війні 1648—1654 рр. під проводом Б.Хмельницького.

«Козацький народ» Г.Грабянка виводить зі скіфо-аланів-козарів, подає історію Київської Русі до навали монголо-татар, пояснює, як Україна потрапила під «польське іго», як «скіпетр Володимира від царства до князівства у воєводство перетворився» [69, с. 18]. Кожну індивідуальну постать він оцінює з часової відстані. При цьому в основу свого аналізу кладе лише масштабні, великі особистості, перш за все ті, котрі стояли біля джерел творення Української держави. Зокрема, звертається до постатей доби Київської Русі, дає оцінку діяльності як окремих князів, так і поняттю «родового», князівського стану. Бачимо як позитивні, так і негативні оцінки в інтерпретації діяльності руських князів. Наприклад, князь Святослав «виявив

у битві міць і мужність» [69, с. 21], а Ігор Рюрикович «на древлян таку нестерпну данину наклав, що навіть перевершив хозарів» [69, с. 23]. Нащадки «рівноапостольного князя Володимира» характеризуються негативно. Тут визначальним принципом є аналіз їх діяльності як такої, що тією чи іншою мірою сприяла утвердженню Києворуської держави. Г.Грабянка засуджує діяльність князів, котрі своєю боротьбою за владу спричиняли нестабільність та роздробленість. Згодом ця оцінка буде перенесена і на діяльність гетьманів. Так, він пише про нащадків Володимира: «підбурювані заздрістю, споконвічним ворогом людини, сини Володимира, брати рідні, встали оружно один на одного і забажали князівства відібрати. Почав брат брата вбивати і виганяти з земель, що їх батько віддав у спадок. Саме тому й Батий, допущений Божою мудрістю, прийшов на Русь, підкорив її і храми Божі та велич їхню поверг у прах і зрівняв із землею» [69, с. 23]. На думку автора літопису, навала монголо-татар була карою Божою за війну за владу між братами.

Одним із перших гетьманів, котрим захоплювалися сучасники і нащадки, як наголошує Г.Грабянка, був Петро Конашевич-Сагайдачний. Літописець прославляє його як полководця і державного діяча, бо він залишив по собі велику славу як гетьман і «великий оборонець віри православної» [69, с. 30]. П.Конашевич-Сагайдачний підтвердив своїм життям і діяльністю козацьке гасло «за волю, за віру». Власне, відстоювання цього гасла стало критерієм оцінки політичної діяльності й подальших українських гетьманів.

Постать Богдана Хмельницького є центральною у літописі. Г.Грабянка дає власну оцінку його політичної діяльності, а також переосмислює те, що було написано про гетьмана його попередниками, зокрема у «Синописі», «Польських анналах» Веспасіана Коховського та ряду інших. Б.Хмельницький постає як «вождь запорозький» в інтерпретації Г.Грабянки як приклад для наслідування.

Саме діяльність гетьмана Б.Хмельницького для Г.Грабянки стає тим матеріалом, на основі якого автор найбільш детально і системно висловлює свою політичну позицію.

Наразі, на нашу думку, Г.Грабянка при визначенні своєї політичної позиції керується суб'єктивним підходом, ігноруючи багато історичних фактів та політичних документів. Останнім часом було віднайдено ще низку нових документів, зокрема листів Б.Хмельницького, котрі дають змогу відкрити нові грані у його політичній концепції. Тому ми ставимо собі за мету дати політологічний аналіз оцінки Грабянкою доби Хмельниччини з урахуванням нових документів, котрі проливають світло як на сам літопис, так і на політичну концепцію Б.Хмельницького. Літопис та інші документи дають змогу сформулювати авторське бачення феномену Хмельниччини, зокрема змісту Переяславської угоди, проаналізувати об'єктивні причини її підписання, а також умови, котрі призвели до суттєвої її еволюції, що зрештою і спонукало Б.Хмельницького ставити питання про розрив із Московською державою.

З самого початку Г.Грабянка показує Б.Хмельницького як правителя, котрий «стояв за вольності руські супроти поляків та за спокій, при якому б в землях українських не було б воєвод, каштелянів, старост, судіїв та інших представників влади, що їх король Казимир перший року 1340 під присягою своїм наступникам повелів оберігати і які стояли за скасування вольностей козацьких» [69, с. 11]. Таким твердженням Г.Грабянка виключає можливість протекторату Речі Посполитої, оскільки Польща втратила довіру українського народу із-за недотримання обіцянок, даних Козацькій державі. Також вона веде політику обмеження прав і свобод козацтва. Натомість Г.Грабянка обґрунтовує необхідність російського протекторату, наголошуючи, що Б.Хмельницький «Малу Росію від щонайтяжчого ярма лядського козацькою мужністю вивільнив і що до російського монарха з стольними в підданство привів [69, с. 12]». Г.Грабянка акцентує на тому, що аналізом політичної діяльності гетьмана Б.Хмельницького він прагне утвердити думку про те, що

«не лише славеноруські монархи своєю силою напускали страх на всі сторони, а й їхні піддані, відстоюючи вітчизну і встаючи за образи росіян, спроможні проти щонаймогутніших володарів збройно виступати» [69, с. 12]. Отже, для автора літопису феномен Хмельниччини є підставою для обґрунтування думки про те, що кожен народ, зокрема український, має право на власне державне існування. Літописець усвідомлює всю непересічність історичної ролі гетьмана, котрий узяв на себе нелегку і поважну місію в екстремальній політичній ситуації.

Центральна подія, навколо якої літописець аналізує Хмельниччину, є з'ясування причин національно-визвольної війни під проводом Б.Хмельницького. На думку Г.Грабянки, головною причиною війни з поляками є польські утиски українського народу. Для підтвердження своєї тези літописець посиляється на польського літописця Веспасіна Коховського, який наводить приклад того, як шляхтич Чаплинський намагався дескредитувати Б.Хмельницького, за що останній покарав його. Таке покарання виступає свого роду застереженням всім польським панам, бо воно є Божою карою. Адже ті, що завоювали українську землю, на думку Г.Грабянки, втратили завдяки своїй нестримності, цинізму, варварству усвідомлення того, що «майбутнє потребує обережності», адже «коли переможцям у завойованих землях волю велику дати, то вони мимохіть підданих та звойованих починають озлобляти і їх права з діда-прадіда топтати» [69, с. 33–34]. У літописі вчинок Чаплинського розглядається як послідовна закономірність польської поведінки в Україні. Г.Грабянка підводить читача до думки про те, що покара поляків є історичною справедливістю, Божою карою, а виконавцем вищої волі виступає Б.Хмельницький на чолі з козацтвом.

У літописі Г.Грабянки проаналізований вчинок Б.Хмельницького у ставленні до генерального осавула Барабаша, який приховав від козацтва листи від короля, де визнавались козацькі заслуги та привілеї. За таку провину козаки покарали Барабаша, що характеризує їх як демократичну силу, людей,

котрі у своїй діяльності керуються принципами справедливості. Літописець пише, що Барабаш «хотів добре жити, а про військо не дбати та наругу над людом не зважати» [69, с. 38]. Г.Грабянка дає позитивну оцінку вчинку Б.Хмельницького, котрий керується на приватними інтересами, а інтересами Козацької держави. Так, гетьман Б.Хмельницький мав певний вибір, для нього існували альтернативні варіанти виходу із ситуації з Барабашем, зокрема й така, що враховувала б морально-етичні чинники. Але навряд, щоб морально-етичні категорії вчинили належний вплив на генерального осавула, наслідки цих переговорів годі було б передбачити. Отже, Б.Хмельницький за певних обставин здатний на вчинки рішучі, ризиковані, при цьому він найменше дбає про власне реноме, а найбільше – про користь для України та козацтва. Таким чином, Г.Грабянка заперечує можливий закид Б.Хмельницькому у тому, що «мета виправдовує засоби». Філон Джечелий «свого гетьмана Барабаша сонного списом пронизав», але він це зробив не задля власної користі, а тому, що той «ляхам допомагав» [69, с. 40]. Тому літописець не докоряє йому за цей вчинок. Життєве кредо Б.Хмельницького в інтерпретації Г.Грабянки ілюструє теза Платона про те, що характер людини формується не шляхом якогось додавання, а радше в результаті моральної революції, що здійснюється в ній. І вся діяльність гетьмана підтверджує сповідання ним цієї тези Платона. Крім того, головне виправдання війни Хмельницького полягає у тому, що «у повсталих сила полягає в тому, що боронять волю батьківського дому» [69, с. 14]. Тобто, війна, котра ведеться за волю і свободу вітчизни, має право на існування, вона виправдана як моральними, так і політичними критеріями.

Г.Грабянка, аналізуючи причини національно-визвольної війни, ставить запитання: «Чому царства розділяються і роди занепадають?» [69, с. 23]. І дає відповідь, що причиною цього стає боротьба за владу. Саме тому впала Київська Русь від навали татар, саме тому Малоросія підпала під владу Польщі. Але час породив нову політичну силу, здатну цей гніт подолати – козацтво, котрі «Русь за велике багатство мають» [69, с. 25]. Тобто, головна риса козаків – патріотизм, що виправдовує війни козацькі.

Г.Грабянка робить аналіз політичної концепції Б.Хмельницького, котра виробляється у процесі його діяльності. Зазивні універсали Б.Хмельницького, що датуються квітнем–травнем 1648 року, численні листи дають підстави стверджувати, що політична та державотворча концепція гетьмана почала формуватися з часу, коли на чолі загону козаків він прийшов на Запорожжя та обрання його гетьманом 1647 року. З самого початку свого гетьманування головну ставку Б.Хмельницький зробив на військовий союз із Туреччиною. Згодом цей союз для нього виявився неприйнятним. 1648 року Б.Хмельницький очолив антипольське повстання, що поклало початок національно-визвольній війні українського народу і створення гетьманської держави.

В універсалах Б.Хмельницького закладено теоретичні підстави майбутньої Козацької держави, її політичну ідеологію. У цих документах гетьман вказував на причини національно-визвольної війни. Наприклад, у першому універсалі говорилося, що козацтво зазнало «чимало шкоди і кривд від ляхів і різних панів, які порушили наші права і зневажали наше військо Запорозьке, через що Україна наша і слава і Божі дома мало не загинули... ось чому хочу я шаблею знищити цього неприятеля, пробиваючись за ним до Вісли» [107, с. 176]. Як бачимо, гетьман відкрито закликає козацтво до повстання для «оборони стародавньої грецької вір», тобто православ'я. Унія в інтерпретації Б.Хмельницького є проблемою не теологічною, а політичною, адже саме вона стала важливим чинником початку війни. У другому універсалі Б.Хмельницький говорить про необхідність «скинути ярмо урядовців» і «здобути свободу» – ту, що «наші батьки кров'ю окупили». Тут наголошується: «Це ж відомо цілому світові, що польське військо нищить козацьке і селянське добро... Всі уважають лише, аби знищити козацький рід. ... На всі ті кривди немає іншого способу, як лише зламати поляків силою і погордою смерті.» [107, с. 177]. Отже, питання церкви та релігії є для гетьмана визначальним. Саме тому Г.Грабянка послідовно називатиме його вірним сином православної релігії.

З історичних джерел відомо, що Б.Хмельницький не відразу став на шлях війни з Польщею. Перед цим він зробив кілька спроб мирного залагодження конфлікту. Так, у «Наказі послам від війська Запорозького до його королівської милості, пана нашого милостивого» від 2 червня 1648 року гетьман просить польського короля, аби «ми при всіх наших військових вольностях і привілеях, наданих нам попередніми святої пам'яті королями і підтверджених його королівською милістю, нині пануючим, живими і здоровими лишитися могли» [107, с. 184]. Але польський король не дав конкретної відповіді на пропозицію українського гетьмана, тому національно-визвольна війна була неминучою. В основі ідеології цієї війни лежало розуміння окремішності українського народу як нації, що має право на власну державність. Також важливим принципом діяльності гетьмана є піднесення категорії свободи, що Г.Грабянка підкреслює, вкладаючи в уста Хмельницького слова: «Ще живий Господь і козацька не вмирала мати.» [69, с. 35].

Автор літопису підкреслює, що на самому початку своєї політичної діяльності Б.Хмельницький постає як талановитий державний стратег і тактик. Гетьман не просто починає війну, а чітко усвідомлює її суть і завдання: «Ми ж постановили в намірі нашому мужнім і безбоязним серцем та зброєю при Божій помочі стати не проти милостивого пана свого короля, а проти гордих поляків, які мають за ніщо видані нам, козакам, і взагалі всім малоросам високоповажні привілеї, що зберігають і скріплюють наші стародавні права й вольності» [107, с. 185]. Дане положення свідчить про те, що гетьман не мав наміру вести війну загарбницьку, а мислив очолюване ним змагання як суто національно-визвольне. Навіть у ситуації повної готовності до війни гетьман залишає шлях до компромісу, що бачимо у «Листі до польського короля Владислава IV» від 2 липня 1648 року, де Б.Хмельницький писав: «Найясніший королю, пане наш милостивий, більше не можемо таких утруднень та невинного мордування на собі терпіти» [107, с. 198]. Гетьман наголошує на своїй головній вимозі – дозволу козакам жити при давніх правах

та вольностях. Наступним кроком у прагненні мирно залагодити конфлікт й установити основи Козацької держави є документи, що засвідчували перемовини Б.Хмельницького з Річчю Посполитою, складені в липні 1648 року. Йдеться про «Пункти та інструкцію, дану козацьким послам і віддану ними на сейм у Варшаві» від 17 липня 1648 року. У 14 пунктах чітко визначаються причини, котрі штовхають козацтво до війни, вказується таким чином на головні вимоги, виконання яких з боку Речі Посполитої відкриває шлях до мирного компромісу. У пункті першому зазначається, що польська шляхта відноситься до козаків та українців загалом, як до невільників. У пункті чотирнадцятому висловлюється прохання, щоб релігія грецька залишалася непорушною.

Г.Грабянка подає текст «Супліки до всієї Речі Посполитої» від руського народу, котрий утискають поляки. Тут наголошується на тому, що за вірну службу Польщі козаки страждають від зневажання їх честі, прав і волі. Таких послань до польського короля було багато, але, як наголошує Г.Грабянка, «нічого не добилися козаки у поляків, більше того настали тяжкі часи для всієї України» [69, с. 38]. Тобто, війна виправдовується, інтерпретується як закономірність у політичному розвитку України.

У листопаді 1648 року Б.Хмельницький надіслав польському королю свої «Умови, послані у Варшаву з козацьким послом Хмельницьким-молодшим і ксьондзом Мокрським з ордену регулярних каноніків», де гетьман вимагає, щоб на козацькій території не було польського війська, також визначається ряд свобод для козаків. Зокрема, щоб «завжди козаків було 12 тисяч і щоб чинним був той привілей, який одержали від святої пам'яті короля.... Щоб те, що сталося, було забуте. ...Щоб не були під владою панів коронних гетьманів, а тільки під владою короля його милості і мали свого гетьмана, обраного козаками.» [107, с. 204]. Але Польща фактично не зробила жодного кроку назустріч Б.Хмельницькому, про що свідчить і наступний документ, з якого бачимо не лише розчарування гетьмана у можливості знайти мирний компроміс, а й пошуки Богданом союзників у

боротьбі з Польщею. У «Пунктах козацьких вимог до короля Яна Казимира та польського уряду» від 24 лютого 1649 року зазначається: «Наші криваві образи вже до того нас довели, що ми хотіли шукати допомоги у чужих панів і мусили проливати кров, щоб визволитися з неволі.» [107, с. 228]. Наголошується, що козаки залишаться підданими короля, якщо буде повернуто право грецькій вірі, київський воєвода буде лише з руського народу, київський митрополит матиме місце в сенаті. Б.Хмельницький розумів, що Річ Посполита на такі вимоги не піде. Отже, головна причина національно-визвольної війни полягає у звільненні від польського панування та прагненні позбавитися національного поневолення з боку Польщі. А питання про вихід України зі складу цієї держави не ставиться. Натомість йдеться про встановлення національно-територіальної автономії. Саме ідея автономності стає визначальним стрижнем політичної концепції Б.Хмельницького на першому етапі її формування.

Г.Грабянка наголошує на тому, що Б.Хмельницький об'єднав козацтво в єдину військову та політичну силу. Ідея єдності прозвучала в його виступі перед запорозькими та реєстровими козаками, коли він закликав останніх перейти на його сторону: «Чию кров йдете проливати? Чи не братів своїх? Чи ж у нас не одна мати – Україна?» ... Прослухали все козаки і всі шість тисяч, як одне серце і дума єдина, повстали» [69, с. 40]. Озвучення ідеї єдності автор літопису ставить Б.Хмельницькому у велику заслугу, вважає це одним із найбільших досягнень гетьмана.

Крім того, як зазначає відомий історик О.Оглоблін, Б.Хмельницький сформував концепцію «двовладдя Гетьмана і Війська Запорозького – з одного боку, Митрополита Київського – з другого. ... Проект польсько-української угоди в «статтях» Кунакова був спробою погодити дві концепції української державності, які існували ще перед революцією 1648 року – козацьку і шляхетсько-церковну, революційну і консервативну» [86, с. 121]. Принцип врахування інтересів церкви у державній політиці завжди залишатиметься

одним із визначальних у політичних позиціях Хмельницького, на чому неодноразово наголошує автор літопису.

Битва під Зборовом з королем Яном-Казимиром могла б стати вирішальною у перемозі над Польщею. Але у критичний момент Б.Хмельницького зрадив кримський хан Іслам-Гірей. Тому 18 серпня 1649 року Б.Хмельницький підписав із Польщею Зборовський трактат. Г.Грабянка наголошує на таких пунктах договору: «Військо запорізьке це вільне воїнство, що живе згідно з правилами, затвердженими королем...

Права церкви східної, клиру та церковних маєтків відкрито визнаються; київський митрополит повинен займати в сенаті місце поряд з примасом, а уніяти не мають права на нього тиск чинити.

На воєводства, каштелянства, старостівства, на посади суддів мають призначатися русини, а не поляки» [69, с. 62]. Тобто, увага зосереджується на найбільш принципових речах для розвитку політичної системи тогочасної України.

Проте обидві сторони – і польська шляхта, у українське козацтво – не були задоволені умовами Зборовського трактату. Незважаючи на це, договір був ратифікований польським сеймом 8 січня 1650 року. Тоді ж була дана «Декларація його королівської милості Запорозькому війську на дані пункти супліки», відповідно до якої запорозьке військо, хоч і мало утримуватися польським королем, але повинно мати власну автономію. Це був компроміс, завдяки якому проголошувалася Козацька держава. Водночас декларація мала яскраво виражений православний характер, бо у ній утверджувалися не лише військові права, а й свобода православного віросповідання. Г.Грабянка наголошує, що тоді «над ляхами верх вдалось взять Україні» [69, с. 63].

У літописі послідовно утверджується думка про те, що геополітика завжди була важливою складовою політичного мислення Б.Хмельницького. Можна говорити про початки формування національної геополітики у політичній концепції гетьмана. На той час терміни «Мала Русь» чи «Україна» були більш ширшими, ніж поняття Козацька держава. Б.Хмельницький у

згадуваному вище зазивному універсалі визначає межі Русі так: від Поділля до Волох і по Віслу, до Вільного і Смоленська. Себто, включає у межі України-Русі землі як українські, так і білоруські, зокрема Київщину, Галичину, Львівщину, Холмщину, Белзьку землю, Поділля, Волинь, Перемишльські землі, а також Мстиславські, Вітебські, Полоцькі землі. Таке визначення просторів Козацької держави не є випадковим. Гетьман пояснює його тим, що «ця земля – предковічна вітчизна наша, яка сяє правдешнім і несхитним благочестям від святого й рівноапостольного князя Володимира Київського, що просвітив Русь хрещенням» [107, с. 186]. У Зборівському договорі таким чином окреслюється геополітичне бачення просторів Козацької держави: «Від Дніпра почавши з того-ото боку в Димері, в Горностайполю, в Паволочі, в Погребищах, у Прилуці, у Браславлю, а отим-то від Браславля до Ямполя, до Дністра... А з другого боку Дніпра: в Острі, в Чернігові, в Ніжині, в Ромні і всюди аж до московського кордону та Дніпра» [107, с. 230]. Фактично цей договір обмежує козацьку територію, чітко розмежовуючи землі українські та російські.

Видатний український мислитель Володимир Винниченко, оцінюючи Зборівський договір, писав: «Попри вимушений характер Зборівського миру, тиск татар при укладанні угоди, невиконання королем деяких козацьких домагань, навіть тих, що були висунуті в “Пунктах про потреби...», трактати під Зборовом мали величезне значення для утворення Української держави. Вперше в історії українсько-польських відносин була встановлена чітка погранична межа між Україною і Польщею» [19, с. 61]. Так Б.Хмельницький зреалізував один із головних принципів своєї геополітики – встановлення і недоторканість кордонів Козацької держави.

Від імені «щонайпочеснішого вождя Богдана Хмельницького» Г. Грабянка кидає звинувачення союзникам гетьмана за їхню зрадницьку політику, що призвела до Зборівського договору [69, с. 112]. Літописець наголошує: «хан, спонукуваний заздрістю, без мого прохання з усією ордою прийшов під Зборів. Неждано побачивши його непроханого, я вже тоді

зрозумів, яке лихо спіткало мир хрещений, та тоді я боявся вирядити його, щоб крім ляхів ще й татар не мати за ворогів» [69, с. 101]. Також звинувачує їх за неслухний для козаків перебіг воєнних дій: «І якщо перераховувати все те зло, що ви творили, і нам, і ляхам, то не вистачило б ні часу, ні слів» та, як наголошує гетьман, «я не назву нічого, а тільки одне – Берестечко», під яким хан «силу мого воїнства, я вже не рахую запасів, занастив. Хіба все те можна оцінити? Це ж він тоді за один день всі мої перемоги звів нанівець», «це ж через ханську підступність ми тоді змушені були з ляхам замиритися і на козацьку згубу в Україну їх пустити. І ми раді, що Господь, давши нам силу знести часи скорботи, допоміг нам незабаром все те своєю відвагою виправити, допоміг відплатити ляхам та вигнати їх з України» [69, с. 103].

Ці звинувачення на адресу кримського хана з боку Б.Хмельницького важливі тому, що виявляють правоту й істинність слів гетьмана. У хана немає слів для спростування. Також це має значення з огляду на те, що гетьман мислить себе як особистість, котра вершить історію, від вчинків якої залежить життя багатьох людей.

Після підписання Зборівського договору на території України сформувався своєрідний республіканський устрій з виборністю всіх його ланок. Б.Хмельницький схилився до необхідності встановлення в Козацькій державі класичної для тогочасної Європи форми правління – спадкової монархії. Свідченням цього є його намагання створити місцеву династію правителів та поєднати її з європейськими монаршими домами шлюбними зв'язками. Саме тому гетьман одружив свого сина Тимоша з дочкою молдавського господаря В.Лупула Роксаною, що мало забезпечити законність спадкової гетьманської влади. Крім того, це давало можливість українському гетьману стати рівним серед правителів Європи. Можливо, встановлення спадкової монархії дещо суперечило демократичним традиціям козацтва, але водночас така політика Б.Хмельницького була цілком виправданою і на часі. Адже у тодішній Європі республіканська форма правління ще не набула поширення, а домінувала саме спадкова монархія. Г.Грабянка особливо не

акцентує уваги на цих кроках гетьмана, тому не можемо вважати автора літопису прихильником спадкової монархії. Він стояв на позиції, що посада гетьмана є виборною.

З 1650 року Б.Хмельницький змінює вектори своєї міжнародної політики. Він схиляється до більш широкої орієнтаційної політики, шукає нових союзників. У «Листі великому візирі Туреччини» від 2 серпня 1650 року, в якому гетьман пише: «Ми послухали наказу могутнього царя і хочемо йому служити всіма способами з особливою вірністю, а полякам ми відтепер цілком не хочемо вірити бо вони досі вже дуже часто ошукували» [107, с. 243]. Б.Хмельницький наголошує на чесності козацької політики, а також прагненні до союзу з іншою державою, котра рахуватиметься з інтересами козацтва. Можливість союзу з іншою державою дає змогу гетьману більш категорично вести переговори з Польщею. Зміни у політиці Б.Хмельницького, зокрема його міжнародних стосунках, викликали занепокоєння в Польщі. Наприкінці 1650 року польський король Ян Казимир вперше, як наголошує Г.Грабянка, надіслав Б.Хмельницькому та Запорозькому Війську так звані «привілеї». Зокрема, тут зазначалося, що «Його королівська величність війську своєму запорізькому дозволяє жити за давніми їхніми привілеями і від себе ще новими привілеями жалує. ... Ми за те, щоб кожен користувався безборонно своїми правами та вольностями...» [69, с. 70–71]. Також наголошувалося, що всі протистояння піддають забуттю. Але й тоді компромісу знайдено не було. Загалом же автор літопису досить скептично говорить про будь-яку можливість союзу між Україною та Польщею.

З історичних джерел відомо, що підписаний Б.Хмельницьким «Білоцерківський трактат із Річчю Посполитою» від 28 вересня 1651 року значно обмежував суверенітет Козацької держави, її автономні права. Реєстрове військо мало становити 20 тисяч, польська шляхта отримала право повернутися у свої маєтки в Україні, козацькому урядові заборонялося вести незалежні міжнародні переговори. Г.Грабянка наголошує на таких положеннях цього договору: «Військо запорозьке має складатися лише з 20

тисяч чоловік. Козаки можуть проживати лише в Київському воєводстві, та й то лише на королівських землях. Ні Браславське, ні Чернігівське воєводство козаків не матимуть. Вся сірома віднині знову повинна лишатися у підданстві. Ляхи во віки віків не згадуватимуть про бунти. Усі прибутки панські панам слід повернути. Чигирин залишається за козацькою булавою. Віра православна та духовенство повинні бути недоторканими» [69, с. 83–84]. Але польський сейм не ратифікував цю угоду, не збирався виконувати її умов і Хмельницький. Гетьман готувався до нових військових дій, свідченням чого є поновлення переговорів із Молдавією, Кримом, Туреччиною, Московською державою. Одруження Тимоша з Роксаною дало Козацькій державі непогані перспективи, але син гетьмана загинув під час облоги м.Сучави 1653 року, тому союз із Молдавією фактично провалився.

Склалася надзвичайно складна ситуація, коли найбільш стабільним було становище на східному кордоні з Московською державою. Саме з нею пов'язував Б.Хмельницький свої плани. Гетьман починає формувати нову міжнародну політику, тобто починається наступний етап у розвитку державницької та політичної концепції Б.Хмельницького з орієнтацією на Москву. В «Універсалі Богдана Хмельницького з наказом готуватися Запорозькому війську до війни з Польщею» від 24 березня 1652 року гетьман відкрито закликає козацтво готуватися до війни. Як бачимо, Б.Хмельницький послідовно дотримується принципу відкритої політики, попереджаючи Польщу про початок війни. У «Пунктах супліки, посланої через Антона Ждановича, полковника київського, до польського короля» від червня 1653 року гетьман пише, що після Білоцерківських пактів козаки не порушували миру і просить, щоб король дозволив їм жити за Зборовськими пактами. Але то була значною мірою формальна річ, бо Б.Хмельницький уже визначився у своїх подальших орієнтирах на союзника, бачачи ним московського царя. Г.Грабянка високо оцінює такий вибір Б.Хмельницького, вважаючи його єдино правильним і неминучим у тогочасній ситуації.

Підписані Б.Хмельницьким і російським царем Олексієм Михайловичем «Договірні статті із російським царем Олексієм Михайловичем» від 13 березня 1654 року (так звані Березневі статті) проголошують встановлення Козацької держави при підпорядкуванні царю, утверджують скерованість проти Польщі. Б.Хмельницький розглядав цю угоду виключно як військовий союз.

На початку договору зазначається: «Спочатку зволь, твоя царська величність, підтвердити права та вольності наші військові, як споконвік бувало в Запорозькому війську, щоб своїми правами судилися і вольності свої мали в добрах і в судах» [107, с. 262]. Встановлюється, що запорозьке військо має бути числом 60 тисяч, що було кроком уперед, порівняно з договорами з Польщею. Зазначається, щоб у містах урядники обиралися з українців. Гетьман намагається на законодавчому рівні визначити те, хто керуватиме Україною всередині, роблячи ставку на місцевих людей. Вибори нового гетьмана мають здійснюватися Запорозьким військом, цар же має лише погодити цю кандидатуру. Не визначено того, що цар може не погодитися з обраним козаками гетьманом. Це свідчить про повну автономію обрання правителя Козацької держави. Козацькі маєтки мають бути недоторканими. Велика увага приділяється справам церкви і захисту православної релігії.

Слід погодитися з думкою О.Оглоблина про те, що, не зважаючи на всі подальші результати Переяславської Ради, цей договір мав велике значення для Козацької держави. Дослідник зазначає: «Це було урочисте, міжнародного характеру, визнання влади війська Запорозького на Україні й всенародності та дожиттєвості прав Гетьмана війська Запорозького, як єдиного володаря України... це було повним і остаточним визнанням української національно-визвольної революції, її справедливості, легальності й конституційності. Іншими словами, це було визнання *de jure* нової Української Козацької держави, її козацького устрою та козацької влади» [86, с. 125].

Г.Грабянка наводить 14 пунктів угоди, подаючи їх як великий політичний здобуток Б.Хмельницького. Автор літопису стоїть на тому, що

підписанням цього договору Б.Хмельницький досягав того, чого не хотіли давати Козацькій державі поляки: юридичного статусу України під протекторатом іншої держави, але з власною і досить сильною автономією. Очевидно, автономність Б.Хмельницький розглядав значною мірою як формальну рису, необхідну для міжнародного визнання Козацької держави. Але політичні плани Б.Хмельницького не були реалізовані на практиці. Більшість населення Києва відмовилися присягати царю, вимагаючи оприлюднити текст угоди. Також не хотіли присягати царю Полтавський, Кропив'янський, Уманський, Брацлавський полки, міщани Чорнобиля. Категорично проти цього договору виступив козацький полковник Іван Богун. Незважаючи на це, при підписанні договору Б.Хмельницький виступив як репрезентант Руської держави, на чому наголошується в літописі. Слід підкреслити, що про неприйняття союзу з Москвою широкими колами українського народу Грабянка фактично нічого не говорить, що вкотре підкреслює заангажованість його політичних позицій, утвердження ним проросійської політики Козацької держави.

1656 року було підписано Віленський мир між Річчю Посполитою та Московською державою, що порушив головну ідею Переяславського договору – військово-політичний союз Московського царства та Козацької держави. Обурення українського гетьмана і старшини було цілком справедливим і закономірним, після чого було скликано козацьку Раду в Чигирині 2 жовтня 1656 року. На Раді було озвучено ідею боротьби за Україну, служіння власній Вітчизні, а не чужим монархам, що означало недовіру козацтва до Москви як військового союзника. Тепер політика Б.Хмельницького змінюється, він починає формувати іншу коаліцію. У 1656–1657 рр. було зроблено кроки для створення військового союзу між Україною, Швецією, Семигородом, Бранденбурзьким князівством, Молдавією та Валахією. Починається новий етап у розвитку державницької концепції Б.Хмельницького. Розвиток політичної концепції гетьмана бачимо у низці документів. Так, в «Інструкції послам до Юрія Ракочія» від 29 липня 1656

року говориться, що «вже стало відомо усьому світові і проголошено устами всіх, що ми не давали ніяких причин і нагоди полякам для незгоди і проливання крові» [107, с. 273]. Отже, Б.Хмельницький наголошує на тому, що поновлення війни з Польщею відбувається не з вини Козацької держави, а з вини Речі Посполитої, котра порушила підписані умови. Гетьман розмірковує над сутністю війни. Для нього війна – не засіб наживи, а шлях до здобуття прав і вольностей для свого народу. Нового союзника Б.Хмельницький бачить в особі Швеції. Гетьман написав кілька листів до шведського короля. Так, у «Листі до шведського короля Карла Густава про дружбу» від 13 (23) липня 1656 року з Чигирину підтверджується приязнь козаків до шведського короля, заявляється, про козацтво не має наміру воювати проти нього. Очевидно, переговори зі шведським королем були успішними. Не виключено, що Швеція була готова стати союзником Козацької держави, про що свідчить «Лист до шведського короля Карла Густава в зв'язку з перервою у переговорах» від 1 липня 1657 року з Чигирини. Гетьман пише: «Як тільки виявилася нам надійність становища вашої королівської величності, ми зустріли це з піднесенням» [107, с. 280].

Водночас не залишав Б.Хмельницький і переговори із Москвою, хоч більшою мірою то було вже формально. У «Наказі послові до Москви Федорові Коробці» від 23 квітня 1657 року Б.Хмельницький просить Ф.Коробку – військового обозного, котрий виконував дипломатичні доручення, – повідомити про службу козацтва цареві, наголошуючи, що козацтво не має наміру виходити з-під протекторату Москви. Водночас гетьман просить поради, як чинити з Литвою і Швецією, воювати чи ні. Таким чином, Б.Хмельницький намагався приховати свої переговори зі Швецією, розуміючи, що Москва може зреагувати військовими діями та репресіями проти Гетьманщини.

Фрідріх Вільгельм вступив у союз зі Швецією 17 січня 1656 року, тому Б.Хмельницький бачить і в його особі потенційного союзника. Він звертається з «Листом до Курфюрста Фрідріха Вільгельма про дружбу» від 1 липня 1757

року з Чигирину. Гетьман пропонує йому дружбу, бо «дружба користується такими привілеями, що не робить ніякої різниці між кількома контрагентами, але рівно розподіляє між усіма пошану і всі пільги» [107, с. 287].

І Москва, і Польща були незадоволені такою міжнародною політикою Б.Хмельницького. Факт листування гетьмана зі шведським королем став відомим. У «Листі московського царя Олексія Михайловича до польського короля Яна Казимира, у якому переповідаються виправдання Б.Хмельницького за його союз із семигородським князем Ракочієм» від 5 серпня 1657 року бачимо кроки на єднання зусиль Польщі й Москви проти козацтва. У листі говориться, що козаки «серед нас, обох великих государів, збуджують ворожість і дуже порушують домовленості обох государів» [107, с. 292].

Важливо, що Г.Грабянка оминає цей етап у політичній діяльності Б.Хмельницького. Його аналіз фактично припиняється на союзі гетьмана з Москвою. Але, незважаючи на це, автор літопису подає постать гетьмана як політичного діяча, котрий робив все, маючи на меті утворити незалежну Козацьку державу в межах усієї території України та Білорусії. Незадовго до смерті Б.Хмельницький зробив крок на шляху запровадження на Україні гетьманської монархії, коли старшина на Раді 1657 року проголосила його спадкоємцем 16-річного Юрія Хмельницького, а опікуном і фактичним регентом молодого гетьмана став близький соратник Богдана, генеральний писар І.Виговський. Таке рішення Б.Хмельницького викликало серед старшини велике незадоволення, оскільки порушувало республіканські традиції козацтва.

Г.Грабянка переконаний, що Б.Хмельницький діяв відповідно до християнських заповідей, коли передавав булаву обраному козацькою старшиною своєму сину Юрію. Він навчав сина, наказуючи бути «добрим проводирем, щоб кожному віддавав належне, щоб не дуже прив'язувався до багатих, щоб не зневажав убогих, щоб до всіх з однаковою шанобою ставився. Особливо ж наказував, аби він завжди шанував Бога» [69, с. 110]. Так, гетьман

репрезентує не лише християнський світогляд, а й постає як людина з високими моральними якостями.

Зупиняючись на посмертній характеристиці гетьмана, Г.Грабянка творить портрет ідеальної особистості, довершеної в її якостях, котрі підтверджуються всім життям і діяльністю. Він зайняв чільне місце в історії української нації на важливому етапі її буття: «це була людина воістину варта звання гетьмана. Він не боявся біди, у найтяжчому становищі не втрачав голови, не боявся найтяжчої роботи, був міцний духом; з однаковою мужністю зносив мороз і спеку, їв і пив не скільки хотів, а скільки можна було, ні вдень, ні вночі не знемагав від безсоння, а коли справи і труд воїна зморювали його, то він спав невеличку крихту часу і спав не на коштовних ліжках, а в постелі, що до лиця воїну. Лягаючи спати, не думав, як би знайти тихий куточок, а вкладався посеред військового гамору; одягався він як і всі інші, мав коней та зброю не на багато кращу, ніж в інших. Не раз його бачили, як, укритись військовим плащем, знеможений, він спав посеред сторожі. Він завжди першим кидався в бій і останнім повертався з битви», не менше значення мало й те, що в «його воїнства все так було злагоджено, що коли б він не пощадив, то зовсім міг би знищити Польщу» [69, с. 111]. Г.Грабянка переконаний, що це була особистість, гідна стати прикладом для багатьох поколінь, а верховне і визначальне її значення для української історії було у здатності ініціювати історичні події та визначати їх.

Для Г.Грабянки гетьман Б.Хмельницький є втіленням певних конкретних рис, символом справжнього козацького лідера. Він здатний активізувати козацтво до дії, щоб воно могло відповісти на питання гетьмана: «Чи ж у нас не одна мати – Україна? За кого вам випадає стояти? За костьоли? За храми Господні, що породили і ростили нас від дня хрещення? Чи ви короні польській допомогти хочете, яка неволею за вашу мужність відплатила, чи матері своїй Україні, яка волею вас обдарувати воліє?» [69, с. 40]. В інтерпретації Г.Грабянки Б.Хмельницький постає як творець і носій державної ідеї. Він поставив перед народом вирішення найскладніших проблем – захист

прав України, відстоювання інтересів православної віри, волі для рідного народу, тобто суверенності держави. Якщо особистість розуміє значущість цих проблем, вона здатна стати до їх вирішення. Отже, такий державний лідер дбає про благо не власне, а державне і народне, що є вищим благом. Тому у підході до оцінки її діяльності слід, на думку Г.Грабянки, відкинути все минуле і пам'ятати, що такий лідер, втіленням якого є Б.Хмельницький, уособлює все вище, верховне у громадянстві країни. Він присвятив своє життя виборюванню в історії прав, котрі даровані кожній країні Богом – прав на волю і незалежність, самостійний і вільний розвиток.

Погляд Г.Грабянки на інститут гетьманства безпосередньо пов'язаний із його політичними позиціями. Рецидивом попередніх історичних помилок вважає Г.Грабянка наступні історичні прорахунки, котрі своєю діяльністю усуває гетьман Б.Хмельницький, перетворюючи колишні помилки на здобутки: «І ми раді, що Господь, давши нам силу знести часи скорботи, допоміг нам незабаром все те своєю відвагою виправити, допоміг відплатити ляхам та вигнати їх з України» [69, с. 103]. Завдяки таким особистостям, як Б.Хмельницький і П.Дорошенко (його Г.Грабянка так само високо оцінює за самопосягненню Україні), українські діячі здобуваються на етичний взірець, який повинні наслідувати. Говорячи про гетьмана Д.Многogrішного, автор зазначає, що він, хоч і «об'єднав усю Україну, замирив її» [69, с. 143], «домігся підтвердження давніх вольностей, а також утвердив нові (щоб не було воевод у Малоросії)» [69, с. 114], але вдався до некоректного, неліцарського змагання з П.Дорошенком, що забезпечило неслухний для Многогрішного тип поведінки козацької старшини з подальшою дистрибуцією гетьмана Многогрішного за межі України.

Несхвально оцінює Г.Грабянка політичну діяльність І.Мазепи. Літописець уважно стежить за тим, як гетьман розправляється з родиною свого попередника – гетьмана І.Самойловича – «гетьманича Григорія», який успішно «воював татар, безвинно скарано на голову, його брата Якова –

заслано в Сибір. Все це, акцентує автор літопису, почасти стало імовірною причиною подальшої загибелі «підступного Мазепи» [69, с. 162].

Бездоганим козацьким лідером бачить літописець фастівського полковника Семена Палія, який очолював «військо вільно охочих, і не тільки не допускав, щоб татари Польщу та Росію воювали і опустошали, але й сам ходив і свої загони послав на села татарські» [69, с. 164]. Коли ж «супроти нього виходили татари, то він мужньо і щасливо ось уже на протязі кільканадцяти років побивав їх, побивав з великою користю для корони польської та для всього християнства, так їх побивав і проганяв, що навіть одного разу щонайголовнішого султана живцем узяв» [69, с. 164-165].

В інтерпретації Г.Грабянки, доля полковника С.Палія є віддзеркаленням геополітичної долі всієї України, з її постійним перебуванням між вогнем і полум'ям: як тільки С.Палій робив крок назустріч одній із зовнішніх супротивних сил, як інша негайно налаштовувалася агресивно: «татари вирішили замиритися з ним і почали обдаровувати багатими дарунками. А ляхи, забувши оті тяжкі спустошення, що їх накоїли татари, забувши тих, завдяки чієму військовому промислу і чією мужністю вони звільнилися від тієї напасті і деякий час в тиші та супокої жили, забулися про все те, і заздрячи своєму визволителю, підступом напали на нього, взяли і в темницю у місто Майброк відіслали. Просидівши там доволі довго, він сів прямо в кайданах на коня, якого зумисне підвели йому, і втік до свого війська» [69, с. 165]. Важливим є те, що С.Палій утікає не додому, а до «свого війська», підтверджуючи цим свій статус військового начальника і воїна. Уже в першому після того бою він «так всипав ляхам, що вони заледве в таборі утрималися. Не зволікаючи, вони замирилися з С.Палієм і понесли ганьбу у свою землю» [69, с. 165].

Г.Грабянка відкрито говорить про причини виключно позитивної оцінки діяльності С.Палія як військового лідера: «маючи приязнь царської величності до польського короля, жив не тужив, владарював над усім Задніпров'ям аж до Дністра та Случі, владарював немов гетьман, проте гетьманом не був. Був

тільки полковником щонайпершим серед усіх полковників у щонайвідважнішим у всіх битвах» [69, с. 165]. Тим більшою, на думку автора літопису, є вина гетьмана І.Мазепи за те, що він «на підмову ляхів почав проти С.Палія замишляти. І після численних образ таки приписав йому зраду, арештував», а потім заслав у Сибір [69, с. 166]. Незважаючи на негативні оцінки І.Мазепи, літописець знову і знову звертається, чим і завершує літопис, до згадок про його неординарні, небувалі вчинки як військового стратега та про його рішучі та зважені кроки як політика. Він був харизматичною особистістю, політиком-патріотом, якого неможливо оцінити однозначно. Отже, за Г.Грабянкою, військовий командувач і політичний лідер України заслуговує на високу оцінку своїми моральними якостями та державними талантами. Найбільше автор літопису звеличує гетьманів Б.Хмельницького та Я.Сомка, полковників І.Поповича та С.Палія. Фактично, оцінка інституту гетьманства у певний історичний період для Г.Грабянки визначається політичною діяльністю гетьмана, що його в цей час очолював.

Бачення народу літописцем так само проливає світло на його політичні позиції. Характеризуючи коріння та витoki українського народу, Г.Грабянка наголошує на обширах земель, котрі посідав цей народ, та його здатності над тими землями владарювати. Головним заняттям було «невтомно лицарської звитяги навчатися» [69, с. 169], працею народ досягав економічних здобутків. На думку автора літопису, народ гартують діяльність, активний чин, а також вони дають йому стійкість і мужність. Козаки, на думку літописця, – особливий суспільний стан: «прославившись у численних битвах, козаки ввійшли в силу і набрали в мужності, привикли до недоїдання, спраги, спеки та до інших незгод просто неба, старші їхні живуть разом із звичайними, і якщо хоч чим скривдять простого, перевершивши своє право, то, так як звичайну сірому, карають на смерть. Злодійство і підступність поміж ними не водиться, а якщо ж трапиться, що хтось візьме путо або канчук, то за це винного вішають на гілці дерева» [69, с. 25].

Життя народу, що тривалий час підпорядковане тяжким військовим випробуванням, формують духовний світ етносу, традиційний стиль його поведінки та загальну вдачу, тобто національний характер: «на озброєнні мають самопали, шаблі, келепи, стріли та списи і користуються всім цим так вправно, що й найвправніший польський гусарин або ж рейтар німецький з ними зрівнятися не можуть. Є кінні та піші, і стільки їх козаків, скільки на Малій Русі люду, і їх зовсім не треба силою збирати, як ото в багатьох чужоземних краях роблять, не треба наймом заманювати; а кине клич старший або полковник який і стільки воїнства збереться, що як трава стане», «і всі вони незмірно хоробрі» [69, с. 25].

За літописцем, географічні обшири території, що є первісною основою України, – «землі, що з одного боку омивалися Білим морем, а з другого прилягали, як свідчить Ботера, до Меофійського озера, що омивало Таврику [69, с. 16]». Літописець бачить велику пасіонарність, тобто відруховість в національному генезисі українського народу: «І спокійно жити не можуть, навіть коли в їхньому краї мир запанує, то своєю волею збираються і йдуть на підмогу іншим народом; заради малої користі велику турботу собі на плечі кладуть і на вутлих, з одного дерева зроблених лодіях дерзають через море пливати. Справами військовими вони настільки славні, що не гнушалися гетьманувати у них навіть люди з славетних сенаторських родин» [69, с. 26]. Важливим у цій характеристиці є чинник свободи вибору народом власної моделі поведінки: «своєю волею збираються» [69, с. 25], що засвідчує осягання цілим народом свободи волі та свободи вибору. У такому портреті народу літописця представлена характеристика українського етносу на конкретному етапі його історичного розвитку.

Характеризуючи всенародне зрушення українців в обороні своїх прав і свобод на чолі з гетьманом Б.Хмельницьким, а також на чолі з тими українськими лідерами, що провадили розпочату Хмельницьким справу, Г.Грабянка стоїть на засадах того, що дуже нечасто війну ведуть відповідно до раніше визначеного плану. Найчастіше сама війна диктує шляхи і засоби

досягнення перемоги залежно від конкретних обставин. Все, чого досяг український народ, він досяг завдяки своїй праці, старанності, колосальним зусиллям. Саме «за славу службу козацьку король польський Жигмонт перший віддав козакам навечно землю біля Дніпра, уверх і вниз за порогами, і наказав, аби, стіною ставши, не пускали наїздів турок і татар» [69, с. 26]. Так само за службу, отже, вимога «стіною стати» була реалізована на ділі: «король Баторій, oprіч давнього старовинного міста складового Чигирин, віддав низовим козакам для пристанища ще й місто Терехтемирів з монастирем, аби вони в ньому зимували, а за службу поклав їм по червінцеві та по кожуху» [69, с. 26].

Спонукою для військових виступів українського народу, його повстань стали посягання на його волю та віру. Зокрема, ініційовані католицькою церквою церковні собори спричинили те, що можновладці почали «чимдуж церкву православну до унії привертати, а на своїх підданих повинності накладати та різними поборами притіняти» [69, с. 30]. Внаслідок цього, підкреслює Г.Грабянка, «благочестиві сини, забачивши цю новоявлену химеру, жажнулися» [69, с. 28]. До радикальних заходів в обороні своїх прав народ вдається після Берестейського собору, коли новоутворена «унія внесла смуту серед православних» і «саме тоді Наливайко першим повстав на поляків» [69, с. 33]. Так народжувалася національно-визвольна війна.

Військовий хист, вміння стояти за себе – такі якості українського народу, зокрема козацтва, що виявляються в екстремальних ситуаціях: «побачивши, що не сила їхня козаків подолати, ляхи хитрістю на мир їх підмовили, знали вороги, чим підмовити: «що волю козакам дадуть і кров'ю платити не будуть» [69, с. 31]. Такою була ціна за козацькі перемоги, за перемоги українського народу у війні. Не може викликати критики довірливість, з якою козаки часто укладали угоди із супротивниками: вони діяли так, чуйно оберігаючи мир, вони шанували кров, якою за нього заплачено, а ще – мудро чинили з огляду на те, що «майбуття потребує обережності» [69, с. 33]. Саме думка про майбуття, як твердить літописець, є

головною причиною воєнних заходів українського народу, бо якби історія нації складалася тільки з минулого і сучасного, то ніхто не обороняв би її в разі нападу. Головною рисою козацтва й усього народу Г.Грабянка називає стійкість, відвагу, винахідливість в екстремальних ситуаціях: «ось-ось ляхи мали вже й артилерію козацьку захопити, та козаки вистояли. Вони повиймали оглоблі з саней і так почали бити татар і ляхів, що трупами шляхти, немов валом, табір свій обклали» [69, с. 99]. Всі риси козацтва, на думку автора літопису, є результатом головної риси – здатності до органічного осягання свободи як визначальної цінності для кожної конкретної особистості та всього народу загалом. Володіти свободою означає можливість реалізувати власну волю, індивідуальне та національне «Я».

При такому сприйнятті свободи як визначальної цінності козаки незалежні у своїх вчинках, здатні провадити власну політику. Саме тому вони і непіддатливі для похвали: «навіщо козакам ота похвала, якщо вони своєї свободи ні у кого не просили, і ні золотом, ані упаданням при дворі, ані лукавством не здобули, а здобували мужністю та відвагою» [69, с. 117]. Коли український народ досягав певних здобутків і перемог, то лише «кров'ю та мужністю» [69, с.118], внаслідок чого встановлювали політичну справедливість.

Г.Грабянка не схильний до ідеалізації народу. Аналізуючи його позиції, він бачить у ньому й негативні риси. Так, за несправедного, несприятливого для України гетьманування І.Брюховецького здійснюється в народі така хвиля, втілена у запорозькому козацтві, що нездатна осягнути цю несправедність і несправедливість. Власне, цю хвилю до життя викликав сам гетьман: «все знатне козацтво зобов'язав, щоб воно роздало запорізькій піхоті шуби та жупани. А провіант та фураж у кого прийдеться брали самі, іноді й надміру. Потім призначив своїх полковників, дав їм по сотні запорожців, розіслав їх на постій і наказав добре годувати. На постої вони таке лихо витворяли, що можна було подумати, ніби то не гетьман їх туди поставив, а якийсь спраглий людської крові тиран.» [69, с. 129].

Гетьман П.Дорошенко отримав значний кредит довіри з боку всього українського народу тому, що виступив на оборону його прав і свобод, у нехтуванні якими звинувачував Брюховецького, який «по всіх містах віддав вільний народ воєводам на поталу. Чого це народ, – запитував Дорошенко у свого політичного опонента, – що недавно звільнився з шляхетського полону, звільнився дерзновенно і мужньо, з великими кровопролиттям, чого цей народ має платити данину з усякого промислу і гнути спину на воєвод, тоді як ні гетьман, ні полковники, ані козацькі начальники до вільностей люду не мають ніякого діла? Такого нашому народу ще не доводилося переживати!» [69, с. 137]. Це не означає, що рівень мислення гетьмана виходить за межі його доби. П.Дорошенко був людиною свого часу, він мав на увазі не станова, класову боротьбу, а те, «які б монархи не владарювали, завжди на Малій Русі старшина була своя» [69, с. 137]. П.Дорошенко дбає про питомі інтереси українського етносу.

Народ в інтерпретації Г.Грабянки постає загалом в образі козацтва. Роль народу більшою мірою виконавча, ніж дорадча. Літописець залишає за майбутніми істориками та політологами працю над визначенням ролі народу у творенні історичних подій відповідно до нової епохи.

Важливе значення має для Г.Грабянки захист інтересів православної віри. Причину нашестя ворога в Україні він бачить у нехтуванні Божими заповідями. Важливо, що велич України та велич наявних у ній храмів Божих здобувається на ототожнення – як духовні цінності, явища найбільшої досконалості за їх значенням для історичного буття народу. Обстоювання православ'я у час, коли окремі представники козацької старшини «починали чимдуж церкву православну до унії привертати» [69, с. 30], коли, як наголошує літописець, «різні літописці вважають, що причиною воєн козацьких був Берестейський собор, бо саме після нього новоутворена унія внесла смуту серед православних» [69, с. 33]. Особливою історичною заслугою широких верств українського народу, зокрема козацтва,

визначається саме обстоювання православної віри як основи духовного буття нації.

Літописець акцентує, що після численних перемог у визвольній війні українського народу під проводом Б.Хмельницького тріумф козацтва на чолі з гетьманом відбувається у Києві, а визвольна місія козацтва увиразнюється, коли козацтво і старшина, «забачивши велич храмів Божих та монастирів сплюндрованою та спустошеною, стали ниць і слізю поклонилися рідній землі» [69, с. 52]. Подальший тріумф гетьмана Б.Хмельницького виражений, на думку літописця, у тому, що поряд із привітаннями від «послів багатьох королівств, численних державних діячів, величав його й простий народ, називав новим рятівником всієї Русі та православ'я» [69, с. 52–53]. А оцінка народу є найвищою для гетьмана.

Відомо, що козакам під час військових подій часто доводилося надавати перевагу в якості соратників саме одновірцям: «добре відчуваючи все це, Хмельницький задумав дати відсіч ляхам та татарам, і як син православ'я відразу ж потай відрядив посланців до монарха-одновірця» [69, с. 66]. Літописець переконаний у тому, що військові та церковні справи на певному етапі української історії тісно взаємодіють. Важливою підставою для цього є православна налаштованість віри військового командувача. Так, гетьман Б.Хмельницький «забезпечив собі тили та фланги (у турків – прихильність, у волохів – сватовство, у Москви – спільною вірою)» [69, с. 69].

Відповідно до світоглядних позицій Г.Грабянки, Божа воля є чинником військових і політичних подій: «Господь, дбаючи, щоб не всі козаки погинули, вніс різнобій у їхню (польських сенаторів на чолі з гетьманом Вишневецьким – М.Г.) раду» [69, с. 79]. Характеристика персонажів історії Г.Грабянкою є загалом статичною, особливе значення має акцентування уваги на набожності та сповіданні віри певним персонажем: «київський воєвода Адам Кисіль, чоловік благочестивий і великий поборник греко-руської віри. Він був приємний у мові, і здавна прихильний до України, походив з давнього і славного роду Святолда, який року 1128 був гетьманом на Русі» [69, с. 89].

Тверда позиція козацтва в обстоюванні православ'я, послідовність у цьому військової козацької старшини – ось те, що забезпечує монолітність нації та її переможне шестя за нелегких історичних випробувань. Такою є позиція Г.Грабянки.

На підставі проведеного аналізу у другому розділі, можна підсумувати, що політичні відносини у козацьких літописах доби Гетьманщини повною мірою відображені у літописах Самовидця та Г.Грабянки. Так, у першого відносини представлені у системі «гетьман – козацька старшина – козацтво». У контексті цих відносин формулюється політична позиція як самого Самовидця, так й ідеологія Козацької держави того часу. Автор формує власну концепцію правителя, ідеальним прикладом якого вважає Б.Хмельницького. Відповідно до цього, Самовидець завжди позитивно оцінює його внутрішню і зовнішню діяльність, зокрема акцентує увагу на тому, що гетьман став на чолі не локального змагання, а масштабного, котре мало значний резонанс у всій тогочасній Європі. Таким чином національно-визвольна війна під проводом Б.Хмельницького набуває широкого міжнародного резонансу.

Загалом домінуючі політичні ідеї літопису Самовидця відображаються у контексті аналізу ним політичних взаємин. Самовидець виступає прихильником автономного статусу України, він порівнює і фактично протиставляє два варіанти протекторату: російський та польський. Шляхом аналізу низки історичних подій та уроків українського державотворення літописець утверджує ідею про необхідність російського протектора для Козацької держави.

Самовидець виступає послідовним критиком гетьманських і старшинських змагань за владу, вважаючи це фактором дестабілізації ситуації у державі. На його думку, право на владу повинно здобуватися через заслуги перед народом і державою. Самовидець стоїть на тому, що головною умовою політичної стабільності, утвердження та збереження автономного статусу для Козацької держави є мирне існування різних суспільних станів, зокрема

гетьмана, козацької старшини та простого народу. Концепція правителя і народу Самовидця ґрунтується на ідеях демократизму та заперечення тоталітаризму.

Для Г.Грабянки головним завданням є дати політичний аналіз феномену Хмельниччини. Для цього він детально зупиняється на інтерпретації суті його основного політико-правового інституту – гетьманату. Г.Грабянка є послідовним прихильником автономного статусу України під протекторатом іншої держави, зокрема Росії. Він представляє власний метод обґрунтування необхідності автономного статусу України під протекторатом саме Москви, ґрунтуючись на історіологічному підході.

Г.Грабянка дав власну політичну оцінку Хмельниччини шляхом представлення системи політичних позицій і державного мислення гетьмана. На думку автора літопису, Б.Хмельницький був творцем Козацької держави зі статусом автономії під протекторатом іншої держави. У літописі подано етапи розвитку політичної концепції гетьмана. Спочатку творена Б.Хмельницьким державна структура ґрунтувалася на правовому статусі Речі Посполитої та козацькому звичаєвому праві. Б.Хмельницький виступав послідовним захисником прав світської гілки влади, тобто козаків і шляхти, та церковної – духовенства, перш за все православного. На першому етапі розвитку політичної концепції гетьмана творена ним державна структура значною мірою спиралася на правовий статут Речі Посполитої та козацьке звичаєве право. Б.Хмельницький у ряді підписаних ним договорів дбав про забезпечення прав світської гілки влади, тобто козаків, та церковної – духовенства, перш за все православного. Також відстоював інтереси української шляхти, всього українського народу. Саме відстоювання цих прав і вольностей стало причиною очолюваної ним національно-визвольної війни. Орієнтація на Москву, на думку автора літопису, є визначальною у політичній концепції гетьмана. Г.Грабянка оминає результати Віленського миру, що засвідчив ненадійність московського союзника, його небажання визнати Козацьку державу. Після того Б.Хмельницький почав шукати шляхи союзу з

іншим потенційним протектором – шведським королем. Але й це не знаходить відображення у літописі, що характеризує його автора як переконаного прихильника російського протекторату над Україною. У літописі Г.Грабянки відображено власне бачення ним інституту гетьманства, а також представлено політичну оцінку діяльності інших гетьманів, інших видатних постатей, котрі сприяли стабільності держави, дбали про її монолітність та єдність.

РОЗДІЛ III

ІДЕЯ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ У ПОЛІТИЧНІЙ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ С.ВЕЛИЧКА

3.1. Інтерпретація політичних ідей українських гетьманів С.Величком

Політична оцінка діяльності українських гетьманів, аналіз їх позицій щодо розбудови Козацької держави, погляди на інститут гетьманства і стосунки з іншими державами є тими критеріями, у світлі яких найповніше відображається аналіз Самійлом Величком доби козацької державності. Висвітлення цих поглядів мислителя представлено у його літописі.

Загалом історія інституту гетьманства в інтерпретації С.Величка безпосередньо пов'язана з постатями тих гетьманів, котрі у певні історичні періоди стояли на чолі Козацької держави. Історія гетьманських правлінь – це історія інституту гетьманства і Козацької держави, а також України загалом у баченні автора літопису. С.Величко розпочинає цю історію з постаті Петра Конашевича-Сагайдачного. Мислитель наголошує на його шляхетському походженні, а також тому, що він був істинний син «православного греко-руського сповідання». Це свідчить про те, що для автора літопису відстоювання гетьманом прав православної релігії є важливою характеристикою його як політичного діяча. П.Сагайдачний, як пише С.Величко, мав добру освіту, тому і став мудрим державником. Літописець аналізує політичні справи гетьмана, а також підтримку ним шкіл, монастирів, шпиталів. Наголошує, що його шанували і з ним рахувалися навіть польські королі, тому присилали йому багаті дарунки, визнаючи його незаперечні чесноти, силу, авторитет. Для підтвердження такої оцінки постаті П.Конашевича-Сагайдачного автор літопису подає низку його сповідальних

листів та листів-заповітів. Фактично, на думку, С.Величка, П.Конашевич-Сагайдачний – єдиний гетьман, котрий може силою свого державницького авторитету дорівнятися, навіть, до Б.Хмельницького, образ котрого є ідеалом, на котрий мають рівнятися всі послідовники.

Говорячи про постать гетьмана П.Сагайдачного, С.Величко дискутує з польським істориком С.Твардовським, котрий негативно оцінював діяльність українського козацтва. Тут же автор літопису подає свої роздуми про джерела і витoki Руїни. Він вважає, що занепад України розпочався через непередбачливі, часто злочинні та легковажні дії послідовників П.Сагайдачного і Б.Хмельницького. Саме внутрішні протистояння стали головною причиною Руїни, а вже потім свою роль зіграли зовнішні чинники. Зовнішні вороги скористалися з внутрішніх суперечностей в Україні, тому змогли підірвати її державницьку силу.

Отже, в інтерпретації С.Величка гетьман П.Конашевич-Сагайдачний є фундатором державницької традиції та інституту гетьманства. Його особлива заслуга полягає у тому, що він зміг перетворити стихійне козацьке військо у регулярне військове угруповання. Важливою заслугою гетьмана був також категоричний виступ проти унії. Складовою його політики було проголошення ідеї про те, що Русь-Україна повинна триматися прадавньої православної віри.

Гідним продовжувачем справи П.Конашевича-Сагайдачного, на думку С.Величка, був гетьман Б.Хмельницький. В оцінці автора літопису він є найбільш яскравим і послідовним речником української національної ідеї, втіленням ідеального правителя. С.Величко прагне дати об'єктивну оцінку постаті Б.Хмельницького, посилаючись на колосальну низку джерел. Слід визнати, що ця об'єктивність є умовною, оскільки літописець писав свій літопис фактично для того, аби актуалізувати ідеї гетьмана, тому його постать задалегідь мислилася не лише як центральна, а й як найбільш позитивна серед пантеону козацьких лідерів. Документальні свідчення, зокрема листи, універсали, угоди тощо використовуються С.Величком для того, щоб факти,

представлені ним у літописі, а головне – його оцінки та думки були більш переконливими. Крім того, вони покликані пояснити головні ідеї вчинків Б.Хмельницького, підтвердити їх доцільність і правомірність. Особливо цікавим є листування військової влади в Україні із Запоріжжям. С.Величко виходить із того, що Б.Хмельницький, а потім і його послідовники, повинні були постійно давати звіт українському народу про всі свої найважливіші вчинки. Зокрема, такий звіт мають давати козацтву, котре автор літопису вважає рушійною силою всіх національно-визвольних змагань в Україні. З цього листування бачимо, що С.Величко намагається вказати на особливо важливе значення Запоріжжя в історії Малоросії, а також на те, що воно мало право говорити не лише від імені Війська Запорізького, а й від імені всього народу й Козацької держави.

С.Величко, прагнучи актуалізувати політичну концепцію Б.Хмельницького у свій час, не критикує вчинків гетьмана Б.Хмельницького безпосередньо. Якщо автор літопису критично оцінює якісь дії гетьмана, то говорить про це не від себе, а через листи запорожців. Наприклад, бачимо у літописі нарікання запорожців на гетьманову поспішність чи легковажність у ситуаціях, коли він мав виявити мудрість і далекоглядність. Так, у листі від 1654 року козаки застерігають і просять Хмельницького ще і ще раз зважити всі «за» і «проти», дають йому свою «військову раду» при підписанні пакту з російським царем. Мовляв, як буде підписувати пакт, гетьман повинен добре дивитися, аби не було там чогось такого, що могло б зашкодити Україні, її прадавнім правам і вольностям. Незважаючи на прихильність до політичних позицій гетьмана, С.Величко водночас розкриває і багато суперечливих моментів у його діяльності. Загалом літописець дає позитивний аналіз військової діяльності гетьмана, його державної стратегії й тактики. Прихильники Б.Хмельницького головним політичним здобутком гетьмана називали звільнення ним української землі від іноземного (польського) іга та створення української держави, а також те, що він зумів об'єднати націю, що було дуже важливим чинником у процесі утворення Козацької держави.

Другим здобутком Б.Хмельницького як політичного називали те, що він підписав союз із Росією. В інтерпретації С.Величка бачимо синтез цих двох підходів. Але більшою мірою оцінка постаті Б.Хмельницького є упередженою, оскільки С.Величко, знаючи і про негативні оцінки постаті гетьмана, замовчує це.

Аналізуючи становлення Б.Хмельницького як політичного діяча, С.Величко пише, що «він був освічений і серед реєстрових козаків знаменитий, а в боях проти бусурманів особливо відзначився. ... Хмельницький завше виявляв польському королеві й Речі Посполитій значні, достойні нагороди, прислуги й вислуги і мав за це від короля Жигмунда і від сина його принца Владислава, а також від Речі Посполитої надані йому і ствержені вічним королівським привілеєм ґрунти й землі в Суботові Чигиринського повіту» [17, с. 34–35]. Тобто, перш за все літописець наголошує на шляхетності майбутнього гетьмана, його законослухняності та праві володіння вказаними землями. С.Величко недаремно наголошує, що Б.Хмельницький був реєстровим козаком, бо саме реєстрові козаки були рушійною силою творення козацької автономії. Слід погодитися з думкою сучасної дослідниці Н.Яковенко про те, що саме козацтво підхоплює гасло української державності, яке за логікою мало б найпряміше відповідати інтересам шляхти. Шляхта підхопила його і почала втілювати пізніше, «але діяла вона в цій новій для себе якості уже не в ролі родової знаті, а в ролі старшинсько-козацької еліти, народженої зі сплаву козацьких ватажків – простолюдинів енергійного аристократичного елемента» [132, с. 270]. Також С.Величко наголошує особливо на походженні Б.Хмельницького як «вольної та значної шляхти руської сина», відносячи гетьмана до старшинсько-козацької еліти. Отже, майбутній гетьман виступає представником перш за все козацької еліти, а ставши її лідером стає репрезентантом і захисником інтересів усього козацтва й українського народу.

С.Величко з'ясовує причини національно-визвольної війни під проводом Б.Хмельницького. Це – «315 років польського гніту над Руссю й козаками»

[17, с. 40]. Конфлікт Б.Хмельницького з Чаплинським трактується літописцем як приклад протистояння української шляхти польському гніту. Вчинок Б.Хмельницького щодо Барабаша цілком виправдовується С.Величком, бо Барабаш прихованням документу, підписаного польським королем про права козацтва, чинив усупереч інтересам Козацької держави. Крім того, Барабаш хотів стати гетьманом, тому чекав слухної миті, аби використати цей документ у досягненні вищої влади. Б.Хмельницький захоплює цей документ, що викликало гнів і настороженість з боку Польщі, для того, аби захистити права козацтва. С.Величко обурюється тим, що польська влада вчинила низку заходів, спрямованих на те, аби запобігти виступам українського народу, посиливши гніт проти нього. Літописець розвиває думку про те, що кожен народ має право на власний розвиток і державність. Він зазначає: «Подивіться-но, вільні навколишні всяких племен і мов народи, яку тоді зробив був наругу понад Боже і природне право вільному шляхетному, савроматійському, козако-руському, здавна відвагою й мужніми ратоборськими ділами не лише у своїй Європі, але у далеких азіатських країнах прославленому народові інший, теж савроматійський народ – польський що завжди був братом цим скіфам і козакам! ...Отож хоча й затулили тоді поляки вуста малоросіянам, щоб вони не говорили нічого поміж себе, але завдяки тому відчинили двері гнівові, що ховався у їхніх серцях. Бо всемогутній Бог ... побачив польські гонори і пригнічення рабів своїх, малоросіян, – так гнітили колись ізраїльський люд єгиптяни. Бог послав їм, як Мойсея, людину на ймення Богдан Хмельницький, і дав йому підставу й розум визволити від такої тяжкої кормиги людської вільний малоросійський народ і віднайти йому сподівану свободу.» [17, с. 46].

С.Величко аналізує перші кроки Б.Хмельницького на дипломатичному терені. Здійснивши візит до кримського хана, він зумів схилити його на свій бік, а, повернувшись, повідомив козакам, що «за збитки та гніт, які терплять козаки й уся Мала Росія, проти поляків починається війна. ... Почувши це, все Запорозьке військо одностайно й одногolosно назвало Б.Хмельницького своїм

гетьманом» [17, с. 59]. Літописець аналізує численні битви Б.Хмельницького, аби підкреслити його талант військового тактика і стратега. Причини війни в інтерпретації самого гетьмана подано в «Універсалі Хмельницького, посланому в усю малоросійську Україну, що лежить обіруч Дніпра, а також у далекі руські міста». Бачимо, що Б.Хмельницький тепер подається С.Величком не лише як лідер козацтва, а й правитель усієї України, діяч загальнонаціонального масштабу. Він закликає народ підтримати козацтво під Білою Церквою. І народ йде назустріч цьому заклику. Політика Б.Хмельницького аналізується літописцем як політика правителя, котрий веде не загарбницьку війну, а визвольну, керуючись національними інтересами.

Головним для автора літопису є довести фактами та аргументами правильність вибору Б.Хмельницького на користь російського царя. Він подає документ від царя, який він, на бажання Б.Хмельницького, послав до польського короля. У цьому документі відстоюються права українського народу: «1) Щоб переступ і вину його (Хмельницького) відпустив і не чинив опісля ніякої йому вини; 2) щоб остаточно зніс унію з православного руського народу, який живе в Речі Посполитій» [17, с. 117]. Рух до союзу з московським царем супроводжувався розривом Б.Хмельницького із кримським ханом. Літописець наголошує на вболіваннях гетьмана через розруху, котру хан вчинив Україні. У листі гетьмана до запорожців на Січ говориться про його намір увійти під протекцію московського царя. Тут підкреслюється, що «ми розкручували махину війни з поляками не без вашої, брати наші, волі й ради, отож і це не менше діло про згадану московську протекцію не хочемо чинити без вас» [17, с. 132]. Цим С.Величко наголошує на демократизмі гетьмана, котрий рахується з думкою запорожців і не хоче приймати важливих рішень без його згоди. Суть відповіді запорожців полягала в тому, що вже не буде дружби з Польщею, тому вони не радять гетьману шукати миру з поляками і наголошують, що «признаємо за слухний ваш задум удатися й бути з усім народом малоросійським, що живе обіруч

Дніпра, під протекцію великодержавного і пресвітлого російського монарха» [17, с. 134].

Формування союзу Б.Хмельницького з російським царем С.Величко показує на документах. Так, у «Першій монаршій грамоті, виданій Б.Хмельницькому з генеральною старшиною, з полковниками і всім Запорозьким військом» говориться про підтвердження «колишніх їхніх прав та вольностей військових, які віддавна були при князях руських і при королях польських, зокрема те, щоб самі судили і мали свої вольності в добрах і судах...» [17, с. 141]. Щодо посади гетьмана, то тут наголошується: «А коли станеться, що через Божий суд трапиться гетьманові смерть, то щоб нам, великому государеві, дозволити Запорозькому війську за колишнім стародавнім звичаєм обирати поміж себе гетьмана самостійно, а кого оберуть, про те оголошувати нам, великому государеві» [17, с. 141]. Говориться і про залежність міжнародної політики Козацької держави від російського царя. С.Величко не коментує ці пункти, але подає їх як такі, що є позитивними для розвитку України. У «Другій царській жалуваній універсальній грамоті суддям, городничих і всій взагалі малоросійській шляхті, в якій стверджено їхні права й вольності» наголошується, що «ні в чому не порушувати їхні шляхетські вольності і дозволяємо їм вибирати поміж самостійно і старших собі на суддівські, земські та міські уряди, і володіти своїми маєтностями, і судитися їм поміж себе за своїми колишніми правами й привілеями у шляхетських вольностях» [17, 143].

Б.Хмельницький, отримавши ці документи від царя, відіслав на Запорозьку Січ списки цих двох жалуваних грамот для всього війська та малоруського народу, аби вони знали їх зміст. Так, С.Величко вкотре наголошує на демократизмі гетьмана, тому що він рахується з думкою козаків і народу, його політика є відкритою, публічною, а не кулуарною, прихованою. Письмова відповідь запорожців, що прочитали ці грамоти і «вседушно пораділи, що він, пресвітлий і самодержавний великий государ і православний наш монарх, зволив ... обдарувати нас, своїх слуг і справдешніх синів східної

православної церкви, не зневажив вашого гетьманського прохання, а зволив закріпити й підтвердити своїми превисокими монаршими привілеями наші, війська Запорозького й народу малоросійського, стародавні права та вольності» [17, с. 145], свідчить про повну підтримку козацтвом вибору гетьмана.

Автор літопису наголошує на стійкості Б.Хмельницького у відстоюванні своїх позицій навіть у найскладніших ситуаціях. Так, коли кримський хан увійшов у союз із Річчю Посполитою, він наполягав, аби гетьман відновив союз із польським королем на таких умовах: «1. Щоб Хмельницький зразу ж відступився від Москви і пішов з усім козацьким військом і з ним, ханом, на неї, видавши спершу старшину та інших московських офіцерів. 2. Щоб, приєднавшись до польського короля, не знав уперед від нього ніякого пана. 3. Щоб дозволив і допоміг прийти на Україну вигнаній із неї шляхті. 4. Щоб Хмельницький не мав більше десяти тисяч реєстрових козаків» [17, с. 157]. Гетьман категорично відкидає цю пропозицію. Він приймає бій та отримує перемогу.

Завершальним акордом в аналізі постаті Б.Хмельницького С.Величком є «Промова на погребі гетьмана військ Запорозьких, виголошена його старим секретарем Самуїлом Зоркою в Суботіві у серпні 1657 року». Літописець називає Б.Хмельницького гетьманом «славного всього Запорозького війська і цілої козако-руської України» [17, с. 209]. Пише про нього як про талановитого державного діяча, політичного стратега і військового тактика: «Помер, полишивши по собі немертну славу, той добрий вождь наш, дякуючи голові якого не тільки ми, його підручні, але й уся Малої Русі Річ Посполита могла жити довгі літа при щасливих успіхах. Помер той, кому із вашою милістю панством всюди допомагала всемогутня рука Божа стояти при своїй правді за вольність та свої старожитні права проти братів, але разом із тим ворогів наших – польських савроматів. ... Помер, зрештою, той, завдяки справі якого могли сподіватися ніколи не вмирати оживлені старожитні права й вольності українські та цілого Запорозького війська.» [17, с. 209]. Отже,

С.Величко дає виключно позитивну оцінку політичної діяльності гетьмана Б.Хмельницького. Повна підтримка його союзу з Москвою свідчить про проросійські позиції літописця.

Історик В.Шевчук твердить, що козацькі літописи не були пам'ятками індивідуального суспільного мислення, а творилися як джерела, котрі відображали суспільно-політичні позиції певної верстви, у даному випадку представляли погляди діячів проросійського спрямування. Тому мушили писати відповідно до офіційних позицій тогочасної Козацької держави. Ці обставини призвели до того, що сформувався негативний міф про І.Виговського, котрий утверджувався російською та залежною від неї українською історіографією. Ця традиція «існувала аж по кінець ХІХ століття, і тільки в кінці його й початках століття ХХ-го на гетьмана стали дивитися об'єктивно, зважаючи на його дії й коло його справдешнього політичного думання; згодом же, коли встановилася так звана радянська історіографія, вона знову повернулася до оцінок проімперських» [122, с. 32]. Слід наголосити, що з тезою В.Шевчука про відсутність індивідуального думання у козацьких літописах можна дискутувати. Вона втрачає правомірність, якщо взяти до уваги те, що С.Величко не знав багатьох фактів про діяльність І.Виговського, П.Дорошенка, І.Мазепи, бо він прагне навести максимум фактів та осмислити їх. Також літописець дуже часто висловлює власні міркування з ряду проблем.

Починаючи аналіз політичної діяльності І.Виговського, С.Величко акцентує на тому, що він був «єдиного духу з поляками» [17, с. 116], відразу наголошуючи на пропольських позиціях гетьмана. Здобуття влади гетьманом також подає у критичному світлі, говорячи, що «здобути цей гонор (тобто гетьманську булаву – М.Г.) таємно старався Виговський, отож найбільше він і радив учинити постановлення гетьмана (до чого штовхала його і власна на той час потреба), щоб підупала Україна не була сиротою без свого власного господаря. Допомагали Виговському у тому вибранні на гетьманство ... лядські послы, які надихнули своїм духом Виговського на відступництво від

російського союзу.» [17, с. 217]. С.Величко говорить, що І.Виговський посилав посла до Москви з проханням прислати йому військові клейноди та затвердити його на посаді гетьмана. Тобто, цей політичний діяч прагнув бути під протекторатом двох держав – Польщі та Росії, хоч насправді, як вважає С.Величко, був пропольського духу, а Росії боявся.

Підписання Гадяцьких пактів 1658 року І.Виговським С.Величко розцінює як зраду російському цареві, що принесло Україні біди та розорення. Наводячи перший пункт пактів: «Найпередніше знести унію й надалі терпіти як римську, так і грецьку релігію» [17, с. 232], С.Величко дає власний коментар до нього: «Це можна розуміти так. Коли кажуть знести унію – це явно значить відкинути, знищити унію, щоб вона не стояла поміж руським і польським народом і не поширювалася поміж греко-руською та римською релігією. А ще кажемо ми: чому це так? Відповідаю: через те, що коли буде лише дві релігії, греко-руська та римська, то як із римської у греко-руську, так і з греко-руської в римську мало хто, а радше ніхто не захоче хилитися. А коли поміж цими двома регаліями ... стоятиме посередині унія, то через це православним може бути вчинена немала ураза, оскільки багато хто з православних, які живуть під владою польських римлян, заради достоїнств, гонорів та інших тимчасових цьогосвітніх марнотностей захотіли б (як багато хто уже зробив) відхилитися від батьківського греко-руського благочестя і стати схизматиками-уніатами. Коли ж кажуть, щоб терпіти надалі як римську, так і грецьку релігію, то це треба розуміти, що поляки при римській, а Русь при грецькій вірі несхитно мають лишатися без жодного посередництва унії» [17, с. 232—233]. Загальна оцінка Гадяцьких пактів С.Величком є такою: «постановляли на Україні Річ Посполиту.» [17, с. 234]. С.Величко наводить лист, в якому запорожці висловлюють догану І.Виговському за його зраду. Мовляв, гетьман відійшов від політичної традиції Б.Хмельницького, віддав Україну під владу Польщі, тому почалися на Україні заколоти і розорення. Отже, негативна оцінка С.Величком політичної діяльності гетьмана

І.Виговського зумовлена тим, що він стояв на позиціях пропольських, а літописець був послідовним прихильником союзу з Москвою.

Аналізуючи політичну діяльність Юрія Хмельницького, С.Величко прагне дати вичерпну інформацію про нього, детально описує та коментує всі його дії та вчинки, особливо прояви злості, жорстокості, нерозважливості, що шкодить діяльності гетьмана. Історик Д.Багалій писав, що «С.Величко характеризує негативно за його пиху, викликану князівським титулом, за вбивство невинних – за єдине супротивне слово звелів він розстріляти Брацлавського полковника Коваленка. Але й сам він загинув лихою смертю – його було забито за те, що звелів зняти шкуру з однієї жирівки» [6, с. 73]. С.Величко наводить «Статті, або Переяславські конституції, дані при обранні на гетьманство Юрія Хмельницького всьому Запорозькому війську від великого государя царя всеросійського» 1659 року. Літописець подає 19 статей. У першій «Про вольності, згідно давніх прав Запорозького війська» наголошується, що ці вольності зберігаються відповідно до угод Богданових. У другій «Про магістрати й міських урядників» йдеться про необхідність обирати магістратів та урядників зі своїх, тобто українських, людей. Четверта стаття стосується обрання гетьмана. Тут говориться: «коли трапиться, що з Божої волі гетьман, бува, помре, то його царська величність звелить Запорозькому війську обирати гетьмана поміж себе самим, а обравши, звіщати про те його царську величність» [17, с. 267]. Як бачимо, процес обрання гетьмана ще не ставиться у залежність від російського царя. Стаття восьма «Про духовні й мирські права» проголошує, «щоб його царська величність ударував тим, що велів ні в чому не порушувати прав, наданих з віків від князів і королів, як духовним, так і мирським людям» [17, с. 268]. Як бачимо, на початку гетьманування Ю.Хмельницького російський уряд ще дотримувався тих прав і вольностей, котрих досяг Б.Хмельницький.

Вже інший політичний статус Козацької держави щодо Російської імперії бачимо у наступному документі, котрий подає С.Величко, – «Нові статті, які за указом великого государя царя і великого князя Олексій

Михайловича ... постановлені були над колишні статті». Представлені тут 19 статей засвідчують процес узалежнення Козацької держави від московського царя. Так стаття перша проголошує те, що козацьке військо завжди повинне бути готовим до війни за указом царя. У статті третій «Про гетьманську вірність щодо царської величності» наголошується: «Гетьманові бути вірним і навіки невідступним і не зваблюватися ніякими лядськими оманками. Також не вірити ніяким вимовам про Московську державу» [17, с. 271]. Відтепер в усіх головних українських містах ставляться російські воєводи. А в статті сьомій «Про вибрання гетьмана й полковників» говориться: «Коли гетьман буде встановлений на гетьманування за указом його царської величності і за вибранням усього війська, а тоді вчинити якийсь переступ, то без указу його царської величності самим гетьмана не змінювати. ... Так само гетьман не повинен відставляти тих полковників без ради» [17, с. 272]. Фактично йдеться про повну підконтрольність гетьманської влади російському царю. У вісімнадцятій статті «Про тих, які не вчинять присяги його царській величності» говориться про необхідність карати таких людей на смерть» [17, с. 275]. С.Величко лише констатує положення цього договору Ю.Хмельницького з російським царем, не даючи жодних власних коментарів. Про те, що автор літопису не був прихильником повного підпорядкування Козацької держави Москві свідчить його досить критична оцінка політичної позиції гетьмана. С.Величко критично говорить про арешт Ю.Хмельницького та його ув'язнення в Марієнбурзькій фортеці, про постриг у ченці під іменем Гедеон, наречення з волі царя князем назарійським, друге проголошення гетьманом 1685 року і смерть.

Величко стверджує, що головна помилка Ю.Хмельницького, а відповідно, й причина усіх його нещасть як політичного діяча, полягала в послідовному нехтуванні думкою козацької старшини, тому, що він не рахувався з нею. Загострюючи конфлікт із Яковом Сомком, Юрій «прибирається в Чигирині з військом на нього, Сомка, – свого дядька. Бачачи це, старі заслужені тогочасні полковники (мали вони жаль і на недавно минуле

чварне людське кровопролиття) переконували Хмельниченка покинути той намір. Вони цілком відмовлялися йти за ним у тій його неправоті» [18, с. 19]. Старшина робила це тому, аби запобігти боротьбі за владу, через яку занепадала Козацька держава. Але Ю.Хмельницький нехтує порадою старшини цілком безкомпромісно, тому старшина сприйняла це як виклик собі. У цьому контексті С. Величко піднімає проблему істинних і фальшивих цінностей у політиці: гетьман Хмельниченко, який ту «раду занехаяв і тих полковників відкинув (хоч і не зовсім) від своєї ласки і від їхніх урядів» [18, с. 20]. За це називається літописцем «молодоумним». Крім того, він «настановив натомість собі інших полковників, легкодумних, які зволили піти за його легковажною волею» [18, с. 20]. Для козацької старшини такий вчинок гетьмана є не лише викликом їй, а й викликом інтересам Козацької держави. З огляду на це проблема переводиться у політичну площину: «старі полковники прогнівилися на Хмельниченка і, таємно сконфедерувавшись, написали в Січ до всього низового Запорозького війська свій просторий лист, висловлюючи в ньому всі криві дії й наміри, що їх хотів здійснити Хмельниченко. Вони щиро просили в тому їхньої здорової запорозької поради, щоб якимось відвернули від марнотних владолюбців занепаду вітчизну» [18, с. 20].

Фактично, характеризуючи постать Ю.Хмельницького, С.Величко дотримується однолінійності, одновимірності в оцінці його політичної діяльності. Всі вчинки гетьмана виходять із негативу і зла. Він «численними війська» не командує, а «волочиться» з ними, а, говорячи про шал гніву Ю.Хмельницького, літописець пише: «розгортає хоругви своєї несамовитості» [18, с. 17]. С.Величко не підносить того, що Ю.Хмельницькому вдалося упокорити непокірних, бо це несправедне впокорення. Щодо цього С.Величко пише: «над непокірними беззаконно торжествує» [18, с. 17]. Чим значимішою стає географія діяльності гетьмана, тим поглиблюється негативна оцінка його діяльності літописцем: «заволікся він був аж за Ромен, місто Лубенського полку, на московське пограниччя. Однак нічого бажаного собі не здобув, тільки посіяв розор та кровопролиття серед українського люду» [18, с. 17]. На

думку С.Величка, вчинки гетьмана у цьому випадку зумовлені не обставинами, не політичною ситуацією, а поганою вдачею гетьмана, котрий, нехтуючи можливістю вибору на користь добра, робить зло.

За правління гетьмана Івана Брюховецького почався період Руїни в Україні. З приводу цього вітчизняний дослідник А.Яковлів зазначав, що «доба в історії України, що почалася за гетьманства І.Брюховецького, носить зловіщу назву «Руїни», яку можна прикласти не лише до історичних подій, що мали місце на Україні, а також і до державно-правного становища Української держави та її правних відносин до Москви» [133, с. 81]. Але аналіз С.Величком політичних позицій Брюховецького суперечить цьому. У літописі гетьманування Брюховецького подається вже як Руїна не на початку, а самому своєму розвитку. В.Шевчук назвав Брюховецького «людиною без самостійного політичного мислення» [120, с. 44]. Але С.Величко подає його в іншому політичному ракурсі. Значення літопису С.Величка полягає і в тому, що він єдиний із літописців, хто описав Глухівську битву. Якщо Самовидець і Г.Грабянка давали суто негативні оцінки діяльності Брюховецького, то у Величка вони неоднозначні, часто протилежні. Д.Багалій писав, що «до Брюховецького ставиться С.Величко теж негативно... Він гостро виступає проти Брюховецького за те, що той зрадив московського царя, але він разом з усім тодішнім українським суспільством був і проти присилки московських воєвод на Україну і зве їх не без сарказму «нелюдськими інспекторами» над самим Брюховецьким. Мабуть, він згадував собі, що цих інспекторів закликав та згодився на їх приїзд на свою голову сам Брюховецький, що сам же потім вижав таємне розпорядження повигоняти їх з українських міст. Совісливому Величкові не до серця була така двоєдушна політика Брюховецького щодо Москви і убивство воєвод, отож він прихильно ставиться до тих розумних людей (м.Полтава), котрі висилали їх з свого міста, не вчинивши над ними ніякого насильства» [6, с. 73–74].

Загалом концепція особистості Брюховецького у С.Величка складна й неоднозначна. Власне, «сам Величко унеможливорює однозначний вимір його

власної позиції, бо сам в усьому прагне дійти до глибин, відчуваючи всю складність і суперечливість людського єства, а особливо ж людини, якій випадає стати в епіцентрі історичних подій, вирішувати долі інших» [103, с. 274]. С.Величко недаремно подає розповідь про нараду І.Брюховецького зі старшиною щодо того, як вигнати з України російських воєвод. Це свідчить про те, що він позитивно оцінює спротив гетьмана проти російського засилля в Україні. Зі співчуттям пише С.Величко про вбивство І.Брюховецького на Сербинському полі, а також про військове заворушення проти П.Дорошенка, котре виникло після цього. В епітафії на смерть І.Брюховецького автор літопису говорить, що від смерті не врятувала його навіть гетьманська булава.

Досить багато уваги приділяє С.Величко аналізу політичної діяльності гетьмана Петра Дорошенка. Перш за все інтерес до цієї постаті зумовлений її неординарністю. Тривалий час вина за Руїну на Правобережжі покладалася на П.Дорошенка, оскільки саме він став на чолі тієї старшини, котра прагнула вийти з-під влади Москви. П.Дорошенко знищив за допомогою татар загони козаків на Правобережжі, котрі відстоювали союз із Росією. З огляду на це С.Величко як прихильник союзу з Росією досить критично підходить до оцінки діяльності П.Дорошенка. У листі гетьмана до запорожців від 11 лютого 1671 року з Чигирина, що подає С.Величко, бачимо розпачливе виправдання гетьмана перед козаками після того, як він побачив Андрусівський договір. Мовляв, саме тому і звернувся за допомогою до кримського хана. С.Величко не дає конкретного висновку про діяльність П.Дорошенка, як і про І.Брюховецького, Ханенка, Д.Многogrішного. Очевидно тому, що на час його правління припадають трагічні для України результати договору Росії та Польщі (Андрусівського), проти якого прагнув протидіяти П.Дорошенко. Ставши гетьманом після смерті Брюховецького, він об'єднав Правобережжя та Лівобережжя. Але в цей час посилювалися міжусобиці, коли на владу став претендувати Петро Суховій, якого підтримали татари. П.Дорошенко хотів використати П.Суховія проти росіян, тому послав до нього свого брата Григорія Дорошенка для об'єднання сил. Можливо, таким чином він прагнув

зберегти підтримку татар. Але ж П.Суховій ставив собі за мету стати гетьманом на Лівобережжі замість І.Брюховецького, тому фактично сприяв посиленню міжусобної боротьби, С.Величко критикує.

Водночас С.Величку дуже близькі ідеї «неутральності», тобто незалежності України, котрі відстоював П.Дорошенко. Але українське суспільство того часу було не готове прийняти ці ідеї, воно було політично нестабільним, перейнятим іншими думками. Для формування свого ставлення до політичної позиції П.Дорошенка С.Величко використовує інструкцію, за якою гетьман відповідно до Підгаєцьких актів 1667 року вислав два посольства. Перше в Острог з Вуяхевичем і Гапоненком, друге – на сейм до короля на чолі з військовими осавулами Петрановським і Тарасенком. Але посли повернулися ні з чим. Вимоги, котрі висував П.Дорошенко, були не лише реакцією на Глухівські статті, а й утверджували ідею відновлення Князівства Руського, за якою Україна повинна стати самостійною державою, без будь-якого контролю та протекторату з боку іншої держави, а влада українського правителя обмежувалася чітко визначеними умовами, котрі сприяли збереженню суверенітету України. С.Величко подає матеріал, на основі якого можна говорити про те, що П.Дорошенко продовжував політику Б.Хмельницького та І.Виговського, зокрема у спробі примиритися з Польщею, відновити Гадяцькі пакти, утримати «неутральність» України.

На думку С.Величка, П.Дорошенко володів великою терпеливістю у проведенні певних послідовних цілей, бо мав власну концепцію визволення України. Але йому бракувало тактичного хисту в порозумінні з низовим козацтвом, достатньо прозорого ведення певних політичних заходів, що спричинило посилення Самойловича завдяки його злуці з Москвою, а потім призвело і до падіння П.Дорошенка. Літописець виходить із того, що гетьмани не завжди отримували владу через власні заслуги. Наприклад, вони могли досягти цього завдяки іншим якостям. Так, П.Дорошенко «через те, що був умілий у всіляких речах, одне через дари, а друге – через обіцянку, кому належало, майбутньої своєї ласки й уваги» [18, с. 49]. Літописець акцентує

увагу на виваженому підході П.Дорошенка при оцінці історичної ситуації, що виявляється у його щоденних роздумах над тим чи іншим фактом, поворотом політичних і військових подій тощо. Він пише: «Дорошенко тоді, ставши цілковитим гетьманом і добре пригостивши старшину та військо напоями, розпустив їх по домівках, однак невсипущо міркував, як би притягти до свого рейменту і цьогобічну Малоросійську Україну» [18, с. 49]. Але «він, Дорошенко, добре знаючи польську непостійність та ошуканство в обітницях і забезпеченнях, також маючи в пам'яті незабутню листовну вищеописану собі запорозьку пораду, не схилився тепер до королівського бажання, але ще притримався свого нейтральства і довго розмірковував» [18, с. 52]. Саме завдяки такій продуманій та виваженій позиції П.Дорошенку вдавалося тривалий час зберігати паритетність в стосунках із Річчю Посполитою, що, проте, підштовхнуло короля до укладення мирного пакту з царем в Андрусові 1667 року. Літописець ставить у пряму залежність якість вдачі, зумовлену нею поведінку правителів та історичні наслідки.

Бідою для України вважає С.Величко появу самоназваних гетьманів, для котрих визначальною метою є влада. Таким літописець вважає П.Суховія, який «бувший колись запорозьким писарем, завівшись колишніми гараздами І.Брюховецького і незважаючи на його кінець, зажадав посісти ваканс стільця І.Брюховецького і лишитися на його місці в Гадячому цьогобічним гетьманом» [18, с. 82]. Водночас С.Величко вважає, що для заволодіння владою П.Суховієм існували певні підстави, бо П.Суховій «був значний козак з тогочасної, що од Чигирини, України. Був він також сильний ділом, управний у світових речах і достатньо знав козако-руське письмо» [18, с. 82]. Запорозьке козацтво підтримало П.Суховія, що викликало осуд П.Дорошенка: «Через те він, Дорошенко, почав відтоді мати у своїм серці взаємну озлобу та ворожість супроти низового Запорозького війська» [18, с. 88]. Пізніше саме це стало основою для листовного засудження гетьмана П.Дорошенка та його неприязні й гніву у ставленні до козаків.

С.Величко наголошує на аналітизмі мислення П.Дорошенка, бо він постійно аналізує ситуацію: «Дорошенко після такого звіту тих своїх послів, що повернулися з Польщі, як і з інших дій і таємно вивідних з Польщі людських намірів, добре зрозумів, що поляки не зичать і не хочуть учинити нічого сподіваного йому» [18, с. 117], «не сподівався Дорошенко собі приязні та допомоги проти поляків і з російського боку, знаючи, що минулими, постановленими 1667 року на тринадцять літ, договорами в Андрусові тогочасна Україна лишилася відступлена від росіян полякам» [18, с. 118]. С.Величко наголошує на такій позитивній рисі в характері гетьмана, як врахування ним думки козацької старшини. Він пише, що П.Дорошенко «після достатніх своїх нарад і порад домовився і постановив зі своєю старшиною лишитися нейтралістом» [18, с. 118].

Літописець стоїть на тому, що двоєдушна політика, котру проводила Річ Посполита, змусила гетьмана П.Дорошенка вдаватися до контрверсійних кроків, але і при цьому він залишався зваженим і розважливим: «коли ж Дорошенко запевно звідомився про нового людського гетьмана в Умані Ханенка, роз'ярився тим більше і до решти відсік свою від поляків приязнь», «однак, ще випробовуючи їхні наміри, вдруге виправив у Польщу з листом своїх послів» [18, с. 122]. П.Дорошенко, на думку С.Величка, вдається до союзу з Портою лише як до останнього можливого засобу, до цього використавши всі шляхи для налагодження згоди з Річчю Посполитою. Літописець стоїть на тому, що політична і військова ситуація штовхають гетьмана до кроків, зумовлених зусиллями, які докладає Річ Посполита для витіснення П.Дорошенка з політичної арени: «Дорошенко тоді до решти зрозумів з реляції вищеназваних своїх посланників, що повернулися з Острога, що знищений поляками внівець і скинутий із гетьманства, а вся тогочасна Україна з усім Запорозьким військом лишилася вручена гетьманові М.Ханенку. Тому він не міг бути певний не тільки того, шкідливого для душі, гетьманського гонору, але й власного свого життя», «тож він одразу вдався своїми швидкотічними посланцями до Константинополя, вивіряючи себе з

усією тогочасною Україною в протекцію Оттоманській Порті» [18, с. 129]. С.Величко твердить, що у даній ситуації гетьманом керує намір забезпечити Україну від політичної та мілітарної залежності від Речі Посполитої. П.Дорошенко заручається запевненням Порті у допомозі, хоч дуже переживає, що змушений піти на такий крок.

У складних зовнішньополітичних перипетіях гетьман П.Дорошенко, як вважає С.Величко, не завжди діє адекватно і з користю для народу й власного авторитету. Він співвідносить свої вчинки з подіями, що потребують від нього невідкладного втручання в самій Україні: «той Кіяшко, чи за гетьманським наказом, чи через своє жорстокосердя та шаленство, прибувши в Лубенщину та інші тамтешні навколишні місця, люто і по-тиранському вирубав невинних людей, що виїхали з сіл та міст за сіном і дровами, і з такою беззаконною вислугою вернувся до гетьмана Д.Многогрішного. А П.Дорошенко після того, либонь, кількаразово намагався через насланих від себе козаків й орду знову підгорнути під себе ті міста й села, однак не досяг уже того, тільки став причиною великої пагуби людей, знищення їхнього і тягнення в бусурманську неволю» [18, с. 139]. Літописець лише фіксує явища, не даючи до них жодних коментарів. Але з цих явищ випливає, що навіть розважливий, виважений у своїх вчинках гетьман потрапляє у пастку до тих сил, які шарпають Україну.

Політичні наміри гетьмана, його характер як державного діяча розкриваються і через самоаналіз, котрий подає літописець через листи. Так, П.Дорошенко у листі до Запорозького війська тлумачить свої вчинки, висловлюючи жаль, що його дії неадекватно сприймаються людьми «однодушними, друзями моїми й явними моїми правдешніми братами» [18, с. 141]. Гетьман П.Дорошенко пояснює цю невідповідність тим, що «товариство низове досконало не знає нічого, що діється в світі та нашій вітчизні» [18, с. 141]. Визначальним моментом листа є зізнання гетьмана в його прагненні наслідувати політику Б.Хмельницького. Він підкреслює, що саме заради цієї ідеї, «а не з моєї якоїсь легковажності» [18, с. 142]» прагне об'єднати «під своїм рейментом обидва боки Дніпра» [18, с. 142]. Отже, П.Дорошенко

виявляє свій намір свідомого обстоювання і послідовного проведення лінії «старого Хмельницького», як і тих гетьманів, що «зичили бути єдиній по обабіч Дніпра Малій Росії, справдешньої вашої і своєї вітчизни, лишатися під одним гетьманом і один гуж тягти» [18, с. 142]. С.Величко протиставляє політичну лінію П.Дорошенка діяльності інших гетьманів, «як-то Сомко, Брюховецький, Суховій і теперішній гетьман Многогрішний», які «скасували й відкинули старе козацьке право й україно-малоросійський уклад, що був не лише за Богдана Хмельницького, але й за Петра Сагайдачного та інших давніших козацьких гетьманів, задля своїх власне приватів та амбіцій, а не для всенародної та вітчизняної користі, – вони явилися начальниками великих чвар та кровопролиття» [18, с. 142–143].

Літописець аналізує постать П.Дорошенка як такого, що чітко протиставляє свою мету і свої вчинки діяльності тих гетьманів, які не зуміли шанувати і дотримуватися старожитнього козацького укладу: «я за те не винен, що зичив, згідно порядку Богдана Хмельницького і давніших козацьких гетьманів, заховати в себе такий же уклад і бачити Малу Росію, що пообіч Дніпра, під єдиним рейментом» [18, с. 143]. П.Дорошенко стоїть на тому, що старожитній гетьманський уклад, порушений гетьманом М.Ханенком, негайно потребує свого відродження і розвитку за нових умов. Для нього це є відстоюванням питомо національних політичних засад в Україні. Водночас, П.Дорошенко не може змиритися з тим, що «поляки, не можучи до решти нас і вас присвоїти собі й заволодіти в інакший спосіб, удалися, не ознаймуючи нас, до трактатів з росіянами, а з'їхавшись за Смоленськом, у якомусь селі Андрусові, виторгували собі у росіян нас як безсловесну і нічого не тямлячу худобу» [18, с. 143] та за «тим Андрусівським договором і легко розділили нашу вітчизну, Малу Росію, надвоє» [18, с. 143]. Саме це, наголошує гетьман, в обороні прав України спонукало його вдатися до «нинішньої турецької протекції» – і то, підкреслює Дорошенко, він зробив те «не з якоїсь легковажності, але мусив те учинити з великої нужди» [18, с. 143]. С.Величко подає цей крок гетьмана як відповідь на зраду Москви.

С.Величко стоїть на тому, що П.Дорошенко на певному етапі української історії був єдиним, хто добре розумів можливості виходу України зі складної військово-політичної ситуації. Він говорить про це у листі-зверненні до низового товариства, а також намагається знайти порозуміння у даній проблемі зі звичайними людьми, посполитими: «проказав до них, уманців, довгу промову, висловлюючи їй ганячи у ній їхню непостійність, що відкинулися були від нього, а М.Ханенка постановили собі гетьманом, що повірили їй вірять облудним і нещирим лядським обітницям їй убезпеченням, які ніколи не можуть бути здійснені, висловлюючи знову їй те, що через лядську хитрість і підступність їхня Вітчизна, Мала Росія, розділилася на три частини і безглуздо валиться на все конечне своє запустіння трьома гетьманствами, прикладаючи їм до того приклади й візерунки зі стародавніх історій та незгод людських» [18, с. 164]. На думку С.Величка, парадокс української історії полягає у тому, що українці не можуть знайти порозуміння, вічні усобиці за владу роздирають країну, немає одностайності між гетьманом і народом, що стало причиною численних бід України.

Водночас С.Величко критично ставиться до того, що гетьман П.Дорошенко стратив кількох представників уманської старшини, а потому «прислав до Умані на приборкання того уманського невдоволення й бунту два охотницькі полки» [18, с. 165]. Але це не забезпечило гетьману жодної сатисфакції, в результаті значна частина українського поспільства відійшла від нього, зменшилися його шанси знайти порозуміння з козацькими і старшинськими станами. Водночас це стало причиною повстання уманців проти гетьмана. Літописець покладає на П.Дорошенка важку провину за те, що «приступаючи до опису Ладижинської, Уманської та інших тамтешніх міст і повітів руїни, я вирішив, що добре спершу покласти причини, через які впала на них та руїна», а «причини ті були найбільше через Дорошенка й поляків» [18, с. 173]. Те, що визначається в літописі за вину гетьману П.Дорошенку, а саме: «поляки, розділивши з Великою Росією 1667 року тринадцятилітніми Андрусівськими договорами надвоє рікою Дніпром єдину,

старовічну, правдешню козацьку вітчизну Малу Росію, покладали були настійно на тому, щоб їхній гетьман цього боку Дніпра Дорошенко або зовсім не був гетьманом, відкинувши всі давні військові й українські права та вольності, або був гетьманом при малому числі козацького війська, і на таких умовах, які визначили б вони, поляки. Цього поляки були почали добиватися війною через рейментаря Маховського; тоді Дорошенко, закликавши в допомогу орду, розбив того Маховського вщент» [18, с. 174] є насправді бідою для всієї України. Із восьми пунктів, у яких літописець визначає провини гетьмана (як причину Руїни значної території Правобережжя), маємо підстави як провину гетьмана розглядати лише ту частину п'ятого пункту, де йдеться про жорстокість Дорошенка щодо уманців. Всі інші пункти свідчать про послідовність боротьби гетьмана, який вичерпав усі можливі ресурси для встановлення миру. У тактичних змаганнях із Річчю Посполитою П.Дорошенко недостатньо глибоко окреслив для себе можливу роль гетьмана І.Самойловича та не міг передбачити вдавання під його патронат уманців, ладижинців і лисянців з «іншими тамтешніми містами й повітами» [18, с. 175]. Гетьман П.Дорошенко не лише долає кризу у взаємостосунках, зокрема із запорозьким козацтвом, але й виступає з ініціативою у цьому подоланні. З військової та політичної арени він сходить, не бажаючи розхитувати підвалини України та не бажаючи лиха українському народу.

Аналізуючи політичну діяльність гетьмана Івана Самойловича, С.Величко подає еволюцію політичних поглядів гетьмана протягом п'ятнадцяти років його правління. Дослідник А.Яковлів пише, що ці роки відбили звичайну в історії Гетьманщини еволюцію українських гетьманів в їх стосунках з Москвою. Обраний за допомогою Росії І.Самойлович спершу був вірним прислужником Москви. Коли ж йому вдалося усунути правобережних гетьманів і самому стати гетьманом «обох сторін Дніпра», набратися сили, він починає звільнятися з-під впливу Москви. Найбільшого напруження його стосунки з московським урядом досягають під час складання мирних договорів з Туреччиною і Польщею. І.Самойлович на очах Москви стає

«непокірним, неслухняним, занадто самостійним, взагалі підозрілим, на порядок дня стає питання про зміну гетьмана» [133, с. 119].

У «виводі» Величка про І.Самойловича визначено всі головні етапи його життєвого шляху до обрання на посаду гетьмана. Зміни з ним відбуваються, коли він стає гетьманом, отримує всю повноту влади. Якщо Самовидець просто констатував такі зміни у позиціях І.Самойловича, то С.Величко прагне пояснити та усвідомити їх причини, при цьому закидаючи багато звинувачень на адресу гетьмана. Наприклад, автор літопису подає лист від 25 вересня 1678 року, підписаний Іваном Сірком, в якому І.Самойлович та Ромодановський звинувачуються у розоренні та запустінні квітучого раніше малоросійського краю. Літописець пише, що увесь світ малоросійський та великоросійський бачить та засуджує це. Але С.Величко не зважає на те, що фактично І.Самойлович був фігурою у грі, котру грав не він, а ним. То була гра російського царизму. Але незважаючи на це С.Величко звинувачує гетьмана, поступово підводячи читача до висновку про те, що винуватцями руїни Правобережної України були дві сторони – турецька та російська разом із гетьманом І.Самойловичем.

С.Величко наводить анонімний антипанегірик «Ей, Іване, поповичу Гетьмане», де наголошується на суперечності та роздвоєності позицій гетьмана І.Самойловича. Бачимо нарікання козаків на ті метаморфози, що відбулися з Самойловичем, як він став повноправним правителем. Слід погодитися з думкою дослідниці В.Соболь про те, що С.Величко ставить проблему всеслов'янської незгоди, роблячи це не на рівні констатації, а прагнучи осмислити шляхи її розв'язання в історіософському баченні, що збагатило світовий досвід людства в плані викристалізації моделі демократичного співжиття демократичної самоорганізації [103, с. 294]. У своєму літописі С.Величко неодноразово наголошує на діаметральній протилежності засад військової старшини й козацтва і простого поспільства, народу за екстремальних подій: чим сильнішим є спротив козацтва ворогу, тим байдужішою є козацька старшина. Найбільшим злочином командувачів

козацьким військом у часи військового лихоліття С.Величко вважає пасивність і зволікання, внаслідок яких ратні здобутки козацтва можуть бути зведені нанівець: «принципали християнських військ князь Ромадановський і гетьман Самойлович стояли на одному місці обозами сім днів без жодного воєнного промислу над турками і виглядали зі свого окопу, як щури, і, мабуть, не життя, але кінця Чигиринові з братами своїми, що в нім були, надчікували» [18, с. 242]. Ці якості командувачів за певних ситуацій стають злочинними внаслідок тих жертв, до яких вони призводять.

Так само злочинною вважає літописець нерішучість козацької старшини та відсутність здатності до ратної ініціативи або ратної її підтримки: «полтавський полковник Прокіп Левенець зі своїм полком і з іншим численним охочим товариством хотів зударити на турецькі обози, але гетьман І.Самойлович, начебто знаючи про приязнь і зсилення Ромодановського з турецьким вейзиром, не дозволив йому, Левенцю, того вчинити. Гадаю, що серця багатьох синів православної церкви плакали таємно на ту чигиринську загибель і нарікали на своїх незичливих і недбалих принципалів, що нещиро бажали Чигирину цілості і зовсім не чинили належної допомоги» [18, с. 244]. Бездіяльність князя Ромодановського можна пояснити спробою порятунку сина, що був у турецькому полоні, а от поведінка гетьмана І.Самойловича, на думку С.Величка, є ганебною. Літописець запитує: «а Самойлович чим би міг вигородитися за своє недобробітство, коли б про те звелено було учинити розшук?» [18, с. 246]. При цьому автор літопису згадує «серцезнавця Господа» [18, с. 246], натякаючи таким чином, що таку поведінку гетьмана якщо і здатний хтось вибачити, то хіба сам Бог. Але для І.Самойловича знайдеться суд і на землі. Його висловлює у листі до гетьмана кошовий Іван Сірко з усім низовим козацтвом. Тут гетьману згадали все: і те, як він «старатливо повернувши до Лисянки назад з тодішнього воєнного походу й обіцяної ладизинцями та уманцями оборони, замість своєї щирості запхнули дірку одним нашим братом, добрим і відважним лицарем Мурашком, за що добре здоров'я вітчизни й Ладизина і життя своє там поклав, а ви сам, стоячи

наче журавель на купині, здалеку продивлявся до Ладижина й Умані, що там діятиметься, добре огородившись для захисту свого здоров'я наметами, щоб не залетіла звідти від вітру якась куля» [18, с. 247], і те, «що не тільки ми, низове Запорозьке військо, але й увесь світ малоросійський ясно бачить і бачити може, що через нещирість і незичливість вашу з князем Ромодановським мусив Чигирин з іншими остатніми містами й селами українськими пропасти від турчина й кінчити постійним неоплаканим запустінням, з великим пролиттям християнської крові й пагубою справжніх наших братів» [18, с. 247], і не лише згуба людей та міст руйнівною гетьманською рукою, але й те, що на совісті його – і доля гетьмана П.Дорошенка, якого «заслав у вічну неволю», і «від таких непевних гараздів почав титулуватися гетьманом обох боків» [18, с. 247], за що і названий «властивим погубителем Чигирини й решток цьогобічної України» [18, с. 247]. При цьому козацтво висловлює певність у тому, що гетьман І.Самойлович «відповідатиме сам перед всевидящим Богом» [18, с. 247]. С.Величко, звинувачуючи І.Самойловича у «сліпоті ума» [18, с. 248], наголошує на його неправочинності обіймати посаду гетьмана. С.Величко пророкує, що «Самойлович прибирався на Суховія, щоб якось змогти його загарбати в свої руки, як і Дорошенка» [18, с. 275]. Він стоїть на тому, що доля гетьмана П.Дорошенка – на совісті у гетьмана І.Самойловича. Крім того, раз використавши ганебну тактику усунення суперника, він буде вдаватися до неї і в майбутньому.

Загалом і український народ, і козацтво прагнуть утримувати з гетьманами стосунки на засадах гідності, поваги. Так, у листі запорожців до І.Самойловича говориться: «Зволь знати про те, що тут, поміж нами, низовим Запорозьким військом, є кращі від вашої милості, милостивого пана, заслужені товариші й досвідчені кавалери в рицарських справах, які могли б справляти той гетьманський уряд так, щоб наша малоросійська вітчизна жила краще, на що маємо в себе й дорогоцінні клейноди, що належать гетьманській персоні. Але для загального добра й вітчизняного миру не хочемо їх

наставляти на той уряд і тим перечити голосам братів наших, городового малоросійського війська, поданим за твоє гетьманство» [18, с. 309]. Саме ураження свободи людей буде головним звинуваченням гетьману після усунення його від влади: «Ти вольність війська став ламати славу і гідність станів зневажати давню, у пиху впавши, став надмір амбітний... Всі люди в тебе за ніщо приймались, в підніжки низились і попирались. Сини твої надмірно горделиві, були від них докуки неможливі, а хто братів утискує і дручить, кінець собі нещасний за получитьь» [18, с. 342].

На думку С.Величка, ганебним для гетьмана І.Самойловича є спротив ініціативі підлеглих вояків – козацтва — у боротьбі з ворогом: «просили гетьманського дозволу вдарити на турецькі обози. Але гетьман, зніхавшись із князем Ромодановським і слідуючи за його волею, не зблагволив до того козацького бажання воювати і з гнівом вирік їм слово, подібне до клятви: «За всі голови йдіте». Після такого гетьманського слова козацьке військо, все купно ужалившись і розсердившись на свого гетьмана за таке неблагословення, вже не вимагало його дозволу, а саме, без гетьманської волі і його підручних начальників, несподівано й мужньо вторгнулося до бусурманських обозів і, при Божій помочі, вчинивши наглу їм шкоду, щасливо повернулося до свого обозу» [18, с. 244]. Йдеться не лише про бунт козацтва проти старшини, а про зраду старшиною інтересів народу. Очевидно, то було вчинено за замовою з московського боку, адже «війська великоросійські за наказом Ромодановського не чинили аж жодної відсічі й відпору супроти бусурман, хоч від них були ущемлені й биті. Тільки самі козаки через військову охоту з відома, а то й без відома своїх старших щодня вискакували, вдаряли на турецькі обози і наносили їм постійний ущербом та сум'яття навзаєм» [18, с. 245].

У літописі С.Величка козацький ватажок Іван Сірко оцінюється цілком позитивно. В інтерпретації літописця він є символом ідеального і зразкового козака, відчайдуха, воїна, а не державного стратега. Водночас, на думку С.Величка, «йому бракувало якостей політичного діяча, розуміння

загальноукраїнських інтересів і координування своїх акцій з ними. Уявімо собі, що сталося б, якби навесні 1649 р. кошовий Січі замість того, щоб підтримати Б.Хмельницького, рушив би на його татарських союзників і розгромив їх на дніпровських переправах, як це вчинив Сірко влітку 1671 р.» [82, с. 297]. Позитивна оцінка Січі свідчить про сміливість позиції літописця, оскільки у час, коли писався літопис Січ була в опалі з московського боку за те, що підтримала Мазепу, пізніше визнала гетьманом Пилипа Орлика. Крім того, через постать Івана Сірка С.Величко спростовує характеристики козацтва як такого, що схильне лише до хмільного і безтурботного способу життя.

Не оминає С.Величко і постаті гетьмана Івана Мазепи. Розпочинаючи аналіз його політичної діяльності, літописець підкреслює, що «той Мазепа був значний козако-руський шляхтич, батько його Степан Мазепа мешкав тоді на Білоцерківщині в своїй маєтності Мазепинцях, син же його, цей, про якого слово, вислухавши раніше в Києві риторіку, відійшов до Польщі, де так само скінчив філософію і, будучи двораком та відзначаючись вправністю в усіляких речах, втрапив на службу до королівського двору, де був близький до тодішнього короля» [18, с. 170]. С.Величко подає відомості про виняткові здібності й таланти І.Мазепи, його дивовижну здатність перетворювати на своїх прихильників, симпатиків усіх, із ким йому доводилося спілкуватися. На думку С.Величка, у цьому запорука здатності І.Мазепи за всіх перипетій відроджуватися феніксом до нових звершень і сягати щоразу нових вершин. Літописцеві імponує характер взаємин, що склався у гетьмана І.Мазепи із Запорозьким військом, те, що запорожці характеризують його як «людину розумну і моторну» [18, с. 363]. Загалом же характер стосунків І.Мазепи і Запорозького війська С.Величко розглядає як один із важливих моментів у подальшій долі українського гетьмана. На 1693 рік вони розладнуються і складаються досить напружено. Так, в одному з листів запорожці називають гетьмана «вітчимом» України, за що «гетьман, уражений діткливими запорозькими собі відповідями, писав до них дітжливо, називаючи їх

пасинками» [18, с. 421]. Низове козацтво «збуджувало» гетьмана до війни з Кримом, на що той закликав товариство «не вчити» його. Згодом, у сповненому поваги до гетьмана листі запорожців знову зринає нота незгоди: «можемо допрошуватися батька, який би нас називав синами східної церкви, а не пасинками своєї вітчизни» [18, с. 422].

С.Величко оминає завершення політичної кар'єри І.Мазепи, фактично не дає жодних оцінок щодо його розриву з московським царем. Слід погодитися з думкою В.Шевчука про те, що «зрадив не Мазепа царя, а цар Мазепу, бо всі права України нещадно потоптав, а пізніше, в озлобленні своєму, дійшов до геноциду українського і до повного знищення його прав та свобод. Отже, вчинок Мазепи з моральної точки зору – це самооборона від хижака, який не має стриму у своїй зажерливості, і помилка Мазепи не в тому, що він піднявся на святий чин національно-визвольної боротьби, а в тому, що зробив це нерішуче, оглядаючись і вагаючись, навіть свого народу до такого чину не підготувавши, що він у хитрощах своїх ... так перехитрував сам себе, що надто покладався на свій розум, вміння розуміти ситуацію, ототожнював себе з Україною і марно сподівався, що як тільки підійметься на героїчний визвольний чин з іноземного рабства, то народ відразу за ним піде; забув-бо, що він двадцять років прищеплював тому народові вакцину рабства» [124, с. 45]. Висловлюючи критичне ставлення до І.Мазепи, С.Величко зіставляє І.Мазепу з «хитрим лисом», «Махіавелем». Літописець наводить низку аргументів на підтвердження рідкісного дару Мазепи, щодо чого І.Борщак писав: «В чому полягає його чар? Це залишається таємницею для нащадків, але одне добре відоме: міг говорити з кожним мовою свого співрозмовника, тобто мав талант, що його Френсіс Бекон уважав ще в XVI віці за першу прикмету великої людини.

Капризна була людина Ян Казимир, почуття й думки його миналися звикло, але молодий Мазепа до кінця заховав для себе королівську ласку.

Суворою й похмурою людиною був Дорошенко, важка була його рука й нелегко було з ним працювати, проте з Мазепою Дорошенко розпрощався не з власної охоти.

Напівдикий Сірко, яким татари лякали своїх дітей ..., впіймавши Мазепу з ясиром від Дорошенка до хана – відпускає його спокійнісінько після одної його промови!

...На ціле життя цар (Петро I – М.Г.) був під чарами Мазепи, незважаючи на всі доноси, навіть найбільш угрунтовані з найпевнішими доказами» [10, с. 9].

Подуючи сумнозвісні Коломацькі статті, за якими економіка України була підпорядкована Москві, відбувалося колосальне втручання у фінансову систему Козацької держави, торгівлю, міжнародні відносини, С.Величко засвідчує своє прагнення говорити про Мазепу об'єктивно, наскільки це було можливим у його час. Адже літопис створювався у часи, коли українська автономія вже була суттєво обмежена, в Україні безчинствували російські війська. Наведення таких документів С.Величком є промовистим фактом на користь його патріотичних почувань щодо України. С.Величко не ідеалізує Мазепу, показуючи те, як він придушив козацькі заколоти, якими супроводжувалося падіння І.Самойловича та інші подібні його дії. Загалом же з літопису бачимо, що початок драми І.Мазепи, як правителя Козацької держави, був початком драми всього українського народу. Автор літопису дає низку фактів, які підтверджують позірну покірність гетьмана Петру I, а водночас бачимо його прагнення до самостійності. На думку В.Шевчука, самостійність «його була з перших же кроків у тому, щоб той уряд (російський – М.Г.), використовуючи неповороткість російської державної машини, по змозі дурити, тобто будував ті стосунки не на правних началах. Отож, цілком даремно пізніші історики звинувачували І.Мазепу в брехливості, адже це входило (аж до наших часів) у природу російського самодержавства, і без цього не міг обійтися жоден політик, бо знову таки не законами ця держава користувалася, а волею окремих осіб. Отже, й правити

Мазепі не можна було без тих засобів таємної політики, що, зрештою, в тих умовах було виявом політичної мудрості» [124, с. 35].

С.Величко аналізує всі етапи драми І.Мазепи. Бачимо всю складність політичної ситуації, що склалася під час повстання проти російської деспотії старшого канцеляриста генеральної канцелярії Петра Іваненка (Петрика), коли І.Мазепа змушений був воювати з ним. Хоч пізніше сам І.Мазепа відкрито проголосить ті політичні ідеї, котрі обстоював Петрик. Дослідник О.Оглоблин на основі фактів літопису С.Величка робить висновок, що «тридцять років гетьманського життя Мазепи – то була не лише звичайна людська школа й незвичайно вдала старшинська кар'єра. Це була школа формування господаря Української держави й володаря дум української нації» [90, с. 19–20].

Постать Петра Іваненка (Петрика) характеризується С.Величком за допомогою численних універсалів, листів, розмов. Слід погодитися з думкою О.Оглоблина про те, що «з його численних універсалів, листів, розмов тощо видно неабияку людину, енергійну і завзяту, сміливу і заміристу. Глибоке розуміння політичної ситуації, добра обізнаність і орієнтування в міжнародних відносинах того часу, певна освіченість і життєвий досвід, нарешті, відданість громадським справам і вогневий патріотизм – все це надавало акції певної моральної сили й національної свідомості» [89, с. 61]. Водночас, універсали, листи І.Мазепи, що подані їм, характеризують Петрика негативно – як проклятого ворога, зрадника. Тут висміюються його незнатне походження тощо. Подаючи детальний опис повстання Петрика, С.Величко вважає, що воно було інспіроване І.Мазепою. Універсал Петрика, наведений у літописі, свідчить про те, що він планував свої дії відповідно до стратегії Б.Хмельницького, звертаючись до народу із закликом постати проти москалів, скинути їхнє ярмо. Цей документ характеризує Петрика як неординарну особистість, сильну, вольову, здатну повести за собою інших. Розповідь С.Величка про Петрика написана під впливом народних переказів, а також документальних джерел. Незважаючи на антипатії С.Величка щодо Петрика, фольклорні паралелі подають його позитивно.

Отже, у літописі С.Величка представлено аналіз політичної діяльності ряду українських гетьманів. Цей аналіз репрезентує суспільно-політичні позиції самого літописця та офіційну ідеологію тогочасної Козацької держави. Центральна постать літопису, котрій дано найбільш позитивну оцінку, – гетьман Б.Хмельницький. С.Величко цілком позитивно пише про діяльність гетьмана, зокрема здобуті ним права та вольності для Козацької держави вважає головним політичним здобутком. Союз Б.Хмельницького із московським царем оцінюється позитивно, як єдино можливий вихід у тогочасній політичній ситуації. С.Величко засуджує гетьманів, котрі стояли на пропольських позиціях, зокрема І.Виговського, а також, котрі своєю діяльністю сприяли підкоренню України Росії. Літописець є послідовним прихильником автономного статусу України під протекторатом Росії.

3.2. Роль українського козацтва в утвердженні ідеї української державності

Аналізу історичної ролі українського козацтва, його політичної діяльності у літописі С.Величка відведено важливу частину. Це вказує на те, що літописець стоїть на загальнокозацьких позиціях, тобто виступає виразником не лише козацької еліти, а всього козацтва загалом. Для нього інтереси простого козацтва є так само важливі, як інтереси старшини і гетьманів. Політична позиція С.Величка свідчить про продовження ним демократичних тенденцій політичної думки доби Гетьманщини, його заяви про спільність інтересів з українським народом, складовою частиною якого він і бачить козацтво.

Автор літопису прагне до об'єктивного аналізу політичної діяльності козацтва, аби на основі неї визначити його роль в історичному розвитку Козацької держави. З огляду на це С.Величко нерідко вдається до несподіваних підходів в аналізі позицій та вчинків козацької спільноти. Так,

він подає характеристику козацтва із супротивних боків – польсько-шляхетського, московського та українського, тобто свого власного. З боку польського – Річ Посполита шкодує за тим, що втратила в особі козацтва колосальну військову силу, що виручала її в багатьох складних ситуаціях. Саме тому С.Величко наголошує, що польський король «хотів відторгнути її (козацьку силу – М.Г.) з-під Московської держави і привласнити собі, як це було й колись» [19, с. 9]. З боку московського, то С.Величко наголошує на позитивному ставленні Москви до козацтва. Зокрема, говорячи про Переяславську угоду, підкреслює, що то був союз рівного з рівним і вільного з вільного. Проте бачимо в літописі й неодноразові натяки на те, що Москва порушила свої домовленості й почала використовувати козацтво, обмежуючи його права та вольності. Власна позиція С.Величка в оцінці козацтва є виключно позитивною.

С.Величко однозначно стоїть на тому, що українське козацтво вступило у національно-визвольну війну під проводом Б.Хмельницького як головна рушійна сила, зусилля котрої були спрямовані на розбудову козацької державності. На думку літописця, ефективним і необхідним є союз козацтва з української шляхтою, бо організованість та чітку державницьку ідею у середовищі козацтва принесли вихідці зі шляхетського стану, а Б.Хмельницький виступає представником саме цього стану. Гетьмана автор літопису порівнює з біблійним Мойсеєм, Олександром Македонським та іншими видатними особистостями світової історії. Він робить це для того, аби наголосити на важливій ролі еліти, тобто козацької старшини, у перетворенні козацтва на конструктивну силу, здатну будувати власну державу. Цікаво, що саме на основі літопису С.Величка відомий український історик, мислитель і політолог В.Липинський розробив свою концепцію про роль еліти у житті суспільства. В.Липинський стояв на тому, що діяльність Б.Хмельницького стала конструктивною перш за все тому, що його підтримала українська шляхта.

С.Величко аналізує козацтво як патріотичну верству, найбільш гуманну частину суспільства, наголошуючи на його людяності, що і є запорукою перемог. Прості козаки, як і козацька старшина, добре розуміють ту загрозу, що містилася у вчинках ряду гетьманів, зокрема Ю.Хмельницького. Тому, коли Москва підтримала Ю.Хмельницького на посаду гетьмана переяславське козацтво чинить спротив цьому, відразу ж обираючи нового полковника, який негайно «від товариства того полку був на тому уряді потверджений» [18, с. 15], що дозволяло переяславському козацтву вийти з-під керівництва неслухного та амбіційного гетьманича Ю.Хмельницького.

Свідченням прагнення козацтва брати активну участь у формуванні політики Козацької держави, а не лише виступати мілітарною силою, є звернення козацтва до Ю.Хмельницького. У їх листі до гетьманича Козацької держави зокрема говориться, що він надто «глибоко занурився у гріховне», що ним опанувало «невиліковне шаленство», жага влади, якою він уподібнюється із «владолобцем Сомком» [18, с. 22], його гетьманство кваліфікується як «шкідливе», а його шаленство та непогамована сваволя визначаються за «велику для нашої вітчизни шкоду» [18, с. 24].

Однією з причин нещастя України С.Величко вважає відсутність узгоджених і спланованих дій гетьманів відповідно до політичної ситуації в Україні. Наприклад, П.Дорошенко не завжди приймає важливі для держави рішення, не враховує думки та позиції простого козацтва. С.Величко уболіває, аби гетьман і козаки знаходили спільну мову за будь-яких обставин, оскільки саме в єдності їхніх зусиль і вчинків він бачить запоруку перемог. С.Величко провадить диференціацію козацтва за двома типами політичної поведінки: інтелектуальним та діяльним. Козацтво як суспільний феномен С.Величко сприймає об'єктивно, вказуючи як на його позитивні, так і негативні риси. Так, виділяючи негативні риси, літописець пише: «ще не задовольнила тоді свого жадання озлоба й ворожнеча, що панувала поміж козаками, ще заздрість, що жила в них, давала свої наслідки, пробуджуючи одних на одних, і тим доводила вітчизну їхню Малу Росію у крайне запустіння» [18, с. 146].

Саме недостойна поведінка козаків, як вважає С.Величко, стала причиною занепаду Козацької держави.

На думку С.Величка, козацтво найбільшим чином характеризує, навіть більшою мірою, ніж окремих гетьманів, як І.Самойловича, те, що кошовий Іван Сірко називає «перспективою розуму нашого» [18, с. 244]. Тобто, козацьке середовище в інтерпретації літописця – це середовище мислячих людей, здатних приймати стратегічні рішення.

С.Величко у своєму літописі визначає таку важливу рису козацького поспільства, тобто усіх його прошарків, як його відданість православної вірі. Саме козаки у найскладніші часи виступають захисниками інтересів православної церкви, борючись за її права. Складником українського духовного життя у всі часи, включаючи військові, є обстоювання правди і справедливості шляхом проведення релігійних диспутів. Наприклад, С.Величко аналізує дискусію про церковну ієрархію, що була проведена 1663 року у Білій Церкві між київським ректором Іоаникієм Галятовським та єзуїтом Адріаном Пекарським. На думку Величка, ця дискусія засвідчує не лише бездоганне володіння Галятовським знаннями з історії церкви, Святого Письма, але і його вміння, оперуючи цими знаннями, здобувати переконливу перемогу над опонентом. Важливо, що С.Величко наголошує на тому, що козацтво виступає не лише прихильником І.Галятовського, а й активним учасником цього процесу.

С.Величко категорично засуджує будь-яке насилля однієї церкви над іншою, наголошуючи, що козацтво завжди бореться за рівноправність релігій. Зокрема, виступає захисником православної релігії, проти обмеження її прав католицизмом. Літописець неодноразово виражає свій спротив щодо намагання високих духовних ієрархів обмежити права іншої церкви. С.Величко, аналізуючи Брестську унію 1695 року, наголошує, що унія «спершу була усилювана постановитися 1438 року схизматиком Євгенієм, папою римським, на розбійницькому Феррарському чи Флорентійському з'їзді з православними греками, які незрушно трималися семи світових соборів. Але

він, папа Євгеній, нічого сподіваного з православними греками не досяг (і взагалі був посоромлений зі своїми кардиналами від греків, які учинили з Божественного писання достеменні аргументи про святе православ'я і вказали схизматикам-римлянам шлях до спасіння), і той розбійницький Флорентійський з'їзд скінчився самим лише кровопролиттям і вбивством багатьох православних греків та розоренням афонських монастирів» [18, с. 255]. Брестський собор літописець вважає продовженням традицій Флорентійського собору, називає його шкідливим для української церкви, таким, що обмежує права православної релігії.

Одна з постійних позитивних характеристик низового козацтва, до якої вдається С.Величко, – велика пошана до православної віри з її атрибутикою (церква, іконописання), значна увага до Біблії, глибоке її знання, постійне посилення на неї у своїй діяльності. Так, запорожці пишуть у листі до гетьмана П.Дорошенка від 1669 року: «Пам'ятай, згідно Святого Писання: в усіх ділах твоїх останнє – твоє, знай, що людина є смертна, тепер живеш, а на ранок перестанеш жити, і хоч би весь світ придбав би собі, але душу позбавив би вічної Божої благодаті, то яка з того користь була б вашій милості милостивому панові, роздивися» [18, с. 114]. Святе Письмо С.Величко використовує і як заклик до справедливості: «а хто кому зле мірить, тією ж міркою відміриться і йому» [18, с. 310].

Військові дії, що ведуть козаки, літописець називає такими, що вчинені в ім'я Бога: «а коли гетьман в ім'я Господнє дозволив їм почати той марш, «необорним серцем своєї мужності досягли свого наміру» [18, с. 241]. С.Величко характеризує повний образ козацтва. Він формує не ідеальну концепцію козацтва, а об'єктивну, тому наголошує як на позитивних, так і негативних його характеристиках.

Краще зрозуміти концепцію козацтва в інтерпретації С.Величка можна у його дискусії з польським істориком Самуїлом Твардовським, який представив свої погляди у праці «Війна домована». Так, на звинувачення Твардовського козаків у жорстокості, С.Величко говорить, що це неправда,

він закликає читача уважніше читати польські та українські хроніки, де показано, що всі війни розпочинали поляки, а не українці. С.Величко говорить, що С.Твардовський «короткими і скритними словами» пише про козацькі перемоги, а самих козаків представляє швидше як розбійників, що жили з легкої здобичі, нападаючи то на турків, то на татар. На його думку, козакам щастило не лише у походах на захоплені турками колишні грецькі колонії, а у битвах на суші. Загалом С.Твардовський головну увагу приділяє поразкам українського козацтва під проводом Б.Хмельницького у національно-визвольній війні. Як зазначає дослідниця В.Соболь, С.Твардовський «у своїх оцінках національно-визвольної війни українського народу постає як типовий представник польської шляхти XVII століття.» [103, с. 35]. Не зважаючи на свою освіченість, Твардовський не міг дати об'єктивну оцінку війни Хмельницького. Він шукав її причини у диких інстинктах повстанців, звинувачував Б.Хмельницького та українську шляхту за жорстокість і моральний занепад. С.Твардовський дивився на цю війну дійсно з позицій польських, а не українських, як це робить С.Величко. Тому він докоряє козакам, для яких, мовляв, інший світ був відкритий з ласки поляків і море було доступним. Даючи низку запитань-докорів на адресу козаків, С.Твардовський замовчує те, що однією з головних причин попередніх сутичок поляків і козаків було саме те, що Польща намагалася не давати козакам шляху до моря, догоджаючи таким чином Туреччині, давала татарам данину, дозволяла руйнувати українські пограничні поселення. Такі позиції С.Твардовського мають протилежні інтерпретації у літописі С.Величка. Власне, на їх запереченні літописець і пише свою працю. Він наголошує на заслугах козацького війська перед Річчю Посполитою, що не були оцінені.

Різними є погляди С.Твардовського і С.Величка на причини воєнних поразок поляків. С.Твардовський бачить їх у тому, що поляки тривалий час не воювали, а С.Величко доводить, що війна козаків із поляками є справедливою, визвольною, тому вони й отримують перемоги. Український літописець оцінює козацтво як захисників свого народу та України, гідних суперників

поляків. При цьому він досить рідко говорить про слабкі сторони козацтва. Загалом же С.Величко виступає як речник ідеалів козацтва, патріот своєї Вітчизни, але він не ставиться вороже до поляків, а шляхетно і з пошаною, називаючи його давнім лицарським народом.

С.Величко звертається до польських та козацьких хронік, доводячи, що з давніх давен на козаках лежав почесний обов'язок обороняти Русь. Саме через прагнення захищати «козакоруські» вольності, як наголошує літописець, Б.Хмельницький розпочав війну з поляками. С.Величко подає хронологічну таблицю польських королів від Казимира до Владислава, наголошуючи, що всі вони зміцнювали стародавні права та вольності українського козацтва своїми грамотами та привілеями, а сучасні йому королі порушують цю традицію, намагаються обмежити ці права та вольності, що й привело до війни.

Важливою у контексті політичної думки доби Гетьманщини є характеристика особистості козака С.Величком. Зокрема, він робить це на прикладі секретаря Б.Хмельницького Самійла Зорки, котрий виголошує свою промову на його похоронах 1657 року. Ця промова – своєрідна декларація козацьких прав і вольностей, а її автор виступає як виразник інтересів простого козацтва.

С.Величко, проаналізувавши інформацію про Гадяцьку угоду, пише, що гетьман І.Виговський посилав своїх послів до польського короля з декларацією про те, що протекція Москви не потрібна козакам, вона хочуть бути під владою Речі Посполитої зі своїми давніми правами та вольностями. На нашу думку, це є свідченням завуальованої негативної реакції літописця на ту ситуацію, що склалася в Україні після Переяславської угоди. С.Величкові було небезпечно висловлювати відкрито таку свою позицію. Про його критичне ставлення до політики Росії щодо України свідчать також численні листи й універсали, в яких прослідковується ідея І.Мазепи. Саму Переяславську угоду літописець називає «союзом», «протекцією», «лігою», а описуючи церемонію прийняття присяги наголошує, що цар зобов'язався

залишити Україні її давні права та вольності, допомагати їй боронитися від ворогів. Ці політичні тези подібні за своїми ідеями до листа козаків Б.Хмельницькому, що є відповіддю гетьманові, котрий просив у побратимів і поради, і згоди на те, щоб удатися під протекцію московського царя. Водночас лист козаків є своєрідним наказом Хмельницькому, аби він під час підписання пакту з Москвою слідкував за тим, щоб не було там чогось такого, що не відповідає інтересам вітчизни. Загалом же думка про стародавні права та вольності, котрих зобов'язується дотримуватися російський цар, є головною політичною ідеєю літопису, а її носієм виступає козацтво. С.Величко неодноразово наголошує на тому, що після прийняття Переяславської угоди її учасники, тобто російські царі та козаки, ведуть себе по-різному. Перші часто порушують обіцянки, другі, тобто козаки, дотримуються свого слова, поводячись як справжні лицарі.

С.Твардовський розкриває війну поляків із козаками як домову, тобто громадянську, під час якої Польща втратила багато земель і виникла Руїна. Натомість С.Величко зображує Руїну широко, охоплюючи її державно-політичний аспект [82]. На нашу думку, він тут також висвітлює роль козацтва, вбачаючи у ньому ту рушійну силу, котра здатна вивести Україну з Руїни. Пишучи про сплюндровані міста та села, руйнування української козацької державності, що постала під час визвольної війни Б.Хмельницького, С.Величко наголошує на необхідності її відродження, тому й акцентує увагу саме на цих подіях. Загалом же підходи С.Твардовського та С.Величка до інтерпретації політичної ролі українського козацтва – це дві відмінні ідеології, це польська та українська концепції в інтерпретації козацтва.

Історія українського народу, за С.Величком, нерозривно пов'язана з історією козацтва, з її найбільш яскравими особистостями, у тому числі з діяльністю козацького ватажка Івана Сірка, політичні позиції якого представлені в листі до кримського хана від 23 вересня 1675 року. Цей лист був написаний ним разом із реєстром татар-невільників та їх проханням викупити з козацького полону. Він подібний до історичного трактату із

викладом політичних ідей козацтва. С.Величко подає І.Сірка як державного стратега, котрий на практиці утверджував ідею захисту прав українського народу та козацтва.

Головна історична роль козацтва, за С.Величком, полягає у тому, що воно здатне творити і розбудовувати разом із «козакоруським» народом власну державу. Всі події з історії діяльності козацтва подаються у світлі цієї ідеї, нею фактично виправдовуються й негативні риси в інтерпретації козацтва.

Підсумовуючи аналіз ідей у політичній інтерпретації С.Величка, можна визначити наступне. На нашу думку, ставлення до козацтва у літописі С.Величка, як це характерно для доби Гетьманщини, має так званий козакоцентричний характер. Така позиція літописця не є випадковою, а є цілком природною та закономірною. Адже саме завдяки козацтву згуртувався український народ у своїй боротьбі за національне визволення. С.Величко виражає загальнокозацькі позиції, захищає інтереси простого козацтва, а не лише старшини. Саме козацтво С.Величко вважає головною рушійною силою національно-визвольної боротьби українського народу під проводом Б.Хмельницького та розвитку Козацької держави.

Також зазначимо, що інтерпретація політичних ідей українських гетьманів у літописі С.Величка має визначальне значення. Через систему оцінки ідей автономності та протекторату над Україною іншої держави літописець виявляє як власні політичні позиції, так й ідеологію Козацької держави того часу. Так, на думку, С.Величка, гетьман П.Конашевич-Сагайдачний є фундатором державницької традиції та інституту гетьманства. Його особливу заслугу літописець вбачає у тому, що під його керівництвом стихійне козацьке військо було перетворене у регулярне військове угруповання, а також стало основною силою у формуванні Козацької державності. Важливою заслугою гетьмана С.Величко вважає послідовну політику проти унії та захист інтересів православної віри.

Гідним продовжувачем справи П.Конашевича-Сагайдачного С.Величко вважає гетьмана Б.Хмельницького. Саме він, на думку літописця, є найбільш яскравим і послідовним речником української національної ідеї, втіленням ідеального правителя. С.Величко намагається подати об'єктивну оцінку постаті Б.Хмельницького, але ця об'єктивність є умовною, адже літопис фактично створювався з метою актуалізації ідей гетьмана. С.Величко цілком позитивно пише про діяльність гетьмана. Він наголошує на тому, що здобуті ним права та вольності для Козацької держави є головним політичним здобутком України на багато років. Союз Б.Хмельницького із московським царем оцінюється позитивно. С.Величко вважає його єдино можливим виходом у тогочасній політичній ситуації. Крім того, цей союз інтерпретується як союз вільного з вільним і рівного з рівним. С.Величко категорично засуджує гетьманів, котрі виступали за союз із Польщею. Так, він критично ставиться до діяльності І.Виговського за його пропольську політику. Так само засуджує С.Величко гетьманів, в результаті діяльності яких Україна була підкорена владі Росії. Літописець є послідовним прихильником автономного статусу України під протекторатом Росії зі збереженням давніх прав і вольностей українського народу.

У літописі С.Величка представлено аналіз політичних ідей ряду українських гетьманів. Через призму цього аналізу виявляються суспільно-політичні позиції самого літописця та офіційна ідеологія тогочасної Козацької держави.

Мислитель є виразником суспільних інтересів козацтва як стану загалом, тобто тієї соціальної верстви, котра була рушійною у національно-визвольних змаганнях, захищала демократичні права та вольності. На погляд С.Величка, ідеальний суспільний лад – вільна республіка, де кожен її член має право бути вільним у своїх діях і вчинках, хоч і підпорядковується загальній дисципліні. Важливо, що кожен член такого суспільства має право голосу. Втіленням такої суспільної структури була Запорозька Січ, а

ідеальним виразником поглядів С.Величко вбачав козацького ватажка Івана Сірка.

Отже, на думку С.Величка, історія українського народу нерозривно пов'язана з історією козацтва. Головна історична роль козацтва, за С.Величком, є державотворчою. Козацтво здатне творити і розбудовувати разом із «козакоруським» народом власну державу. Всі історичні події з історії діяльності козацтва подаються та аналізуються у контексті реалізації зазначеної ідеї.

С.Величко виступає послідовним виразником загальнокозацьких позицій, захисником інтересів простого козацтва, а не лише старшини. Українське козацтво С.Величко вважає головною рушійною силою національно-визвольної боротьби українського народу під проводом Б.Хмельницького та розвитку Козацької держави. С.Величко, аналізуючи історію виникнення і розвитку українського козацтва, визначає його головною силою в утвердженні на практиці ідеї української державності.

ВИСНОВКИ

Літописи мали державницьке значення, виконуючи роль джерел суспільно-політичних, вони представляють політику Козацької держави у певний період її існування, репрезентують політичні позиції їхніх авторів, зокрема Самовидця, Григорія Грабянки, Самійла Величка, дають оцінку політичної діяльності різних історичних діячів, зокрема гетьманів.

Суто козацькими вважають три літописи – Самовидця, Г.Грабянки, С.Величка, котрі репрезентують добу розквіту Козацької держави (перші два) та період Руїни (літопис С.Величка). «Історія Русів» хоч і не є козацьким літописом, але безпосередньо пов'язана з традицією козацького літописання, оскільки праця підсумувала традиції козацького літописання та дала їх оцінку у контексті нових історичних обставин. Проголошена та обґрунтована у козацьких літописах ідея автономності України переросла в «Історії Русів» у ідею незалежності.

На основі вивчення та аналізу літописів доби Гетьманщини зроблені наступні висновки:

1. Дослідження козацьких літописів доби Гетьманщини дає підстави вважати, що літописи – це синтетичні твори, побудовані за хронологічним принципом, створені у конкретну історичну добу з певною суспільно-політичною метою.

Літописи мали державницьке значення, виконуючи роль джерел суспільно-політичних, вони представляють політику Козацької держави у певний період її існування, репрезентують політичні позиції їхніх авторів, зокрема Самовидця, Г.Грабянки, С.Величка, дають оцінку політичної діяльності різних історичних діячів, зокрема гетьманів.

З огляду на це козацькі літописи слід розглядати як джерела політичні. Козацькі літописи доби Гетьманщини як політичні джерела не лише давали історичний опис життя української нації у світлі політичної оцінки часу, в

який літопис творився, а й представляли офіційну політику та ідеологію Козацької держави певного періоду.

2. Головна політична ідея літописів Самовидця та Г.Грабянки – ідея автономності Козацької держави. У цих джерелах присутнє детальне і ґрунтовне розуміння даної політичної категорії, пояснення її сутності. Автори літописів обґрунтовували думку про те, що автономний статус Козацької держави є найбільш оптимальним для її існування на даному історичному періоді. Самовидець і Г.Грабянка не були прихильниками залежності України від іншої держави, а бачили її рівноправним партнером із державою-протектором. Союз між ними мислився перш за все як союз військовий, союз вільного з вільним і рівного з рівним. Автори літописів послідовно акцентували увагу на необхідності відродження та збереження давніх прав і вольностей українського народу.

Самовидець політичний статус України бачить виключно під протекторатом іншої держави, розглядаючи можливості російського, турецького, польського, шведського протекторату. Найбільш ефективним він вважає російський або шведський протекторат, а до польського ставиться негативно, про що свідчить послідовна критика ним діяльності гетьмана І.Виговського. Політичні симпатії та антипатії Самовидця репрезентують мислення козацької старшини, а головною політичною ідеєю проголошується ідея автономності.

Політична позиція Г.Грабянки витримана у дусі імперіалістичної доктрини російського царизму. Він є повним прихильником протекторату Москви над Козацькою державою. Літопис Г.Грабянки є не стільки історичним твором, скільки багато в чому політичним трактатом. Його мета не відображення політичної історії України, а представлення певної політичної позиції, суть котрої визначається утвердженням необхідності російського протекторату над Україною. Важлива риса політичного світогляду Г.Грабянки – усвідомлення державної традиції України від скіфів

через Київську Русь до Козацької держави. Таким чином Козацька держава представлена ним як спадкоємиця давніх державницьких традицій.

Літописи Самовидця і Г.Грабянки є політико-державницькими джерелами доби Гетьманщини, що утверджують ідею української автономії, відображають домінуючі інтереси українського суспільства, зокрема козацької еліти. Концепція політичних відносин, зокрема правителя і народу, сформована у козацьких літописах Самовидця і Г.Грабянки базувалася на суспільно-політичних традиціях Київської Русі. Водночас вона є породженням і політичним продуктом Козацької держави, відображенням позицій і поглядів не лише самих літописців, а й тих правителів, на замовлення яких писалися літописи.

Політичні ідеї правителя і народу у літописах Самовидця і Г. Грабянки є визначальними. Політична ідея літопису Самовидця значною мірою відображається через аналіз ним політичних взаємин у системі координат «гетьман – козацька старшина – народ». Самовидець, будучи прихильником автономного статусу України, фактично протиставляє два варіанти протекторату: російський та польський. Аналізуючи історичні події, літописець утверджує ідею про необхідність російського протектора для Козацької держави.

Аналіз феномену Хмельниччини, його основного політико-правового інституту – гетьманату – є центральною проблемою літопису Г.Грабянки. Г.Грабянка є послідовним прихильником автономного статусу України під протекторатом іншої держави, зокрема Росії. Г.Грабянка дав власну політичну оцінку Хмельниччини, представивши систему політичних позицій і державного мислення Б.Хмельницького. Він стоїть на тому, що гетьман був творцем Козацької держави зі статусом автономії під протекторатом іншої держави. Грабянка дав власне бачення інституту гетьманства, політичну оцінку діяльності інших видатних постатей, котрі сприяли стабільності держави, дбали про її монолітність та єдність, а також представив власну політичну оцінку доби Хмельниччини.

3. Через політичну оцінку діяльності українських гетьманів, характеристику їх позицій щодо розбудови Козацької держави, погляди на інститут гетьманства і стосунки з іншими державами найповніше відображається аналіз С.Величком доби козацької державності. Загалом історія інституту гетьманства в інтерпретації Самійла Величка безпосередньо пов'язана з постатями тих гетьманів, котрі у певні історичні періоди стояли на чолі Козацької держави. Історія гетьманських правлінь – це історія інституту гетьманства і Козацької держави, а також України загалом у баченні автора літопису.

У літописі С. Величка представлено аналіз політичної діяльності ряду українських гетьманів. Цей аналіз репрезентує суспільно-політичні позиції самого літописця та офіційну ідеологію тогочасної Козацької держави. Центральна постать літопису, котрій дано найбільш позитивну оцінку, – гетьман Б.Хмельницький. С.Величко цілком позитивно пише про діяльність гетьмана, зокрема здобуті ним права та вольності для Козацької держави вважає головним політичним здобутком. Союз Б.Хмельницького із московським царем оцінюється С.Величком позитивно, як єдино можливий вихід у тогочасній політичній ситуації. С.Величко засуджує гетьманів, котрі стояли на пропольських позиціях, зокрема І.Виговського, а також тих, які своєю діяльністю сприяли підкоренню України Росії.

С.Величко є послідовним прихильником автономного статусу України під протекторатом Росії, але не цілковитої залежності від неї. Концепція українського козацтва, зокрема аналіз його політичної діяльності, історичної ролі у літописі С.Величка є визначальною. Перш за все слід наголосити, що літописець стоїть на загальнокозацьких позиціях, тобто виступає виразником не козацької еліти, а всього козацтва загалом. Для нього інтереси простого козацтва є так само важливі, як інтереси старшини і гетьманів. Така позиція свідчить про демократичні тенденції у літописі С.Величка, його прагнення бути дійсно близьким до українського народу, складовою частиною якого він і бачить козацтво. Головна історична роль козацтва, за С.Величком, полягає у

тому, що воно здатне творити і розбудовувати разом із «козакоруським» народом власну державу. Всі події з історії діяльності козацтва подаються у світлі цієї ідеї.

Ставлення до козацтва у літописі С.Величка, як це характерно для доби Гетьманщини, має так званий козакоцентричний характер. Така позиція літописця не є випадковою, а цілком природною та закономірною. Адже саме завдяки козацтву згуртувався український народ у своїй боротьбі за національне визволення. Саме козацтво С.Величко вважає головною рушійною силою національно-визвольної боротьби українського народу під проводом Б.Хмельницького та розвитку Козацької держави.

4. Політичні ідеї, представлені у козацьких літописах доби Гетьманщини, актуалізують низку проблем, котрі характеризують ідеологію та політику тогочасної Козацької держави. Передусім, літописи Самовидця, Г.Грабянки, С.Величка обґрунтовують ідею автономності, визначаючи її як найбільш прийнятну для України. Логічним продовженням козацьких літописів, з одного боку, і новим явищем в історії політичної думки, з іншого - є праця «Історія Русів», у якій підсумовуються здобутки козацького літописання і надається їх переосмислення з огляду на нову політичну ситуацію. Новизна цієї праці, перш за все, визначається еволюцією ідеї автономності України, що була визначальною для літописів, в ідею незалежності. Саме «Історія Русів» стала одним із політичних маніфестів національного відродження України у ХІХ столітті.

Загалом характер політичних ідей літописів доби Гетьманщини можна визначити як обстоювання автономного статусу Козацької держави під протекторатом іншої держави. Проте саме з ідеї автономності еволюціонує ідея незалежності України. Політичні ідеї козацьких літописців стали ідеологічною основою для формування української незалежної політики у наступні епохи, зокрема у добу національного відродження України у ХІХ–ХХІ століттях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андрусяк М. Гетьман Іван Мазепа як культурний діяч / Андрусяк М. – К. : Обереги, 1991. – 26 с.
2. Андрусишин Б.І. «Історія Русів» / Б.І.Андрусишин // Юридична енциклопедія: [В 6 т.] / [Редкол.: Ю.С.Шемшученко (Голова редкол.) та ін.] – К.: «Українська енциклопедія», 1998. – Т.2. – С.735-736.
3. Антонович В. Источники для истории Юго-Западной России / Владимир Антонович // Антонович Владимир. Лекции 1880–1881 гг. – К. : Б. и., 1881. – С. 20—27.
4. Антонович В. Б. Про козацькі часи на Україні / Володимир Боніфатійович Антонович. – К. : Дніпро, 1991. – 238 с.
5. Апанович О. Українсько-російський договір 1654 року. Міфи і реальність / Олена Апанович. – К. : Варта, 1994. – 96 с.
6. Багалій Д. Нарис української історіографії. Джерелознавство / Дмитро Багалій. – К. : Друк. ВУАН, 1925. – Вип. 1. – 138 с.
7. Бердник О. «Історія Русовь» як метатекст : [монографія] / Олеся Бердник. – Донецьк : Вид-во Донецького національного університету, 2002. – 175 с.
8. Білас Л. В'ячеслав Липинський – історик / Л. Білас // В'ячеслав Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. – Київ-Філадельфія, 1994. – С. 25–44.
9. Борщак І., Мартель Р. Іван Мазепа: Життя й пориви великого Гетьмана / Ілько Борщак, Роман Мартель. – К. : Свенас, 1991. – 132 с.
10. Борщак І. Мазепа – людина й історичний діяч / Ілько Борщак. – К. : Свенас, 1991. – 151 с.
11. Бушин М. І. Становлення української державності в ХУІІ ст.: Богдан Хмельницький та його спадкоємці / М.І. Бушин, В.І. Коваль, М.Г. Дмитренко. – К. : Наукова думка, 1998. – 271 с.

12. Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII в. / Самуил Величко. – К. : Издано Временной Комиссией для разбора древних актов, 1848. – Т. 1. – VIII + 454 + 51 + XXX, [2].

13. Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII в. / Самуил Величко. – К. : Издано Временной Комиссией для разбора древних актов, 1851. – Т. 2. – 612 + XVII, [3] с.

14. Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII в. / Самуил Величко. – К. : Издано Временной Комиссией для разбора древних актов, 1855. – Т. 3. – IV + XII + 568, [2] с.

15. Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII в. / Самуил Величко. – К.: Издано Временной Комиссией для разбора древних актов, 1864. – Т. 4. – XXI + 407, [2] с.

16. Величко С. Сказаніє о войнь козацкой з поляками / Самуил Величко. – К.: Археографічна комісія УАН, 1926. – XVI + 268, [1] с.

17. Величко С. Літопис : [у 2 т.] / Самійло Величко ; [пер. з книжної української мови В.Шевчук]. – К. : Дніпро, 1991. – Т. 1. – 370, [4] с.

18. Величко С. Літопис : [у 2 т.] / Самійло Величко ; [пер. з книжної української мови В.Шевчук]. – К. : Дніпро, 1991. – Т. 2. – 640 [2] с.

19. Винниченко В. Відродження нації : [у 3 т.] / Володимир Винниченко. – К.: Політвидав України, 1990. – Т. III. – 542 с.

20. Возняк М. Хто ж автор т.зв. літопису Самовидця? / Михайло Возняк // ЗНТШ. – Т. СЛШ. – Львів: Друкарня Наукового товариства ім. Т. Шевченка, 1935. – С. 1—81.

21. Возняк М. Історія української літератури : [у 2 т.] / Михайло Возняк. – Львів: Видавництво «Світ», 1994. – Кн. 2. – 555 с.

22. Возняк М. Псевдо-Кониський і псевдо-Полетика («Історія Русов» у літературі й науці) / Михайло Возняк. – Львів—Київ, 1939. – 159 с.

23. Герасимчук В. Виговщина і Гадяцький трактат / В.Герасимчук // ЗНТШ. – Т. LXXXIX. – Львів, 1909. – С. 59–72.

24. Гнатенко П. И. Общественно-политическая мысль в Украине во второй половине XVII – начале XVIII века / П. И. Гнатенко. – Днепропетровск: Днепропетровский государственный университет, 1982. – 169 с.
25. Голобуцький В. О. Запорозьке козацтво / Голобуцький В.О. – К. : Вища школа, 1994. – 539 с.
26. Горський В. Історія української філософії. Курс лекцій / Вілен Горський. – К. : Наукова думка, 1996. – 281 с.
27. Грабовський С. Нариси з історії українського державотворення / Грабовський С., Ставряні С., Шкляр Л. – К. : Генеза, 1995. – 608 с.
28. Грушевський М. К характеристике взглядов Истории Русовъ / Михаил Грушевський // Известия ОРЯС АН. – СПб., 1908. – Т. XIII. – Кн. 1. – С. 396—427.
29. Грушевський М. Об украинской историографии / Михаил Грушевський // Известия АН СССР. Отделение общественных наук. – VII серия. – 1934. – №. 3. – С. 153—245.
30. Грушевський М. Історія України-Руси : [в 11 т., 12 кн.] / Михайло Грушевський. – К. : Наукова думка, 1995. – Т. VII. – 624, [2] с. – (Наукове видання).
31. Грушевський М. Історія української літератури : [в 6 т., 9 кн.] / Михайло Грушевський. – К. : Либідь, 1995. – Т. V. – Кн. 2. – 351 с. – (Літературні пам'ятки України).
32. Гуслистий К., Апанович О. Запорізька Січ та її прогресивна роль в історії українського народу / К. Гуслистий, О. Апанович. – К. : Держполітвидав, 1954. – 87 с.
33. Дзира Я. Самійло Величко та його літопис / Ярослав Дзира // Історіографічні дослідження в УРСР. – К. : Наукова думка, 1971. – С. 199–214.
34. Дзира Я. Українська історіографія другої половини XVII—початку XVIII ст. та перекази про Богдана Хмельницького / Ярослав Дзира // Історіографічні дослідження в УРСР. – К. : Наукова думка, 1969. – С. 128–143.

35. Дзира Я. «Історія Русів» – видатна пам'ятка української історіографії: нові дані про її автора / Ярослав Дзира // Автопортрет нації. – К. : Наукова думка, 1997. – С. 123—132.

36. Доба Богдана Хмельницького (до 400-річчя від дня народження великого гетьмана) : [збірник наукових праць]. – К. : Наукова думка, 1995. – 574 с.

37. Документи Богдана Хмельницького / [упор. І.Крип'якевич, І.Бутич]. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 740 с.

38. Доманицький В. Націотворча роля гетьмана Мазепи: Промова на ювілейних урочистостях з приводу 250-ліття смерти Гетьмана Мазепи / Василь Доманицький. – Чикаго – Іллінойс, 1960. – 50 с.

39. Дорошенко Д. Огляд української історіографії / Дмитро Дорошенко. – К. : Вид-во «Українознавство», 1923. – 256 с.

40. Дорошенко Д. Нарис історії України : [у 2 т.] / Дмитро Дорошенко. – К. : Глобус, 1991. – Т. 1. – 232, [2] с. – (Репринтне видання. Передрук з першого видання, що вийшов в УНІ у Варшаві 1932 року. Перше видання зредагував проф. Смаль-Стоцький).

41. Дорошенко Д. Нарис історії України : [у 2 т.] / Дмитро Дорошенко – К. : Глобус, 1991. – Т. II. – 349 с. (Репринтне видання. Передрук з першого видання, що вийшов в УНІ у Варшаві 1932 року. Перше видання зредагував проф. Смаль-Стоцький).

42. Драгоманов М. Пропаший час. Українці під московським царством (1654–1876) / Михайло Драгоманов // Драгоманов М. Вибране. – К. : Либідь, 1991. – С. 559–574.

43. Єфремов С. Історія українського письменства / Сергій Єфремов. – К. : Феміна, 1995. – 695 с. – (Наукове видання).

44. Зілинський О. Духова генеза першого українського Відродження / О.Зілинський // Європейське Відродження та українська література XIV–XVIII ст. – К. : Наукова думка, 1993. – С. 276–279.

45. Іванченко Р. Історія без міфів. Бесіди з історії української державності / Раїса Іванченко. – К. : Український письменник, 1996. – 336 с.
46. Иконников В. Опыт русской историографии / Владимир Иконников. – К. : Типография Императорского университета св. Владимира, 1908. – Т. II. – Кн. 2. – 1955 с.
47. Історія Русів ; [український переклад Іван Драча]. – К. : Радянський письменник, 1991. – 318, [1] с.
48. История Русов или Малой России. Сочинение Георгия Конисского, архиепископа белорусского.– М.: Университетская типография, 1846. – IV + 257, [45] с.
49. Карпенко М. Гетьман Іван Мазепа як будівничий Української держави / М.Карпенко. – Суми : Софія, 1999. – 24 с.
50. Книш З. Історія української політичної думки до кінця XVIII ст. : [популярний нарис] / Книш З. – Париж–Вінніпег, 1952. – 205 с.
51. Ковальський М., Мисик Ю. Украинские летописи / М. Ковальський, Ю. Мисик // Вопросы истории. – 1985. – № 10. – С.34–42.
52. Костомаров М. Галерея портретів: біографічні нариси / Микола Костомаров. – К. : Веселка, 1993. – 323 с.
53. Костомаров Н.И. Мазепа / Николай Иванович Костомаров. – М. : Республика, 1992. – 335 с.
54. Костомаров Н. Историческе монографии и исследования [в 2 кн.] / Николай Костомаров. – М. : Книга, 1989. – Кн. 1. – 235 с.
55. Костомаров М. Богдан Хмельницький [історична монографія] / Микола Костомаров. – Дніпропетровськ : Січ, 2004. – 843 с.
56. Костомаров М. Історія України в життєписах визначних її діячів / Микола Костомаров. – К. : Україна, 1991. – 493 с.
57. Кривошея В. Українська козацька старшина / В. Кривошея. – К. : Наукова думка, 1997. – 254 с.
58. Кривошея В. Генеалогія українського козацтва / В. Кривошея. – К.: Наукова думка, 2002. – 320 с.

59. Крип'якевич І. Історія українського війська / Іван Крип'якевич. – Львів : Світ, 1992. – 712 с.
60. Крупницький В. Гетьман Пилип Орлик (1672–1742): Огляд його політичної діяльності / В. Крупницький. – Варшава, 1938. – 268 с.
61. Крупницький В. Гетьман Мазепа та його доба / В. Крупницький. – К. : Україна, 2001. – 240 с.
62. Крупницький В. Гетьман Данило Апостол та його доба / В. Крупницький. – К. : Україна, 2004. – 288 с.
63. Куташев І. В. Політична думка доби Гетьманщини : [монографія] / Ігор Вікторович Куташев. – К. : Український Центр духовної культури, 2007. – 319 с.
64. Кухта Б.Л. З історії української політичної думки [курс лекцій] / Б. Л. Кухта. – К.: Інститут системних досліджень, 1994. – 368 с.
65. Летопись Самовидца о войнах Богдана Хмельницкого и междоусобиях, бывших в Малой России по его смерти. Доведена продолжателями до 1734 года // Чтения в Обществе истории и древностей российских. – Москва, 1846. – Кн. 1. – С. 1–72; Кн. 2. – С. 73–152.
66. Летопись Григория Грабянки. – К. : Издано Временной Комиссией для разбора древних актов, 1854. – XXIX + VIII + 1 + 272 + X + 2 + 273 + 374 + VI с.
67. Летопись Самовидца по новооткрытым спискам. – К. : Издано Временной Комиссией для разбора древних актов, 1878. – VIII + 81 + 486 с.
68. Липинський В. Україна на переломі / В'ячеслав Липинський. – Відень: Дніпросоюз, 1920. – 304 с.
69. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. – К. : Товариство «Знання» України, 1992. – 185 с.
70. Літопис Самовидця. – К. : Наукова думка, 1971. – 208 с.
71. Луценко Ю. Н. Летопись Григория Грабянки / Ю. Н. Луценко. – К. : Наукова думка, 1989. – 230 с.

72. Луценко Ю. Григорій Грабянка і його літопис / Юрій Луценко // Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. – К. : Товариство «Знання» України. – С. 3–9.
73. Мазепа : [збірник / упор. Ю. О. Іванченко]. – К. : Мистецтво, 1993. – 240 с.
74. Макаров Л. Світло українського бароко / Леонід Макаров. – К. : Мистецтво, 1994. – 286, [1] с. – (Мистецтвознавче видання).
75. Марченко М. Українська історіографія / М. Марченко. – К. : Вид-во Київського університету, 1959. – 259 с.
76. Махновець Л. Українські письменники [біо-бібліографічний словник] / Леонід Махновець. – К. : Державне видавництво художньої літератури, 1960. – Т. 1. – 979 с.
77. Мишанич Я. «Історія Русів»: історіографія, проблематика, поетика. – К. : ТОВ «Обереги», 1999. – 240 с.
78. Мішуков О. В. «Історія Русів» у європейському контексті: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. філ. наук : спец. 10.01.01 «Українська література» / О. В. Мішуков. – Львів, 2000. – 32 с.
79. Мішуков О. В. «Історія Русів» у контактено-генетичних зв'язках і типологічних сходженнях / О. В. Мішуков. – К. : Наукова думка, 1998. – 239 с.
80. Мыщык Ю. Украинские летописи XVIII века [учебное пособие] / Ю. Мыщык. – Днепропетровск : ДГУ, 1978. – 84 с.
81. Модзалевський В. Перший військовий підскарбій (1663–1669) Роман Ракушка / Володимир Модзалевський // ЗІФВ УАН. – К., 1919. – Кн. 1. – С. 18–52; Кн. 2–3. – К., 1923. – С. 29–859.
82. Наливайко Д. Козацька християнська республіка / Дмитро Наливайко. – К. : Дніпро, 1992. – 495 с.
83. Нудьга Г. Республіка козаків / Григорій Нудьга. – Львів : Каменярь, 1991. – 320 с.
84. Обушний М. І. Політологія [довідник] / Обушний М. І., Коваленко А. А., Ткач О. І. – К. : Довіра, 2004. – 599 с.

85. Обушний М. І. Етнос і нація : проблеми ідентичності / Микола Іванович Обушний. – К. : Український центр духовної культури, 1998. – 203 с.
86. Оглоблин О. Студії з історії України : [статті і джерельні матеріали / за ред. Л. Винара] / Олександр Оглоблин. – Нью-Йорк-Київ-Торонто, 1995. – 419 с.
87. Оглоблин О. Хмельниччина і українська державність / Олександр Оглоблин. – Нью-Йорк, 1954. – 54 с.
88. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа і Москва / Олександр Оглоблин // Іван Мазепа і Москва. – К. : Свенас, 1994. – С. 54–72.
89. Оглоблин О. Договір Петра Іваненка (Петрика) з Кримом 1692 року / Олександр Оглоблин // Ювілейний збірник на пошану акад. Д. Багалія. – К. : Україна, 1927. – С. 54–63.
90. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба / Олександр Оглоблин. – Нью-Йорк–Париж–Торонто, 1960. – 54 с.
91. Оглоблин О. До питання про автора «Історії Русів» / Олександр Оглоблин // Київська старовина. – 1997. – № 6. – С. 69–95; 1998. – № 1. – С. 100–132.
92. Огородник І. В. Українська філософія в іменах : [навчальний посібник] І. В. Огородник, М. Ю. Русин. – К. : Либідь, 1997. – 327 с.
93. Окиншевич Л. До питання про автора літопису Самовидця / Л.Окиншевич // Нариси з соціально-економічної історії України. – Т. 1. – К., 1932. – С. 32–51.
94. Окиншевич Л. Генеральна рада на гетьманщині. – К. : Українське видавництво, 1929. – 231 с.
95. Окиншевич Л. Значне військове товариство в Україні-Гетьманщині XVII—XVIII ст. / Л. Окиншевич // ЗНТШ. – Мюнхен, 1948. – Т. 157. – С. 12–32.
96. Петровський М. До питання про певність відомостей літопису Самовидця й про автора Літопису (Романа Ракушку-Романовського) / М. Петровський. – Ніжин: Ніжинський інститут народної освіти, 1926. – 80 с.

97. Полтавець С. В. Становлення та особливості політичної думки доби Хмельниччини: дис. ... канд. політичних наук : 23.00.01 / Полтавець Сергій Володимирович. – К., 2002. – 175 с.

98. Прокопович Ф. Філософські твори / Феофан Прокопович. – К. : Наукова думка, 1979. – Т. 1. – 520 с.

99. Салтовський О. І. Концепції українського державності (від витоків до початку ХХ сторіччя : [монографія] / Олександр Іванович Салтовський. – К. : Видавець ПАРАПАН, 2002. – 391, [1] с.

100. Сас П. М. Політична культура українського суспільства (кінець ХVІ – перша половина ХVІІ ст.) / П. М. Сас. – К. : Либідь, 1998. – 296 с.

101. Скакун О. Ф. Прогресивна політико-правова думка на Україні (ІХ–1917 р.) / О. Ф. Скакун. – К. : Наукова думка, 1990. – 101 с.

102. Смолій В. А. Українська національна революція ХVІІІ ст. (1648–1679) / В. А. Смолій, В. С. Степанков // – К. : Альтернативи, 1999. – 352 с. – (Україна крізь віки; т. 7).

103. Соболев В. Літопис Самійла Величка як явище українського літературного Бароко : [монографія] / Валентина Олександрівна Соболев. – Донецьк : МП «Отечество», 1996. – 333 с.

104. Терлецький О. Гетьманська Україна й Запорозька Січ – Львів : Просвіта, 1935. – 86 с.

105. Тисяча років української суспільно-політичної думки : [у 9 т., 14 кн.]. – Т. ІІ. – Кн. 1 / [упор. В. Шевчука]. – К. : Дніпро, 2001. – 557 с.

106. Тисяча років української суспільно-політичної думки : [у 9 т., 14 кн.]. – Т. ІІ. – Кн. 2 / [упор. В. Шевчука]. – К. : Дніпро, 2001. – Т. ІІ. – Кн. 2. – 534 с.

107. Тисяча років української суспільно-політичної думки : [у 9 т., 14 кн.]. – Т. ІІІ. – Кн.1 / [упор. В. Шевчука]. – К. : Дніпро, 2001. – 501 с.

108. Тисяча років української суспільно-політичної думки : [у 9 т., 14 кн.] – Т. ІІІ. – Кн.2 / [упор. В. Шевчука]. – К. : Дніпро, 2001. – 527 с.

109. Тисяча років української суспільно-політичної думки : [у 9 т., 14 кн.]. – Т. IV. – Кн.1 / [упор. В. Литвинова]. – К. : Дніпро, 2001. – 518 с.

110. Толочко П.П. Традиції державно-політичного розвитку в Україні / Петро Петрович Толочко // Толочко П.П. Від Русі до України. – К.: Наукова думка, 1997. – С. 33–45.

111. Український консерватизм і гетьманський рух: історія, ідеологія, політика : [збірник праць]. – К. : Наукова думка, 2000. – 464 с.

112. Федорук Я. Зовнішньополітична діяльність Богдана Хмельницького і формування його політичної програми (1648 – серпень 1649 року) / Я. Федорук. – Львів: Каменяр, 1993. – 70 с.

113. Федосова Н. Літопис Самовидця і літературний процес другої половини XVII ст. / Н. Федосова // Деякі питання мовознавства і літературознавства. – К. : Наукова думка, 1962. – С. 31–48.

114. Філософія політики : [хрестоматія / ред. колегія: Л. Губернський та ін.] : [у 4 т.]. – Т. I. – К. : Знання України, 2003. – 363 с.

115. Франко І. Характеристика руської літератури XVI–XVIII століть / Іван Франко // Європейське Відродження та українська література XIV–XVIII ст. – К. : Наукова думка, 1993. – С. 342–371.

116. Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. / Іван Франко // Франко І. Зібрання творів [у 50 т.]. – Т. 40. – К. : Наукова думка, 1984. – 470с.

117. Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. : [монографія] / Тарас Чухліб. – К. : Арістей, 2005. – 639 с.

118. Шевчук В. Самійло Величко та його літопис / Валерій Олександрович Шевчук // Величко С. Літопис. – Т. 1. – К. : Дніпро, 1991. – С. 5–21.

119. Шевчук В. Політичний ідеаліст другої половини XVII століття Петро Іваненко (Петрик) і його спроба повторити чин Богдана Хмельницького / Валерій Шевчук // Розбудова держави. – 1993. – № 5. – С. 44–52.

120. Шевчук В. Петро Дорошенко та Острозька комісія / Валерій Шевчук // Розбудова держави. – 1992. – № 1. – С. 44–51.
121. Шевчук В. Державні заходи Івана Самойловича / Валерій Шевчук // Розбудова держави. – 1992. – № 6. – С. 47–56.
122. Шевчук В. Іван Виговський і його державотворча програма / Валерій Шевчук // Розбудова держави. – 1992. – № 3. – С. 32–40.
123. Шевчук В. Богдан Хмельницький – фундатор Козацької держави / Валерій Шевчук // Розбудова держави. – 1993. – № 9. – С. 43–50.
124. Шевчук В. Визвольна акція Івана Мазепи та його система державотворення / Валерій Шевчук // Розбудова держави. – 1993. – № 2. – С. 36 – 41.
125. Шевчук В. Козацька держава. Етюди до історії українського державотворення / Шевчук Валерій. – К. : Абрис, 1995. – 392 с. – (Науково-публіцистичне видання).
126. Шевчук В. Суспільно-політична думка в Україні в XVI—першій половині XVII століття / Валерій Шевчук // Тисяча років української суспільно-політичної думки : [у 9 і 14 кн.]. – Т. II. – Кн. 1. – К. : Дніпро, 2001. – С. 7–110.
127. Шевчук В. Суспільно-політична думка в Україні у другій половині XVII – на початку (до 1710 р.) XVIII ст. / Валерій Шевчук // Тисяча років української суспільно-політичної думки : [у 9 т., 14 кн.]. – Т. III. – Кн. 1. – К. : Дніпро, 2001. – С. 7–175.
128. Шевчук В. Суспільно-політична думка в Україні від 1710-го по 90-ті роки XVIII століття / Валерій Шевчук // Тисяча років української суспільно-політичної думки : [у 9 т., 14 кн.]. – Т. IV. – Кн. 1. – К. : Дніпро, 2001. – С. 7–190.
129. Шевчук В. Нерозгадані таємниці «Історії Русів» / Валерій Шевчук // Історія Русів. – К. : Радянський письменник, 1991. – С. 5–28.

130. Шевчук В. Муза Роксоланська. Українська література XVI–XVIII століть : [у 2 кн.] / Валерій Олександрович Шевчук. – Кн. 2. – К. : Либідь, 2005. – 726 с.

131. Шевчук В. Просвічений володар. Іван Мазепа як будівничий Козацької держави і як літературний герой / Валерій Шевчук. – К. : Либідь, 2006. – 460 с.

132. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. / Наталія Яковенко. – К. : Наукова думка, 1993. – 405 с.

133. Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII –XVIII віках / А. Яковлів. – Варшава: Українське видавництво, 1934. – 192 с.

134. Яковлів А. До питання про автора «Історії Русів» / А. Яковлів // ЗНТШ. – Львів : Друкарня Наукового товариства ім. Т.Шевченка, 1937. – Т. 154. – С. 71—113.